

Ж.К.Отарбекова, Г.Б.Тоқтыбаева, А.Е.Тоқбаева

Қазақ тілі

Негізгі білім беру деңгейінің 7-сынып оқушыларына арналған оқулық

Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі ұсынған

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2Қаз-922
О-81

О-81 Отарбекова Ж.К. ж.б.
Қазақ тілі: негізгі білім беру деңгейінің 7-сынып оқушыларына арналған оқулық. / Ж.К.Отарбекова, Г.Б.Тоқтыбаева, А.Е.Тоқбаева. – Астана: «Arman-PV baspasy», 2024. – 272 бет.

ISBN 978-601-201-235-4

Оқулықта оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, алған білімдерін өмірде қолдана білуге машықтандыратын материалдар, сонымен бірге қосымша ізденісті, қазіргі ақпараттық технологияның мүмкіндіктерін пайдалануды, шығармашылықпен жұмыс жасауды қажет ететін тапсырмалар қамтылды.

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2Қаз-922

ISBN 978-601-201-235-4

© Отарбекова Ж.К.,
Тоқтыбаева Г.Б.,
Тоқбаева А.Е., 2024
© «Arman-PV baspasy», 2024

Барлық құқығы қорғалған. Баспаның рұқсатынсыз көшіріп басуға болмайды

Шартты белгілер

Тыңдалым. QR-код арқылы берілген мәтіндерді тыңдап, оны жеткізуге, ой қорытындысын жасауға дағдылан.

Айтылым. Тыңдалым мәтініндегі автор көзқарасы мен көтерілген мәселені талдауға, көркемдегіш сөздерді еркін қолданып, диалогке түсуге, пікір таластыруға дайын бол.

Оқылым. Оқулықта ұсынылған тақырыптар негізінде жалпы мәлімет беретін мәтіндермен танысып, мәтіннің жанрын, тақырыбын, тілдік ерекшелігін талдап, ондағы негізгі мәселені айқында.

Ойтүрткі. Оқылым айдарында берілген мәселеге қатысты өзіңнің білім қорың мен ойлау жүйіріктігіңді көрсетуге тырыс.

Жазылым. Оқылым және тыңдалым материалдары негізінде күрделі жоспар құру, шағын мақала, нұсқаулық, өңгіме, эссе жазу барысында жазбаша сауаттылығыңды көрсетуге тырыс.

Ереже. Әдеби тіл нормалары бойынша анықтамалар берілді. Анықтамалармен танысып, мұқият зерделе, оларды іс жүзінде дұрыс қолдануды үйрен.

Әдеби тіл нормалары. Грамматикалық, тілдік материалдар бойынша берілген жаттығулармен жұмыс жасап, өз біліміңді көрсет.

Ғибратты сөз. Тағылымы мол даналық сөздерден тәлім ал.

Есіңде сақта! Жанр мен стильге қатысты мәліметтерді жадында сақта.

Артық болмас білгенің. Тақырып жөніндегі тың деректер, қызық мәліметтермен таныс. Ол да сенің білім көкжиегіңді кеңітеді.

Ізденімдік тапсырма – шығармашылық сипаттағы түрлі ақпараттық деректерді іздеп табуға, зерттеу жүргізуге байланысты тапсырмаларды орында.

Жағдаяттық тапсырма. Түрлі жағдаяттарда шешім қабылдауға, шығармашылығың мен белсенділігіңді арттыруға дағдылан.

Үй тапсырмасы. Тақырып бойынша алған білімің негізінде үйде өз бетіңше ізденіп, орындауға тырыс.

Аудиоматериалдар. Смартфондағы «Play Market» (OC Android базасында) немесе «Apple App Store» (OC iOS базасында) дүкенінен «Сканер QR» қосымшасын тегін жүктеп алу керек.

Оқулықтағы QR-код арқылы берілген тапсырмаларды орындау үшін жүктелген қосымшаны ашып, QR-кодқа бағыттау керек. Ескерту: кейбір смартфондардың камералары еш қосымшасыз бірден QR-кодты аша алады.

Алғы сөз

Біздің қоғамымыз адам баласынан өмір бойы білім алуды талап етеді. Білім, ең алдымен, тіл арқылы, ана тілі арқылы игеріледі. Ана тілінде таза сөйлеп, ойынды еркін жеткізуге, сауатты жаза білуге дағдылануың үшін саған «Қазақ тілі» оқулығы көмекке келеді.

Қолыңдағы оқулық қазақ тілінің заңдылықтарын білумен қатар, күнделікті тұрмыста, қоғамдық ортада бай да шұрайлы ана тілін еркін қолдану мен жалпы дүниетанымды кеңейту мақсатын көздейді. Өйткені тіл – тек белгілі бір грамматикалық заңдылықтарға сүйенген, адамдар арасындағы пікір алмасу құралы ғана емес, халықтың өткені мен бүгіні, танымы мен тарихы, әдебиеті мен мәдениеті, қоғам мен жеке тұлға мәселелерімен тығыз байланыстағы орасан зор ақпараттық қор.

Осы оқулықтан ауа райын болжаудағы халықтың бай тәжірибесі; көшпенділер мәдениетінің озық үлгілерін танытатын атбегілік өнер, қолөнер, музыка өнері, киім ерекшеліктері; денсаулықты сақтау, иммунитет, дәрумендер, дәрілік өсімдіктер, денсаулыққа зиянды әдеттер; достық пен сүйіспеншілік, ұлы адамдардың достығы; қазақтың музыка өнері, дәстүрлі әндері, өнер адамдары, музыка аспаптары; ғаламтор жетістіктері, жасанды интеллект, гаджеттер, әлеуметтік желілер; еліміздегі ұлттар достығы; дұрыс тамақтану, ұлттық тағамдардың пайдасы, тамақтану әдебі; Ұлы Отан соғысында ерлік көрсеткен батырларымыз және ғылыми фантастика жанрының ерекшеліктері туралы деректермен танысасың. Бұл материалдар сенің дүниетанымыңды кеңейтіп қана қоймайды, тыңдалым, айтылым, оқылым дағдыларыңды жан-жақты дамытуды көздейді, ауызекі тілде ойды еркін жеткізуден бастап, күрделі мәтін жазу қабілетің шыңдалады.

Әдеби тіл нормасындағы ережелермен танысып, тапсырмаларды орындау арқылы орфографиялық, орфоэпиялық заңдылықтарды біліп, оны жазылым мен сөйлесім барысында дұрыс қолдануға машықтанасың. Тіліміздің баға жетпес байлығы саналатын тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелді, қанатты сөздерді игересің. Етістік, шылау, одағайлар мен еліктеу сөздердің қолданыстық, стильдік сипатын, тыныс белгілерінің қойылу себебін білетін боласың.

Жас өрен! Білім жолында сәт-сапар тілейміз!

Авторлар ұжымы

I

БӨЛІМ

АУА РАЙЫ ЖӘНЕ КЛИМАТТЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР

ИНТОНАЦИЯ. КІДІРІС. ЛОГИКАЛЫҚ ЕКПІН

- §1. Ауа райы. Ауа райын болжаудың халықтық жүйесі
- §2. Ауа райына қатысты қазақ халқының танымы. Отамалы
- §3. Синоптиктер болжамы
- §4. Ауа райы құбылысының қазақы атаулары
- §5. Табиғат пен адам
- §6. Аспан неге көгілдір?
- §7. Климаттық өзгерістер

§1. Ауа райы. Ауа райын болжаудың халықтық жүйесі

Адам мен табиғаттың тілдескені – өмірдің үндескені.

Мақал

Ауа райы еш уақытта жаман болмайды. Жақсы ауа райының әрқилы түрлері ғана болады.

Джон Рескин

1. QR-кодтан мәтін үзінділерін тыңдап, салыстыр. Сөйлеушінің дауыс ырғағы мен сөйлеу мәнері арқылы негізгі ойды анықта.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша жұбыңмен өзара сұхбаттасып, мына сұрақтарға жауап бер.

1. Екі мәтіннің оқылуынан қандай айырма байқадың? Екпінге, кідірістерге, сөйлеу қарқыны мен ырғағына, дауыстың бояуына мән бер.
2. Қазақ халқының ауа райын болжауынан нені байқадың? Қазір осылай күн райына, тіпті жапыраққа қарап, ауа райын болжай алатын кісілер бар ма?

Интонация

Интонация термині латынның *intonare* – «қатты сөйлеу» деген сөзінен алынған. Негізінен, интонация ауызша сөйлеуде дыбыстардың айтылуына, дауыс күші мен созылыңқылығына, сөз екпініне, сөйлемді айтудағы кідірістерге, сөйлеу қарқыны мен ырғағына, дауыс бояуына байланысты болады. Интонация сөйлеу тілінде естілумен қатар, жазба тілде тиісті тыныс белгілермен ажыратылады.

Дауыс	Екпін	Кідіріс
1) дауыс күші 2) дауыстың созылыңқылығы	1) сөз екпіні 2) логикалық екпін 3) фразалық екпін	1) логикалық 2) психологиялық
Сөйлеу қарқыны мен ырғағы	Сөйлеу әуені	Сөйлеудің бояуы, әуезі
1) жылдам 2) баяу 3) үзік-үзік 4) бірқалыпты	1) дауысты көтеру 2) дауысты бәсеңдету	1) эмоциялық бояу 2) қобалжу 3) салтанатты 4) қуанышты 5) өкінішті

3. Мәтінді оқып, проблемалық сұрақтар құрастыр.

Халықтың ауа райын болжауға деген қажеттілігі

Адамзаттың тіршілігі өмір сүрген ортаға, табиғат болмысы мен құбылысына, төңіректегі жан-жануарлар, жәндік-мақұлықтар мен өсімдік әлеміне тығыз байланысты. Ертеде, ғылым мен техника дамымаған заманда халық қарапайым күнкөрісі мен шаруашылығын қоршаған ортаның қилы жағдайына сәйкестендіре қалыптастырып жүргізу мақсатында көп ізденіп, тиісті қарекет жасаған. Шаруа адамына егін егіп, өнімін молайту және төкпей-шашпай мезгілінде жинап алу; малды шығынсыз, жұтқа ұшыратпай, бағып, өсіру; қауіп-қатерсіз сапар шегу үшін алдын ала ауа райын болжап білуі қажет болды. Ол үшін, бір жағынан, ауа райының өзгермелілігі қалай, не себепті, қандай ізділікте жүретіні зерттелсе, екінші жағынан, ондай өзгеріс болар алдында үй және түз хайуаны, жәндік-мақұлық қандай әрекет-құлық танытатынын байқау керек. Ғасырлар бойы осы бағытта жүргізілген онды,

кейде сәтсіз бақылаулар мен зерттеулер ауа райы құбылысын болжаудың халықтық жүйесін жасақтауға мүмкіндік берді.

Ауа райын алдын ала болжаудың тәжірибеде ақталған халықтық нұсқасы мол. Олар әлі күнге дейін өз мәнін жойған жоқ. Әрине, нақтылы тұста кейбір ауытқулар болуы мүмкін. Өйткені соңғы жылдары барлық аймақта қалыпты экология өзгерді. Әуе кеңістігі ластанды. Өзен-көл суы тартылды. Жерасты суы кермектенуде. Ондаған өсімдік тұқымын жойды. Топырақ эрозиясы біраз жерді шарпыды. Мұның бәрі ауа райының қалыптасқан табиғи сипатына қолайсыз өзгерістер енгізді. Өйткенмен талай жылғы халықтық тәжірибе негізін сақтап қала бермек.

Жәрдем Кейкіннің «Қазақ атаулар мен байламдар» кітабынан

4. Ауа райын болжауға деген қажеттілік неден туындады? Қазір ондай қажеттілік бар ма?

5. Оқылым, тыңдалым материалдары бойынша тірек сөздер мен сөз тіркестерін синонимдік қатармен ауыстырып, жинақы мәтін жаз.

6. Жағдаяттық тапсырманы орында.

Ертең табиғат аясына демалуға барасың. Интернет болмай, телефоныңдағы «Ауа райы» қосымшасы істемей қалды. Табиғаттағы қандай өзгерістер мен құбылыстарға мән берер едің? Өз байламыңды 5 сөйлеммен жаз.

7. Жағдаяттық тапсырмаға құраған сөйлемдеріңді сөйлеу қарқыны мен ырғағын, әуенін, әуезін келтіріп оқып бер.

8. Үш тапсырманың бірін таңдап, орында.

1. Қазақ халқы үшін ауа райын болжай білудің неліктен маңызды екендігі туралы қысқа хабарлама жаз.
2. Ауа райын болжай білудің пайдасы туралы сыныпта сауалнама жүргізіп, қорытындысын жаз.
3. Халықтың ауа райын болжауға деген қажеттілігі туралы таныстырылым дайында.

§2. Ауа райына қатысты қазақ халқының танымы. Отамалы

Батар күнге қарсы емес, атар таңға қарсы жүр.

Мақал

1. Мәтін үзіндісін тыңдап, оқиганың дамуы мен аяқталуын болжа.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. «Сәуір болмай, тәуір болмас» деген сөзді өзің қалай түсінесің?
2. Он үш жасар Абайдың табиғаттағы өзгерістер мен күннің райының құбылуын байқауы қазақ баласына тән қандай мінездерді танытады?

Сөйлеу ағымындағы интонацияның құрамдас бөліктері

Интонация көркем мәтінді бейнелеу қызметін атқарады, мәтінді ертүрлі мағыналық бөліктерге бөледі, тыңдаушыға эмоционалды-эстетикалық қырынан әсер етеді, сөйлеу ағынына сай сөйлем құрамындағы сөздердің байланысын қамтамасыз етеді.

Әуен, әуез, қарқын, кідіріс – интонацияның негізгі құрамдас бөліктері. Сөйлеуде, көркем әдебиетті мәнерлеп оқу кезінде интонацияның құрамдас бөліктерін дұрыс пайдалана білу сөздің мағыналы әрі мәнді болуына әсер етеді.

Интонацияның басты құрамдас бөлігі – **әуен**. Ауызекі сөйлеу тіліндегі сөйлем әуенсіз ешбір тиянақты ойды білдіре алмайды. Әуен арқылы ойымызды хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті етіп жеткіземіз, тыңдаушы оны дұрыс қабылдау мүмкіндігіне ие болады.

Әуез (тембр) арқылы дауыс ырғағын өзгерте отырып, сезім-күйді (қуаныш, реніш т.б.) білдіруге болады. Сөйлемде, сөз ағымы бөліктеріндегі әуен, әуез, кідіріс, дауыс қарқынының үйлесімі интонацияны құрайды.

3. Мәтінді оқы. Әрекеттің себебі мен салдарын анықтауға бағытталған 3 проблемалық сұрақ құрастыр.

Отамалы – қыстың соңғы суығы

Жазға салымның ең жайсыз кезін өнеугүні Абайдың әжесі «отамалы» деп атап еді.

– Осы отамалы немене? Не деген сөз өзі? – деп, Абай Қарабастан енді соны сұрады.

– Отамалы көкек айының он бірінде кіріп, он жетісінде шығады. Желсіз, борансыз өтпейді. Қыстың ең соңғы зәрі сонда. Бір байдың Отамалы деген қойшысы болған екен. Сол бақыр күн қайырады екен-ау! Көкектің суығы басталған уақытта әлгі: «Қойды жайылысқа шығармайық, боран болады. Қойдың қыстан титықтап шыққан кезі, малыңнан айырыласың», – десе, бай бір діні қатты көпіре екен: «Сен тоғышарлық қып, алдап отырсың», – деп, Отамалыны сабап-сабап, қойды жайылысқа шығартады. Сол күні қатты боран басталып, үш күн, үш түн соғып, бар қой ығып кетіп қырылыпты да, қойдан қалмайын деп, Отамалы да үсіп өліпті. Көкектің суығының «отамалы» атанғаны содан дейді, – деді Қарабас.

«Айдың тоғамы» деген не? «Өлараның» не мәні бар? «Қыргүйек» деп неліктен қойылған? Абай осыларды да сұрасырып, көп қызық әңгімелер естіді. Аздан соң есепшілердің төжірибесін де сұрады.

Мұхтар Әуезовтің «Абай жол» роман-эпопеясынан үзінді

4. «Отамалы» сөзінің шығу тарихы саған қалай әсер етті? Байдың мінезіне қатысты қандай мақал білесің?

5. Берілген сөздерді синонимдерімен ауыстырып, жинақы мәтін жаз.

Бөктер, беткей, өңір, тыныс, мерзім, көкек айы, бұрынғылар, жазға салым, өнеугүні, соңғы, жайылыс.

6. Тыңдалым мәтініндегі интонацияға мән бер. Дауыс ырғағын өзгерте отырып, сұрау, таңырқау, дәлелдеу, сипаттау интонациясымен диалогті қайталап көр.

7. Оқылым және тыңдалым мәтіндерінен 5 хабарлы сөйлем алып, лепті сөйлемге айналдыр. Сөйлемдерді лепті сөйлемге тән интонациямен оқы.

Жылдың төрт мезгілінің келіп-кетуінде қазақтар үшін өзіндік ерекшеліктер көп және олардың әрбірі өз атауларымен ғана аталуы тиіс. Мәселен, *көктем туды, жаз шықты, күз келді, қыс тұсті, жаңбыр (жауын) жауды, жел соқты (тұрды), қар тұсті, бұршақ ұрды, ауа райы жауын-шашын-датады, боран бұрқасынатады* т.б.

8. Тапсырмалардың бірін таңдап, жұбыңмен не топта орында.

1. Өз бетіңше ізденіп, «Ай тоғамы», «Өлара» туралы хабарлама жаз.
2. «Қыргүйек» деп неліктен қойылғаны туралы таныстырылым дайында.

9. Жағдаятты шешу жолдарын қарастыр.

Жадыраған мамыр айының ортасынан аса сендер сыныппен тауға шығуды жоспарладыңдар. Атаң бұл кезде құралайдың салқыны түсетінін, тауға шығу қауіпті екенін ескертті. Сенің әрекетің.

10. Жылдың 4 мезгілінің ауа райына байланысты халқымыздың таным-түсінігі туралы мәтін жаз.

§3. Синоптиктер болжамы

Қаз келсе, жаз келер,
Қарға келсе, қатқақ келер.

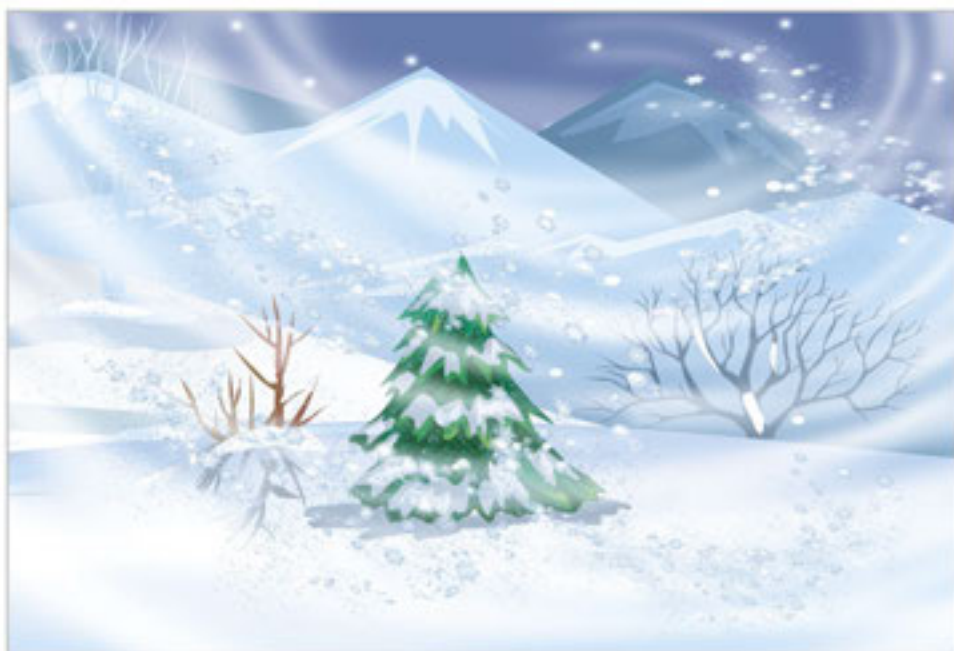
Күркіреген бұлттың жаңбыры аз болады.

Жаз сайға қонба,
Қыс қырға қонба.

Халық даналығы

1. Өлеңді тыңдап, оқылу мәнеріне назар аудар. Сөйлеушінің дауыс ырғағы мен сөйлеу мәнері арқылы негізгі ойды анықта.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Ақын бір түнде айналаны ақ көрпеге ораған қарға қалай таңданады? Қыс суретін қалай сипаттайды?
2. Төрт мезгілдің бірінен соң бірі келетін заңдылығы жайлы ақынның ойы қандай?

3. Графический текст интерпретируя, аралас мәтінді тұтас мәтін түрінде оқы. Синоптиктердің жұмысына баға бер.

Ауа райын болжау – ауа райын алдын ала ғылыми негізде анықтау. Алдымен, ауа массасы, антициклон, атмосфера шебі анықталады, соның негізінде атмосфералық құбылыс (жауын-шашын, тұман, боран және т.б.) болжанады.

Ауа райын синоптиктер болжайды. Синоптиктер – атмосферадағы физикалық процестерді талдап, ауа райын болжауға маманданған метеоролог мамандар.

4. Өзің ауа райын болжай аласың ба?

Кідіріс

Сөйлеуде қажетті жерінде жасалған кідірістің маңызы орасан зор. Бұл – баяндама оқығанда ғана емес, күнделікті сөйлегенде де ескеретін нәрсе. Ешбір кідіріссіз сөйлейтін болсақ, сөздеріміз шұбырып, не айтқанымызды айыру қиын болады. Ал керекті жерде жасалған кідіріс ойды айқын етеді. Кідірісті дұрыс пайдаланғанда, негізгі ой тыңдаушының есінде жақсы сақталады. Шартты белгісі – тік сызық, ұзақтығына қарай: |, ||, |||. Кідірістің үш түрі бар:

Грамматикалық

Белгілі бір грамматикалық ережеге сәйкес жасалады. Мысалы, бірыңғай мүшелер, құрмалас сөйлем жігінде кідіріс жасаймыз. *Киіз үй | – тек баспана ғана емес ||, ол | – сәулет, | құрылыс, | сурет, | қолөнер сияқты бірнеше өнердің басын құрайтын гажайып туынды. |||*

Психоло- гиялық	Мәтіннің мазмұн-мағынасына, кейіпкердің іс-әрекеті- не, көңіл күйінің құбылуына байланысты кідіріс жасай- мыз. Мысалы, кейіпкер қобалжығанда: – <i>Ағатай... Біл... Білмей қалдым. </i>
Логика- лық	Сөйлемде айтылатын ойға қазық болып тұрған сөз- дерді көтеріңкі айтып, дауыс кідірісі арқылы жеткізуге болады. Мысалы: <i>Киіз үйдің пайдасы орасан зор. </i>

5. Сызбадағы және төмендегі ақпаратты пайдаланып, мәтін құры-
лымын сақтап, жинақы мәтін жаз.

Метеорологиялық бақылау, радиолокациялық мәлімет-
тер, спутниктік бейнелер, компьютерлік программа, матема-
тикалық модельдеу, сандық есептеу.

6. Мәтінге кідіріс белгісін (|, ||, |||) қойып, жаз.

Биылғы қыс жайлылығымен қазақстандықтарды қуан-
тады. Елдің барлық өңірінде температура әдеттегі нормадан
жоғары болады. Синоптиктердің сөзіне сенсек, оңтүстік
өңірде термометр кей күндері плюсті көрсетеді. Ал солтүстік
пен шығысты аяз айналып өтпейді. Атлантикадан келетін
ылғалды, жылы ауа массасы қыс түсе Қазақстанға ығыса
бастайды. Сол себепті желтоқсанның басында жауын-шашын
жиілеуі мүмкін. Мамандардың айтуынша, қар әдеттегіден көп
жауады. Дегенмен қыстың алғашқы айында елдің басым бөлі-
гінде жылы ауа райы тұрақтайды. Қаңтар айының басында
бұрқасын жиілейді. Солтүстік, Орталық, Шығыс Қазақстанда
ауа райы –18 С°-ге дейін салқындайды деген болжам бар. Десе
де синоптиктер бұл қыс бұрынғы қыстан жайлы дейді.

ktk.kz арнасының сайтынан

7. Энциклопедиялар мен анықтамалықтардан ізденіп, қардың түрле-
ріне сипаттама жаз. Кідіріс түрлерін анықта.

Ұлгі: Ақша қар – жаңа жауған таза қар; омбы қар – ...

8. Қар жауған сәттегі әдемі табиғатты сипаттап, мәтіндердегі тірек
сөздерді пайдаланып, жинақы мәтін жаз.

§4. Ауа райы құбылысының қазақы атаулары

Қысы-жазы далалық өмірде тіршілік еткен халқымыз өздері тұрған өлкенің табиғи ерекшелігі мен құпиясын терең білгендігі сондай – айсыз түнде жұлдызға қарап жол тауып, құс, жан-жануар, құрт-құмырсқа тіршілігіне зер салып, ауа райын күні бұрын болжап, ерте қам жасап отырған.

Сейім Кенжеахметұлы

1. Мәтінді тыңдап, жеті амал атауларын есте сақта.

2. Жеті амалдың қайсысын бұрыннан білуші едің? Өткен жылғы ауа райына қарап, келесі жаз бен қыстың ауа райын болжай аласың ба?

3. Сызба түріндегі ақпаратты интерпретациялап, жыл мезгілдеріне қарай ретімен оқы.

Отамалы

Құс қанаты

Құра-
лайдың
салқыны

Қыдыр
қамшысы

Сәуір айының
11-і мен 17-сі
арасында күннің
суытуы

Жылы жақтан
құстардың қай-
туына байла-
нысты наурыз
айының соңына
қарай жауған қар

Мамырдың
11-і мен 17-сі
аралығында
болатын
қара суық

Көктем туа
алғаш ойнаған
найзағай

Сүмбіленің
сууы

Бесқонақ

Кіші шілде

Қыргүйек
айында болатын
алғашқы салқын

Наурыздың
17-сі мен 22-сі
аралығындағы
құбылмалы
мезгіл

27 желтоқсан
мен 6 ақпан
аралығындағы
40 күндік ең
суық мезгіл

4. Оқылым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Ауа райы халықтың күнделікті өміріне қалай әсер етеді?
2. Қазір осындай атауларды қолданудың қажеттілігі бар ма?

5. Оқылым бөлімінде сызба түрінде берілген ақпаратты мәтін түрінде жаз.

6. Кідіріс түрлеріне белгі (, , |||) қойып, мәтінді көшіріп жаз.

Күн көзін бұлт шалса, қыс қарлы, жаз жаңбырлы болады.
Күн батарда көкжиек ашық болып, қызыл шапақ шашса,
ауа райы жылынады.

Ай шалқалап туса, ауа райы мал-жанға жайсыз болады.

Күн көзі мұнартып шықса, ыстық көтеріледі.

Жаз найзағайлы болса, қыс жұмсақ өтеді.

Қазан айында күн күркіресе, қыс қысқа болады.

Жәрдем Кейкіннің «Қазақы атаулар мен байламдар» кітабынан

Табиғат апаты – қатерлі табиғат құбылысы. Қазақ халқы 12 апат деп мыналарды айтады: 1) жұт; 2) қуаңшылық; 3) зілзала; 4) індет; 5) сел; 6) өрт; 7) соғыс; 8) содыр; 9) салақ; 10) олақ; 11) жалқау; 12) қорқақ.

Мұның алдыңғы жетеуін «апат», соңғы бесеуін «кесапат» дейді. Сонымен бірге ауыр қырғынды «нәубет», ел басқарған адамдар мен хан-патшалардың, сондай-ақ жат жұрттың озбырлығы мен зұлымдығын «зұлмат» дейді.

«Ағаш бесіктен жер бесікке дейін» кітабынан

7. Жағдаятты шеш.

Жаздың жайма шуақ күні. Бір топ бала болып көлде шомылып жүргенде, кенеттен найзағай ойнап, жаңбыр сіркірей бастады. Сенің әрекетің.

8. Қазақ халқының ауа райын болжағыш қасиеттерін жинақтап, «Халық даналығы» тақырыбында эссе жаз.

§5. Табиғат пен адам

От көктен, су таудан түседі. Әлемде Күннің нұрынан асқан
ғажайып еш нәрсе жоқ.

Анахарсис

Ай ортақ, Күн ортақ, жақсы ортақ.

Халық даналығы

1. Мәтінді тыңдап, оқылу мәнеріне назар аудар. Сөйлеушінің дауыс ырғағы мен сөйлеу мәнері арқылы негізгі ойды анықта.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Ертегіден не ұқтың?
2. Күннің күндіз, Айдың түнде шығуын ғылыми тұрғыдан қалай түсіндіресің?

Логикалық екпін

Әрбір сөйлем белгілі бір ойды хабарлау, сұрау мағынасында немесе сан алуан көңіл күй құбылысын білдіріп тұрады. Сол себепті айтылған сөйлемдегі ойдың мазмұн-мағынасына қарай сөйлемдегі бір сөзге мағыналық, яғни **логикалық екпін** түседі. Ол басқа сөздерге қарағанда сәл ерекшелеу оқылып, дауыс сазы арқылы тыңдаушы назарын сол сөзге аударады.

Қалыпты сөйлемдерде логикалық екпін баяндауыштың алдындағы сөзге түседі. Сондықтан оның алдында кідіріс болады. Мысалы:

Тұман теңіз үстіне түсті. Теңіз үстіне тұман түсті.

Сыртқы құрылымы ұқсас сөйлемдерде мағыналық айырмашылық бар. Бірінші сөйлем «Тұман қайда түсті?» деген сөйлемнің жауабы болса, екінші сөйлем – «Теңіз үстіне не түсті?» деген сұрақтың жауабы. Сондықтан сөйлегенде, оқығанда логикалық екпінді дұрыс қоя білу қажет. Логикалық екпін түсетін сөздің не тіркестің үстіне ↓ белгісін қоямыз.

3. Мәтінді түсініп оқы. «Неліктен?», «не себепті?», «қалай?» сұрау есімдіктері қатысқан үш сұрақ құрастыр.

Бала қиялы

Аспанмен тілдескен ақбас шоқылар есімде. Күн шығып келе жатса керек. Ақ шоқылар алаулап көз қарығар алмастай жарқырап ала жөнелді. Күнде бұл уақытта киіз үйде пырылдап ұйықтап жататын бала, әлдеқалай оянып кетсем керек, әлгі күннің тау шоқысына асыла шығып келе жатқанын көргенде, дүниенің бұл кереметіне түсіне алмай тұрып қалған болармын...

Күн көтеріле, көлеңке де қысқара береді. Шатқал алтын нұрға малынып, дүниенің бір шалқыған шағы басталады...

Анау асқар таулар, етектегі еңісті шексіз дала, көгілдір аспан, түнде жымыңдаған жұлдыздар, толықсып туған ай, жасыл жайлау – бәрі-бәрі тек маған ғана елжірей қарап, мені ғана аймалап, әлдилейтін сияқты еді. Дүние сенің сәби көзіңмен көргендегідей өмір бойы қайырымды, аспаны – күмбез, желі – жібек, әдемі ертегі болып тұра берсе, көне!..

Тек оқта-текте ауылдың үстін, тау бөктерін тұнжыр бұлт торлайтын. Бұлт сонда менің үн-түнсіз шаруақор әкеме

ұқсайтын. Ал күн күркіресе, апамның ересек балаларына ақырып-зекіргені есіме түсіп, жым боламын. Жаңбыр жауса, жас баланың көз жасындай, кімді аяйтынымды білмеймін, әлдекімге жаным ашып, жылағым келер. Биелер шұрқырап, құлындар құтырып, ауылды айнала шауып, еріксіз елеңдетеді. Алақұйын айдалаға сенің де жүгіре жөнелгің келеді. Енді бірде аспанға аң-таң боп қарап қаласың. Буда-буда бұлттар жалы желбіреп шауып бара жатқан асау айғырлар сияқты. Кейде шөгіп жатқан түйелер сияқты. Кішкентай қолдарыңды созып, сол керемет дүниеге ұшып барып, әлгі қанатты тұлпардың жалынан сипалағың келеді. Баланың бақытты шағы сол кереметке сенгенінде шығар. Кейін есейе келе әлгі бұлттың су екенін, күннің қызуымен бу болып ұшатынын білу қандай қатал!..

Бауыржан Момышұлының «Үшқан ұя» романынан үзінді

4. Оқылым мәтіні бойынша жұбыңмен өзара сұхбаттасып, сұрақтарға жауап бер.

1. Жазушының «Дүние сенің сәби көзіңмен көргендегідей өмір бойы қайырымды болып тұра берсе...» дегенін қалай түсіндің?
2. Есейе келе табиғат құбылыстарында еш сиқыр жоқ, бәрінің ғылыми негізі бар екенін білгенде автордың көңіл күйі қандай болды?
3. Бала Бауыржанның көзіне табиғат қандай кейіпте көрінді? Кестеге жаз.

Табиғат	Бала көзімен қарағанда
Асқар тау, ақбас шоқылар, шатқалдар	
Тұнжыраған сұр бұлт	
Күннің күркіреуі	
Жаңбыр	
Көгілдір аспандағы буда-буда бұлттар	

Қазақтың тыйымдары:

- Жұлдызды санама!
- Айды саусағыңмен көрсетпе!
- Бейуақытта ұйықтама!

- ✓ 5. Оқылым мәтінінен 5 сөйлем жазып, логикалық екпін түсетін сөздердің үстіне ↓ белгісін қой.
- ✓ 6. Логикалық екпін түсетін сөздер мен тіркестерді тауып, белгіле. Екпін түсетін сөздердің орнын ауыстырып жаз.

Қар жамылған далада аяз азынап тұр. Мұхит жағасында ұйытқыған боран бет қаратар емес. Бораннан жарық өшіп қалған. Дүние түгел қараңғылыққа мүлгіген.

- 🔍 7. Үш тапсырманың бірін таңдап, сызбаға түсір.

1. Сумен байланысты табиғат құбылыстары: қар, мұз, ...
2. Ауамен байланысты табиғат құбылыстары: жел, ...
3. Отпен байланысты табиғат құбылыстары: найзағай, ...

- 📝 8. Мәтін құрылымын (кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды) сақтай отырып, сызбадағы процесті сипаттап, жинақы мәтін жаз.

- 🏠 9. От пен суға байланысты айтылатын тыйымдарды тауып жаз.

Мысалы: отпен ойнама, тұңде суға барма т.с.с.

§6. Аспан неге көгілдір?

Аспандағы шамның жарығы алысқа түседі.

Жер – төсек,
Аспан – көрпе.

Жетіқарақшыны таныған адам
Жеті қараңғы түнде адаспайды.

Халық даналығы

1. Мәтін үзіндісін тыңдап, оқиганың дамуы мен аяқталуын болжа. Суретпен байланыстыра әңгімеле.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша жұбыңмен өзара сұхбаттасып, сұраққа жауап бер, тапсырмаларды орында.

1. Жазушы Мұхтар Әуезов қысқы түнді қалай суреттеген?
2. Боранды сипаттау үшін қолданылған сөздердің адам өрекеттерімен байланысына назар аудар.
3. «Долы жел», «тентек жел» тіркестерінің айырмашылығын түсіндір.

3. Мәтінді оқып, проблемалық сұрақтар құрастыр.

Аспан неге көгілдір?

Күн жарығы атмосфераға түседі және ауада бар шаң мен ылғалдың ұсақ бөлшектеріне таралады. Бұл ақ жарықтың кемпірқосақтың барлық түсіне спектральды ыдырауына ұқсайды. Көгілдір түс жақсы ыдырайды. Нәтижесінде, біз Күн жарығының спектріндегі басқа түстерге қарағанда, көгілдір түсті жақсырақ көреміз. Сондықтан да аспан көгілдір болып көрінеді.

Ал аспанды бұлт басып тұрса ше? Онда түнерген, сұрқай көрініс болады. Себебі ауа дымқылданып, су түйіршіктері молайып, көк және көгілдір түстер ғана емес, сары, күлгін, қызыл түстер де сейіліп, аспанның түсі өзгереді. Сөйтіп, сәуле түстері тағы да тоғыса араласады. Бірақ көгілдір түс көбірек тарағыш болғандықтан, аспан ақ емес, сұрқайлау болып көрінеді.

«Сұрақ және жауап» энциклопедиясынан

4. Сұрақтарға жауап бер.

1. Күннің ақ жарығы ауада ыдырағанда неге көгілдір болып көрінеді?
2. Аспанды бұлт торлап тұрған кездегі түсі неліктен көгілдір емес?
3. «Көк» сөзін синоним ретінде «аспан» сөзінің орнына қолданған қандай өндерді, өлеңдерді білесің?

5. Тыңдалым тапсырмасындағы суретке қарап, желдің пайдасы мен зияны туралы сұхбат құрастырып, жаз. Өз сұхбатыңнан логикалық екпін түсетін сөздерді анықтап, үстіне ↓ белгісін қой.

Атмосфера – Жерді қоршап тұрған газ қабаты. Атмосфералық газдың көпшілігі ауа тығыз шоғырланған ең төменгі «тропосфера» деп аталатын қабатында жинақталған. Бұлт, жауын-шашын, жел және т.б. құбылыстардың бәрі осы тропосфера қабатында болады.

«Сұрақ және жауап» энциклопедиясынан

6. Ауаның түрлі қалпына байланысты берілген графиктік мәтінді интерпретациялап, тұтас мәтін түрінде жаз.

7. Үш тапсырманың бірін таңдап алып, жұбыңмен не тобыңмен орында.

1. Жер неліктен көгілдір планета деп аталатыны туралы қысқа хабарлама жаз.
2. Күннің қызарып батуының себебі туралы сыныпта сауалнама жүргізіп, қорытындысын жаз.
3. Аспанның түсі Күн сәулесі шығаратын толқынның ұзындығы мен атмосферадағы сәуленің шашылу қарқынына байланысты екенін ең алғаш дәлелдеген ғалымдар туралы таныстырылым дайында.

8. Ақындардың аспан, Күн, ауа мен ақбауыр бұлттар туралы өлеңдерінен үзінділер келтіре отырып, сипаттамалық эссе жаз.

§7. Климаттық өзгерістер

Біз табиғаттың өзін қайта түлететін ұрпақпыз. Жер, су, ауа – адам баласының ұрпағынан ұрпағына мұра болып келе жатқан мол қазына... Әрбір ағашты, әрбір бұтақты, жалғыз дәнді де ыждағаттылықпен сақтау, қамқор болу – басты міндеттің бірі.

Ыбырай Жақаев

1. Мәтін үзіндісін тыңдап, оқиғаның дамуы мен аяқталуын болжа. Климатты сақтап қалудың жолдарын ұсын.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша жұбыңмен өзара сұхбаттасып, сұраққа жауап бер.

1. Климаттағы өзгерістер табиғатымызға қалай әсер етуде?
2. Бұл өзгерістердің негізгі себептері қандай және кімдер жауапты?
3. Қазақстанда ауызсу тапшылығы мен құрғақшылықтан басқа қандай экологиялық проблемалар бар?

3. Климат туралы сызбадағы ақпаратты интерпретациялап, аралас мәтінді тұтас мәтін етіп оқы.

Климат туралы түсінік көпжылдық метеорологиялық бақылауларды статистикалық өңдеу арқылы қалыптасады. Жер бетіндегі климаттың мынадай белгілері бар:

Қазақ тілінің терминдер сөздігі. Экология

4. Оқылым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Климат пен ауа райының қандай айырмашылығы бар?
2. Қазақстанның климаты туралы не білесіз?

5. Мәтінді іштей оқып, логикалық екпіннің белгісін қойып шық. Тиісті интонациямен дауыстап оқы.

Адам ағзасының ауа райы өзгерістері мен климаттық ерекшеліктерге сезімталдық танытуы медицина тілінде метеотәуелділік деп аталады. Метеотәуелді адамдар әлсіз, күйзеліс пен шаршауға бейім болып келеді. Жүрек-қан тамырлары, өкпе аурулары мен неврозға ұшыраған адамдар ауа райының құбылуына төзімсіз болады. Олар ылғалдылық артып, жел күшейсе, күн бұлттанып, жаңбыр жауса, атмосфералық қысым жоғарыласа, өздерін жайсыз сезініп, ауырып қалуы мүмкін. Дәрігерлер метеотәуелді адамдарға қозғалыс белсенділігін төмендетіп, жиі тынығуға, психоэмоционалды ауыртпалықтан сақтануға кеңес береді. Мазасы кеткен науқастар дәрігерге көрініп, тиісті кеңес ала алады.

«Алаш айнасы» газетінен

Егер жел болмаса, климаты ыстық аймақта одан бетер ыстық болар еді. Ол жердегі адамдар мен жануарлар ыстыққа шыдай алмауы мүмкін. Суық жерлерде одан да суық болып, адамдар мен жануарлар, өсімдіктер үсіп кеткен болар еді. Жел ыстық ауаны суық жерге, суық ауаны ыстық жерге алмастырып отырады. Жел жер бетіндегі ауаның температурасын реттейді.

Әбдуәли Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты этнолингвистикалық сөздігінен

6. Сызбаны толықтырып, аталған климаттық өзгерістердің себептері мен салдарларын кестеге түсір.

Климаттық өзгеріс	Себебі	Салдары
Температураның жоғарылауы	Парниктік газдар, озон қабатының бұзылуы, жанартаулардың атқылауы	Жаһандық жылыну адам өмірі мен денсаулығына қауіп төндіреді
Жауын-шашынның өзгеруі		
Теңіз деңгейінің өзгеруі		
Төтенше ауа райының өзгеруі		
Экожүйенің өзгеруі		
Мұздықтар мен қар жамылғысының азаюы		

7. Жағдаятты шеш.

Сен жазда ата-анаңмен бірге Францияға саяхаттап барасың. Анаң сенен сол елдің климаты туралы біліп алуды сұрады. Интернеттен қарағаныңда, Франция климаты континенттік, субтропиктік, құрғақ деп сипатталған. Мұны өз сөзіңмен анаңа түсіндір.

8. «Климаттың өзгеруі адамдардың өміріне қалай әсер етуі мүмкін?» деген тақырыпта аргументті эссе жаз.

БӨЛІМ

КӨШПЕНДІЛЕР МӘДЕНИЕТІ

ШЫЛАУДЫҢ ЕМЛЕСІ. ОРФОГРАФИЯЛЫҚ НОРМА

- §8. Көшпенділік
- §9. Көшпенділердің атбегілік өнері
- §10. Киелі киіз үй
- §11. Қолөнер – зор өнер
- §12. Көшпенділердің музыка өнері
- §13. Көшпенділердің киім ерекшеліктері
- §14. Төрт құбыла – төрт түлік
- §15. Көшпенділердің уақыт пен өлшемді анықтау белгілері

§8. Көшпенділік

Даланың заңдары тек достық пен бауырластыққа негізделген.

Анахарсис

Қазақтардың қайырымдылығы, адамды аяуы, қарттарға көмек көрсетуі, баланы аялап, жанындай жақсы көруі – олардың айрықша қасиеті.

А.А.Левшин, орыс ғалымы

1. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясынан алынған үзіндіні тыңда. Көркем бейнелеуіш сөздер мен мақал-мәтелді қолданып, көшпенді елдің жауынгерлері туралы жұбыңмен пікірлес.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша жұбыңмен ақылдасып, сұрақтарға жауап бер.

1. Көшпенділердің жауынгерлері қандай? Олар туған жерін жаудан қалай қорғайды?
2. Олардың дала бүркітіндей қырағы болуының себебі неде?

Публицистикалық стиль	Көркем әдебиет стилі
Публицистикалық стиль саяси, экономикалық, экологиялық, мәдени, моральдық мәселелер бойынша үндеу, үгіт түрінде жазылады. Газет-журналдағы мақала, очерк, эссе жазбаша түріне, шешендік сөздер ауызша түріне жатады. Автордың бағасын, пікірін, көңіл күйін көрсетеді. Тілдік амал-тәсілі: қоғамдық-саяси, эмоциялық баға беруші, қос сөздер, бұйрық рай тұлғасы, қаратпа сөздер, риторикалық сұрақтар қолданылады.	Көркем әдебиет стилі проза, поэзия, драматургия салаларында жазылған көркем шығармаларда жазбаша; көпшілік алдында, сахнада айтылатын өңгіме т.б. жанрларда ауызша қолданылады. Тілдік амал-тәсілі: ауыспалы мағынадағы сөздер, синонимдер, көркемдегіш, бейнелеуіш, суреттеме (эпитет, теңеу, метафора, метонимия, антитеза т.б.) құралдары мол қолданылады.

3. Мәтінді оқып, стилін анықта. Тыңдалым мәтінімен салыстыр.

Оқылым мәтіні	Тыңдалым мәтіні
Тақырыбы:	Тақырыбы:
Стилі:	Стилі:
Тілдік амал-тәсілдері:	Тілдік амал-тәсілдері:

Көшпенділік – көшпелі халықтың тарихи қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық даму жүйесі, шаруашылық-мәдени типі. Көшпенділер өмір салтының белгілері: малшаруашылығының басым болуы, жер жағдайына қарай маусымдық көшіп-қону, шаруашылықтың табиғи әдістерін игеруі.

«Атақоныс» ұғымы көшпенділер үшін қасиетті, өз жерінің тұтастығының кепілі болған. Атақоныстың әрбір аймағы халық санасында киелі жер болып есептелген.

Көшпенділер уақыт пен кеңістікті танып-түсінуі нәтижесінде табиғаттың қолайлы белдеулерінде орналаса отырып, климат ерекшеліктерін ұтымды қолдана білген. Ерте заманнан маусымдық жайылымдарды пайдаланған. Жауын-шашыны молырақ таулы өңірді жайлау, ал құмды, желден таса аймақты қыстау ретінде пайдаланып келген. Көктеу мен күзеу мал қыстайтын жерлерге тікелей жалғасып жатқан.

Қатал даланың табиғатын танып түсіну, оның ішкі заңдылықтарын терең білу, болжай алу – мұның бәрі көшпенділер мәдениетінің маңызды жақтарын көрсетеді.

«Қазақстан» энциклопедиясынан

4. Суретке қарап, сұрақтарға жауап бер.

1. Көшпенділік дегенді қалай түсінесің? «Атақоныс» және «туған жер» ұғымдарының айырмасы бар ма?
2. Көшпенділердің жайлау мен қыстауды таңдау ерекшеліктері жайында қандай ой түюге болады?

5. Стыльдік ерекшеліктеріне сай көркемдегіш құралдарды қолданып, оқылым мәтініндегі деректерді көркем стильде жазып көр.

Деректер	Көркем стильде суреттеу

Үндестік заңы. Буын үндестігі

Сөз бен сөз, сөз бен қосымша арасындағы дыбыстардың бір-біріне ықпал етіп үндесуі **үндестік заңы** деп аталады. Үндестік заңын екіге бөліп қараймыз: 1) буын үндестігі; 2) дыбыс үндестігі.

Сөз әуенінің (сөздің соңғы буынының) жуан, жіңішке болуына қарай қосымшалардың не бірыңғай жуан, не жіңішке түрде жалғануын **буын үндестігі** дейді. Жуан әуезді сөздерге қосымшалардың жалғануы: *дос-тар-ымыз-дың, ауыл-дар-ға* т.б. Жіңішке әуезді сөздерге қосымшалардың жалғануы: *кісі-лер-іміз-дің, еңбек-ші-лер-ді* т.б.

Қазақ тілінде айтылуда **ерін үндестігі** де байқалады. Мысалы, *орын, өрік, құлын, күлкі* сияқты сөздердің бірінші буынындағы еріндік дауыстылардың (о, ө, ұ, ү) әсерінен екінші буындағы (ы, і) дыбыстар еріндік болып (ү, ү) айтылады. Мысалы: *орұн, өрүк, құлұн, күлкү*. Бұл – дұрыс айту нормасына жатады. Сондықтан жазуда есепке алынбайды.

Қазақ тілінде буын үндестігіне бағынбайтын қосымшалар да бар. Мысалы: *апам-мен, еңбек-қор, өнер-паз, өзіл-қой, Жамбыл-дікі, Өлім-тай, өсім-тал, мұра-гер, ем-хана, пайда-күнем* және т.б.

Бірнеше түбірден біріккен сөздерде, өзге тілден енген кірме сөздерде аралас буындар да кездесуі мүмкін. Мысалы: *Екібастұз, Көкшетау, мейірбан, геолог* т.б.

6. Оқылым және тыңдалым мәтіндеріндегі буын үндестігі заңдылықтарын көрсетіп, дәптеріңе жаз.

Үлгі:

Жуан буынды	Жіңішке буынды	Аралас буынды сөздер
жорықтарға, ...	көшпенділер, ...	жаужүрек, ...

7. Мәтін үзіндісінен ерін үндестігіне сай айтылатын сөздерді тауып, орфоэпиясы бойынша жаз.

Үлгі: жұйрік – жұйрүк, ...

...Көш шеруін көптен күтіп, буынып-түйініп отырған ауылдар кеше ел ағасынан хабар тиісімен, төрт түлік малын түгендеп, түйелерін қомдап, көш аттарын матастырып қойды да, бүгін таң ата үйлерін жығып, биенің сауымындай уақытта жүктерін артып та болды. Арада тағы бір сүтпісірімдей мерзім өткенде, қора-қора мал мен лек-лек түйелі көштер қайтқан қаздай тізіліп, солтүстік шығысқа қарай бара жатты.

Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз» романынан

Көш көлікті болсын! (тілек). Қазақ халқының көшпелі өмірінде ең маңызды, басты оқиғалардың бірі – көшу жағдайы болған. Халықтың бай, кедейлігіне қарай жылқы, түйе малы көлік есебінде қолданылған. Көлігі жоқ кедейлер жұртта қалып та қойған. Осыған орай «бір орыннан екінші орынға қамсыз ауыс» деген мағына беретін осы тілекті айтқан.

Көш көрікті болсын! (тілек). Ертедегі қазақтар алыстан келе жатқан көштің сән-салтанатына, түр-сипатына қарай барлығы мен жоқтығын, көш адамдарының бай, кедейлігін ажыратқан. Әр көштің арнайы жасау-жабдығы, көлігі болған. Келістіріп өшекейленген көш сәнімен ерекшеленген.

Әбдуәли Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты этнолингвистикалық сөздігінен

8. Көшпенділердің өмір салты туралы ойынды жинақтап, 1) өзіндік пікір; 2) өз пікіріңе дәлел; 3) өз пікіріңді айғақтайтын мысал; 4) өз пікіріңе қарсы дәлел; 5) қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал; 6) қорытынды жаз.

§9. Көшпенділердің атбегілік өнері

Ат – түріктің қанаты.

Махмұд Қашқари

Түркілер күлте жалды арғымақтар өсіріп, «ат мәдениетін» дүниеге әкелді.

Су Бихай

1. Фариза Оңғарсынованың «Жылқышы бала» өлеңін тыңдап, автор көзқарасы мен көтерілген мәселені талда.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Өлеңде ақынның жылқы малына деген сезімі қалай сипатталған?
2. «Ат көрмесем сағынам, жүйріктерге табынам» деген өлең жолдарынан не ұқтың?
3. Ат жалында ойнаған ата-бабамыздың атбегілік дәстүрі ұмытылып бара жатыр ма? Қалай ойлайсың?

Әдеби жанр (фр. *genre* – «түр», «тек») термин ретінде екі мағынада қолданылады: 1) әдебиеттің тектері: эпос, лирика, драма; 2) әдеби шығарманың түрлері: әңгіме, өлең, роман, баллада, поэма, пьеса, мақала т.б.

Өлең	Мақала
Өлең – шағын көлемді поэзиялық шығарма. Ырғағы мен ұйқасы қалыпқа түскен, шумағы мен бунағы белгілі тәртіпке бағынған нақышты сөздер тізбегі. Өлеңнің түрлері мен жанрлары әр алуан: ода, элегия, баллада, сонет т.б.	Мақала – қоғамдық-әлеуметтік мәселелер туралы жазылған публицистикалық стильдегі шығарма. Онда автор қоғамдық жағдайларға, олардың негізінде жатқан мәселелерге талдау жасайды. Мақалада автордың немесе редакцияның көзқарасы көрініс табады.

3. Мәтінді оқы. Жанрлық ерекшеліктерін, тақырыбын, құрылымын тыңдалым мәтінімен салыстыра талда.

Жылқы малын ең алғаш қолға үйреткен кім?

Ғалымдардың зерттеуіне қарағанда, адам баласының жылқыны қолға үйреткеніне 5500 жылдан асыпты. Жылқылар алғаш рет қазіргі Украина топырағында қолға үйретілді деген тұжырым болған еді. Алайда соңғы зерттеулердің қорытындысы өркениеттің Азиядан басталғанын дәлелдеді.

Ағылшын зерттеушісі Кимберлей Броун «Horse» журналына жылқы түлігінің еуропалықтар ойлағаннан көп бұрын Азияда қолға үйретілгенін таңдана жазады. Бұл пікір Ботай қонысы маңына жүргізілген қазба жұмыстары барысында дәлелін тапты.

«National Geographic News» атты ғылыми басылым: «Қазіргі күні Қазақстан деп аталатын елдің жерін мекендеген далалық өлке тұрғындары алғашқы болып жылқыға мініп, оның сүтін ішкен...», – деген байлам жасады. Олардың бұлай түйін жасауына себеп болған нәрсе – Ботайдағы қазбадан табылған жылқылардың тістері мүжілген әрі оған сызат түскен. Осыған қарап ғалымдар жылқының мініске пайдаланылғанын, ауыздықталғанын анықтап отыр. Қысқасы, біздің жыл санауымыздан 3700–3600 жыл бұрын, энеолит дәуірінде өмір сүрген ботайлықтар Есілдің жағасында жылқыны қолға үйретіп, оның етін тұтынып, қымызын ішіп, күнелткен.

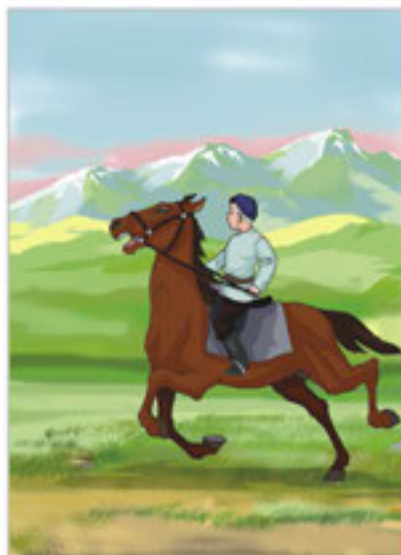
Жылқы малын қолға үйретудің емес, оны көлік құралы ретінде қолданудың тарихи маңызы зор. Себебі адамдар жылқыны ерттеп мінгеннен бастап адамзат тарихында үлкен сілкініс жасалды.

Бекен Қайратұлы. «Егемен Қазақстан» газетінен

4. Жұбыңмен ақылдасып, сұрақтарға жауап бер. Суретке қарап, тапсырмаларды орында.

1. Жабайы жылқының ең алғаш біздің жерімізде қолға үйретілгені саған қалай әсер етті?
2. Суретке қандай атау берер едің? Жүйрік атты суретте.
3. Жүйрік атқа мінген қазақ баласының көңіл күйін сипатта.
4. Шабандоз баланы демейтін сөздер мен тіркестерді жаз.

Дыбыс үндестігі

Түбір мен қосымшаның жігіндегі және сөз аралығындағы дыбыстардың көршілес дыбыстарға ілгерінді-кейінді ықпал етуін **дыбыс үндестігі (ассимиляция)** дейді. Қазақ тілінде дыбыс үндестігінің үш түрі бар: ілгерінді ықпал, кейінді ықпал, тоғыспалы ықпал.

Ілгерінді ықпал заңдылықтары:

- сөздің соңғы дыбысы дауысты, үнді, ұяң дауыссыз дыбыстардың бірі болса, дауыссыздан басталатын қосымшаның бірінші дыбысы не үнді, не ұяң болады. Мысалы: *бала-лар* (бала-тар, бала-дар емес), *қыз-дар* (қыз-тар, қыз-лар емес);
- сөздің соңғы дыбысы қатаң не *б, в, г, д* дыбыстарының біріне аяқталса, оған қатаң дыбыстан басталатын қосымша жалғанады. Мысалы: *ат-пен* (ат-бен, ат-мен емес), *ғарыш-қа*, (ғарыш-ға емес), *тренинг-ке* (тренинг-ге емес).

Кейінді ықпал заңдылығы: сөздің соңғы дыбысы қатаң *л, қ, к* дыбыстарына аяқталып, жалғанатын қосымша дауыстыдан басталса, олар ұяң сыңарларына (*п-б, к-г, қ-ғ*) айналады. Мысалы: *дол – доб+ы*, *аяқ – аяғ+ы*, *күрек – күрег+і*, *тап – таб+у*.

Қатар тұрған екі дыбыстың бір-біріне бірдей ықпал етуін **тоғыспалы ықпал** дейміз. Мысалы: *қақпан құру* (қақпаң құру), *жасырын хат* (жасырың ғат), *мен қазақпын* (мең ғазакпын), *Шайтанкөл* (Шайтаңгөл). Бұл жазуда есепке алынбайды.

5. Оқылым мәтінінен ілгерінді және кейінді ықпалға мысалдар жаз.

- 1) дауысты немесе үнді *р, у, й* дыбыстарына аяқталған сөзге...
- 2) ұяң *з, ж* немесе үнді *л, м, н, ң* дыбыстарына аяқталған сөзге...
- 3) қатаң дыбыстарға аяқталған сөзге...
- 4) *п, қ, к* дыбыстарына аяқталған сөздерге дауыстыдан басталатын қосымша жалғанса...

6. «Жылқы – қазақтың жаны» тақырыбындағы мақалаға күрделі жоспар құр.

I Кіріспе

II Негізгі бөлім

1.

2.

3.

III Қорытынды

Қазақтарды «жылқы текті» деп айтудың бір себебі – текті жылқылар қан араластырмайды. Жылқыдан алған осы қасиет арқылы халқымызда жеті атаға дейін қан араластырмау салты қалыптасты.

7. Екі тапсырманың бірін орында:

1. Жылқы малы туралы мақалдарды қатыстырып, «Ер қанаты – ат» тақырыбына аргументті эссе жаз.
2. Өлеңнен мәліметтер алып, жылқы малының пайдасына кластер жаса.

Жанына халқымыздың жылқы жаққан,
Жылқыға жетпеген көз жаутаң қаққан.
Мінсең – ат, ішсең – қымыз, жесең – қазы,
Қашаннан қазақ халқы жылқы баққан.
Атты артық көрген елміз мінген тақтан,
Қызық-ай біздің бөйге қырда шапқан!
Шыдар ма қазақ жаны ұшып кетпей,
Аттарға шаң шығарып келе жатқан?!

Ілияс Жансүгіров

§10. Киелі киіз үй

Баталар

Шаңырағы биік болсын!
Босағасы берік болсын!
Керегесі кең, терезесі тең болсын!
Түндігі түтінді болсын!

Халық ауыз әдебиетінен

1. Өлеңдегі автор көзқарасы мен көтерілген мәселені талда.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Өлеңде киіз үйдің қандай бөліктері айтылады?
2. Суреттен шаңырақ, адалбақан, уық пен керегені көрсет.
3. Үзік пен туырлық, басқұр-бауды қандай мақсатта қолданады?

3. Мәтінді оқы. Тыңдалым мәтінімен салыстыр. Жанрлық ерекшелігін ажырат.

Киіз үйді тек қазақ халқы ғана емес, бүкіл түркі халқы қасиетті, киелі қара шаңырағымыз деп дәріптейді. Өйткені киіз үй – олардың тұрағы, құтты мекенжайы, еншісі, баспанасы, мүлкі, мақтанышы. Шынында да, арғы-бергі тарихымыз бен мәдениетімізді зерделей қарасақ, киіз үйдің

атқарған қызметі мен рөлі өте зор екеніне көз жеткіземіз. Ата-бабамыздың ақыл-ойы, тұрмыс-салты, талғамы ешбір халықтан кем емес екен. Киіз үйден қазақ халқының аспан әлемі мен есептеу жүйесіндегі экономикалық біліктігі, мәдениет пен өнердегі талғамы, жалпы өмір тәжірибесіндегі іске бейімділігі аңғарылады.

Киіз үй – тек баспана ғана емес, ол – сәулет, құрылыс, сурет, қолөнер сияқты бірнеше өнердің басын құрайтын ғажайып туынды. Ол ағаш, киіз, ши, ішінара күмістен құрастырылады әрі көшпелі (жылжымалы) құрылыс түріне жатады. Әлем мәдениеті мен өнерінің білімпаз сарапшылары халықаралық-этнографиялық көрмелерде қазақтың осы өнеріне әрқашан жоғары баға беріп отырған.

*«Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті»
энциклопедиясынан*

4. Сұраққа жауап беріп, пікіріңді дәлелде.

1. Мәтіннен киіз үйдің атқарған қызметі мен көшпенділер өміріндегі алатын рөлі туралы не ұқтың?
2. «Киіз үй – көшпенділер өркениетінің озық үлгісі» деген пікірді дәлелде.

Көптік және тәуелдік жалғаулары

Қазақ тілінде төрт жалғау бар. Олар: көптік, септік, тәуелдік және жіктік жалғаулары.

Заттың көп екенін және сол заттың көпке ортақ екенін білдіру үшін есім сөздерге **көптік жалғау** жалғаймыз. Көптік жалғаулары: *-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер*.

Дауысты немесе үнді *р, у, й* дыбыстарына аяқталған сөзге *-лар, -лер*; ұяң *з, ж* немесе үнді *л, м, н, ң* дыбыстарына аяқталған сөздерге *-дар, -дер*; ұяң *б, в, г* және қатаң дыбыстарға аяқталған сөздерге *-тар, -тер* жалғаулары жуан-жіңішкелігіне қарай жалғанады.

Заттың біреуге не бір нәрсеге тәуелді, меншікті екенін білдіру үшін сөзге **тәуелдік жалғауын** жалғаймыз. Қатаң *п, қ, к* дыбыстарына аяқталған сөздерге тәуелдік жалғау жалғанса, олар ұяң сыңарларына (*п-б, к-г, қ-ғ*) айналады. Мысалы: *менің қонағ+ым, сенің талаб+ың, сіздің шаңырағ+ыңыз, киіз үйдің уығ+ы, інімнің көмег+і* т.б.

5. Үлгіні негізге алып, мәтіннен тәуелдік жалғаулы сөздердің үндестік заңына сәйкес орфографиялық нормасын анықтап, дәптеріңе жаз.

Үлгі: Қолөнер+іміз – жіңішке әуезбен айтылған, соңғы дыбысы үнді дауыссыз дыбысына аяқталған сөз, оған I жақ тәуелдік жалғауының жіңішке түрі жалғанған.

Қазақ халқының қолөнері – ерте заманнан келе жатқан бай қазынасы. Тарихын тереңнен тартқан өнеріміз дәстүр сабақтастығын еш уақытта үзбеген. Рухани мәні мен құндылығын жоймай келеді.

6. Мәтіндегі бес сөзге көптік жалғауын жалғап, себебін түсіндір.

Қазақстан жерінде асыл тастан, сүйектен, жүннен, ағаштан, қыштан, құнды металдан, былғарыдан, саздан қару-жарақ, құрал-сайман, үй жиһазы т.б. тұрмысқа қажетті бұйымдарды, түрлі сәндік қолөнер туындысын жасаған.

Еуразия көшпенділерінің тамаша табысының бірегейі киіз басу мен киіз үйді ойлап табуы болатын. Сонымен қатар олар тері илеп, шалбар тігіп киюде де бастамашы болған.

Л.Тұрғанбаеваның «Заттар дүниесінің сыры» кітабынан

Қазақ шаңырақты кие тұтады. Әр отбасы бір шаңырақ саналады. Үй тіккенде, шаңырақты ауылдың не өулеттің жасы үлкен абыройлы азаматы көтереді, ақсақалдар бата береді.

Жәрдем Кейкін

7. Жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай көркемдегіш құралдарды орынды қолдана отырып, «Киіз үй – қазақ халқының дәстүрлі баспанасы» тақырыбында мақала жаз.

8. Киіз үй бөліктеріне қатысы бар бата-тілектер жазып, кімге арналғанын және қандай жағдайда айтылатынын көрсет.

Үлгі:

Бата-тілектер	Кімге айтылады?
Шаңырағың биік болсын!	Отау құрған жастарға

§11. Қолөнер – зор өнер

Шебердің қолы ортақ.

Жігітке жетпіс өнер де аз.

Жұмыс қылып, бой түзе, өнер қуып, ой түзе.

Мақал-мәтел

1. Өлеңді тыңда. Көркем бейнелеуіш сөздер мен тұрақты тіркестерді қолданып, қолөнердің осы бір әсем түрі туралы жұбыңмен пікірлес.

2. Өлеңде көшпенділер мәдениетіндегі зергерлік өнердің орны қалай бейнеленген?

3. Мәтінді оқы. Тыңдалым мәтінімен салыстырып, талда.

Тыңдалым мәтіні	Оқылым мәтіні
Тақырыбы:	Тақырыбы:
Стилі:	Стилі:
Тілдік амал-тәсілдері:	Тілдік амал-тәсілдері:

Халық шеберлері

Сөзге де шебер, іске де ұста халқымыздың зор мәдениеті мен өнерін паш ететін құндылығының бірі – оның қолөнері. Ағаштан, темірден түйін түйген, теріден, жүннен көздің

жауын алатын бұйым жасаған, асыл тастан сәндік бұйым соққан халық шеберлерінің ісі – мақтауға тұратын өнер туындысы.

Үста – темірден заттар жасайтын ісмер.

Зергер – асыл тастардан, алтын, күмістен әшекейлер жасайтын шебер.

Тігінші – киім тігетін шебер.

Етікші – аяқкиімдер тігетін шебер.

Үйші – киіз үй сүйектерін жасайтын шебер.

Ерші – ер-тұрман жасаушы ісмер.

Ағаш шебері – ағаштан жиһаз т.б. заттар жасайтын шебер.

Тоқымашы – мал жүнінен киім, сырткіім тоқитын адам.

Сейіт Кенжеахметұлы

4. Суреттерде бейнеленген қолөнер шеберлерін ата. Сұрақтарға жауап бер.

1. Қолөнердің тағы қандай түрлерін білесің?
2. Қолөнер шеберлерін дәріптейтін қандай сөздер мен тіркестерді білесің?

Септік жалғаулары

Септік жалғаулары – зат пен зат, зат пен қимыл арасындағы түрлі қатынасты білдіріп, сөз бен сөзді байланыстыратын қосымшалар.

Қазақ тілінде жеті септік жалғауы бар: атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктері.

Септік жалғаулары сөздің соңғы дыбысы мен буынына сәйкес үндестік заңы бойынша жалғанады. Мысалы, ілік септігін түсіндірсек, дауысты немесе үнді *м, н, ң* дыбыстарына аяқталған сөзге *-ның, -нің*; ұяң *з, ж* немесе үнді *л, р, у, й* дыбыстарына аяқталған сөздерге *-дың, -дің*; ұяң *б, в, г* және қатаң дыбыстарға аяқталған сөздерге *-тың, -тің* жалғаулары жуан-жіңішкелігіне қарай жалғанады: *ұста+ның, өкем+нің, заттар+дың, шебер+дің, ағаш+тың, күміс+тің*.

Көмектес септік жалғауы буын үндестігіне бағынбай, үнемі жіңішке жалғанады. Мысалы: *жастар+мен, құрал+мен*.

Жіктік жалғау

Баяндауыш пен бастауышты байланыстырып, қимылдың қай жақ арқылы жүзеге асатынын білдіретін жалғау жіктік жалғау деп аталады. Жіктеу, негізінен, етістікке тән. Сонымен қатар адамға қатысты зат есімдер де жіктеледі. Мысалы: *мен қазақтың баласы+мын. Сен оқушы+сың.*

Жіктік жалғаулары буын үндестігі бойынша жуан, жіңішке нұсқада, сонымен қатар I жағы дыбыс үндестігі бойынша сөздің соңғы дыбысына сәйкес қатаң, ұяң, үнді дыбыстардан басталатын нұсқада түрленіп жалғанады. Мысалы: *зергер+мін, қонақ+пын, зергер+сің, қонақ+сың, зергер+сіз, қонақ+сыз*. III жақта жалғауы жоқ.

Етістіктің жедел өткен шақ, шартты рай тұлғалары былай жіктеледі: *мен айтты+м, білсе+м; сен айтты+ң, білсе+ң; сіз айтты+ңыз, білсе+ңіз; ол айтты, білсе; біз айтты+қ, білсе+к; сендер айтты+ңдар, білсе+ңдер; сіздер айтты+ңыздар, білсе+ңіздер*. III жақта жалғауы жоқ.

5. Мәтіннен септік жалғаулы сөздерді тауып, қосымша жалғану заңдылығын түсіндір.

Үлгі: қолөнер+дің – үнді [р] дауыссыз дыбысына аяқталған сөзге ілік септік жалғауы ұяңнан басталып жалғанған.

Қолөнердің халық қажетін өтейтін саласы көп. Айталық, қазақ халқының өткен тұрмысында ағаш өңдеп, одан киіз

үйдің сүйегін, ыдыс-аяқ, үй жиһазын, арба-шана жасау; жүн иіріп, кілем, бау-басқұр тоқу; киіз басып, сырмақ сыру; маусымдық, күнделікті және сән-салтанаттық киім тігу; теріден, сүйек пен тастан, темірден түрлі бұйым мен қару-жарақ, ауылшаруашылық құралын жасау; түсті металл мен асыл тастан зергерлік өшекей жасау т.б. кәсіп-өнер түрлері кең тараған. Тілімізде сан алуан кәсіп-өнерге байланысты сақталып қалған мыңдаған атау, мақал-мәтел, айшықты сөз орамы, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенім бар.

Рүстембек Шойбеков

6. Етістіктерге жіктік жалғауларын дұрыс жалғап, сөйлемдерді жаз.

1. Біз ұлттық қолөнеріміздің бай мәдени мұра екеніне көз жеткізді... . 2. Сен ұлттық нақыштағы киімдерді күнделікті киіп жүре... . 3. Қазір қыздар бастарына шекелік, шаштарына шашбау тағып жүре... . 4. Көшпенділердің зергерлік бұйымдарында сабақтастық байқала... . 5. Сендер көшеде аппақ шатырдай кимешек киген әжелерді күнде көрмей... . 6. Болашақта әлем назары қазақ сән үлгісінде бола...

Ер-тоқым, қылыш және басқа да күні бүгінге дейін қолданыста жүрген кейбір әскери жарақтарды көшпенділер әкелген. Айбарлы атты әскер үзеңгі шыққаннан кейін ғана пайда болған. Үзеңгіге аяқ тірмей, жауға сойыл сілтеу, берік ер-тоқымы, айылы болмай, ат үстінде шайқасу жеңіске жеткізбес еді. IX ғасырдың аяғында пайда болған металл ауыздықты жүгендер де біздің ұсталардың қолынан шықты.

Балалар энциклопедиясынан

7. Тіркестер мен көркемдегіш құралдарды орынды қолданып, қолөнер туралы мақала жаз.

Атадан балаға мұра, рухани құндылық, сәндік қолөнер туындылары, өшекейлеу, безендіру, көздің жауын алады, көз майын тауысқан бейнет, сан алуан сәуле шашып, күміс айдай жалт-жұлт еткен, баға жетпес байлық.

8. Қолөнер, зергерлік өнер туралы мақал-мәтелдер жазып, мағынасын түсіндір.

§12. Көшпенділердің музыка өнері

Мал жұтайды, өнер жұтамайды.

Абай Құнанбайұлы

1. Күләш Ахметованың «Халық өні» өлеңін тыңда. Автор көзқарасы мен көтерілген мәселені талда.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Музыканың халқымыздың тарихындағы орны қандай?
2. Қалай ойлайсың, ұшы-қиыры жоқ боз далада туған музыканың басқа халықтың музыкасынан айырмасы бар ма?
3. Халқымыз өн мен күйді қалай ардақтаған, өншілер мен күйшілерді қалай құрметтеген?

3. Мәтінді оқы. Стилін, тақырыбын, құрылымын, тілдік ерекшелігін тыңдалым мәтінімен салыстыр.

Көшпенділердің музыкалық мәдениетінің тамыры тереңде жатыр. Жартастардағы суреттерден билеп жүрген, сылдырмақтарда ойнап тұрған адам бейнелерін кездестіруге болады. Көшпенділердің ең көне музыкалық аспаптары: ұрмалы

даңғыра, қурайдан жасалған үрмелі сыбызғы, ілмелі-шертпелі қобыз, домбыра іспеттес қарапайым аспаптар болған.

Эпостардағы «адырнасын ала өгіздей мәңгіреткен» деп келетін жыр жолдары жауынгердің садағының адырнасын іркіп-тартып, музыкалық үн шығаратынын білдірсе керек. Орталық Азия, Сібір, Тибет халқында бүгінге дейін кездесетін бір ішекті қобыз осы аспаптың көне түрі болуы мүмкін.

Ауызбен үрлеп ойнайтын, қыштан жасалған «уілдек» деп аталатын аспаптың көне түрлері ортағасырлық Отырар қаласынан, Жамбыл облысындағы Ақтөбе (Баласағұн) қаласынан табылған. Олар X–XII ғасырларға жатады.

Қорқыт ата бүкіл түркілер әлемінің сарын, күй, әуен өнерінің атасы болса, одан бергі музыка өнері әл-Фарабидің, ұлы жыршы Кетбұғаның, Сыпыра жыраудың, Асанқайғының, Қазтуғанның т.б. есімдерімен байланысты. Олар күйші-сазгер, жыршылар болған. Ал әл-Фараби мен ибн Сина – музыка ілімінің теориясын алғаш жасаушы ғалымдар.

«Қазақ мәдениеті» жинағынан

4. Қандай музыканы тыңдағанды ұнатасың? Ұлттық аспаптарда ойнай білесің бе?

Шылау туралы түсінік

Шылау – сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыратын және өзі тіркескен сөзге қосымша мағына беретін көмекші сөздің бір түрі. Шылауларға қосымша жалғанбайды, олар бөлек жазылады. Шылаулар: *мен (бен, пен), және, да (де, та, те), бірақ, үшін, туралы, дейін (шейін), сондықтан, не, немесе, алайда, сайын, әгері, соң, кейде, -ақ, ғой, ма (ме, ба, бе, па, пе)* т.б.

Шылаулардың үндестік заңына сай тіркесуі

Кейбір шылаулар толық мағыналы сөзге жалғаулар сияқты үндестік заңына сәйкес тіркеседі. Мысалы, *да, де, та, те* шылауы буын үндестігі мен дыбыс үндестігінің ілгерінді ықпалына сәйкес; *мен, бен, пен* шылауы дыбыс үндестігінің ілгерінді ықпалына сәйкес тіркеседі.

Сөз дауысты немесе үнді дыбыстарға аяқталса	мен, да/де
Сөз ұяң дыбыстарға аяқталса	бен, да/де
Сөз қатаң және ұяң <i>б, в, г, д</i> дыбыстарына аяқталса	пен, та/те

Мысалы: Даңғыра мен сыбызғы – ең көне аспаптар. Біздің үйде қобыз бен домбыра бар. Асыл тас пен металдан зергерлік бұйымдар жасаған. Кетбұға да, Сыпыра да, Асанқайғы да, Қазтуған да күйші-сазгер, жыршылар болған. Қыштан жасалған үлдек те көне аспап.

- ✓ 5. Шылауларды үндестік заңы бойынша дұрыс қойып, көшіріп жаз.

Жігітке жеті өнер (да, де, та, те) аз.

Алмақтың (да, де, та, те) салмағы бар.

Қуанған (да, де, та, те) бір, қорыққан (да, де, та, те) бір.

Бас кеспек болса (да, де, та, те), тіл кеспек жоқ.

Өнерді үйрен (да, де, та, те) жирен.

- ✓ 6. Бірыңғай мүшелерді шылаулар арқылы байланыстырып жаз.

Жас балалар шебердің қолынан шыққан аңның, құстың, балықтың, үй жануарының бейнесіндегі саз балшықтан жасалған үрмелі аспаптарды тартып, үйренген. Олардың әуезге, өнге деген шеберлігі ойын-сауықта шындалып отырған. Есейе келе дабыл, дауылпаз, шындауыл секілді аспаптарды меңгерген. Елдің бірлігін, халықтың мұң-мұқтажын, өз руының жеңіс-жетістігін жырға қосқан.

- 📝 7. Мақал-мәтелді толықтырып, «Қазақ музыка өнері» тақырыбында шағын мақала жаз.

- Өнерлі жігіт өрде озар,
Өнерсіз жігіт жер ...
- Ақыл көпке жеткізеді,
Өнер көкке ...
- Өнерлінің өзегі ...
- Шаштараз сақал түзетер,
Өнерпаз шаһар ...
- Өнерлі адам ешкімге ...

- 🏠 8. Музыкалық аспаптардың бірінің шығу тарихы туралы ақпарат жинап, оның әуені туралы көркем әдебиет стилінде мәтін жаз.

§13. Көшпенділердің киім ерекшеліктері

Адам көркі – шүберек.

Мақал

1. Өлеңді тыңда. Көркем бейнелеуіш сөздер мен тұрақты тіркестерді қолданып, ұлттық киімдер туралы жұбыңмен пікірлес.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Ақын қыздардың сәукелесін, ерлердің тақиясын неге ұқсатады?
2. Аналарымыздың ақ жаулығы ненің символы?
3. Ұлттық киімдер туралы қандай теңеулерді білесің?

3. Мәтінді оқы. Тыңдалым мәтінімен салыстырып, жанрлық ерекшеліктерін ажырат.

Оқылым мәтіні	Тыңдалым мәтіні
Тақырыбы:	Тақырыбы:
Жанры:	Жанры:
Құрылымы мен ресімделуі:	Құрылымы мен ресімделуі:

Халқымыздың ұлттық киімінің түрі көп. Кең байтақ даламыздың табиғатына, ауа райына байланысты киім түрлерінде де ерекшеліктер бар.

Тымақ – ерлердің қысқы баскиімі. Оны аңның, малдың терісінен тігеді. Тымақ – қасиетті баскиім. Оны айырбастауға болмайды, оған аяқ тигізбейді. Бұрынғы кезде қазақтар шала туған баланы неше күні кем болса, сонша күн тымаққа салып, кереге басына іліп қоятын болған.

Ұлтымызға жарасатын баскиімнің бірі – бөрік. Көмкерілген тері түріне қарай «көмшат бөрік», «құндыз бөрік», «жанат бөрік», «сусар бөрік», «түлкі бөрік», «күзен бөрік» деп аталады. Бөрікті ерлер де, қыздар да киеді. Қыздар киетін бөріктің төбесіне үкі, жиегіне моншақ, шашақ, түрлі асыл тастар, түйме, оқа, зер, күміс тағылады.

Сәукеле – аса қымбат, көделі баскиім. Дәстүр бойынша сәукеле тек ұзатылған қыздарға ғана кигізіледі. Сәукелені өте шебер әйелдер тігеді. Ұзатылған қыздың дәрежесі сәукелесіне қарап бағаланады.

Тон – қойдың терісінен тігілетін қыстық жылы киім. Тонның ең жылы, қымбат, бағалы түрі – қамқа тон. Оны бұрын хан, би, бай, мырза, ханша сияқты ауқаттылар ғана киген.

Шапан – қазақтың көделі киімі. Ол – арасына жүн немесе мақта салып, сыртын шұға, барқыт сияқты әдемі әрі мықты мақтамен қаптап, ішін астарлап тігетін жылы киім.

Қамзол – әйелдердің жасына қарай қызыл, көк, жасыл, қара түсті барқыт, шұға, мауыты маталардан әсем безендіріліп тігілетін киім. Жағалы, жеңді немесе жағасыз, жеңсіз тігіледі, қапсырмалы, түймелі болады. Жағасына, етегіне зерлі оқа, өрнек жүргізіледі.

Жаулық – ақ матадан жасалатын әйелдердің ең негізгі баскиімі. Әже-аналарды ардақтап, «ақ жаулықты» деп атайды. Жаулық – қазақ әйелінің ары, ажары, беделі мен көркі. Әжелер иығынан асып тұратын кимешек те киеді. Оның алдыңғы жағы ою-өрнекті болады.

Сейіт Кенжеахметұлының «Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары» кітабынан

4. Жұбыңмен ақылдасып, сұрақтарға жауап бер.

1. Көшпенділердің киім үлгілері мен қазіргі киім үлгілерінің арасында ұқсастық бар ма?
2. Киім үлгісін адамзат өркениетіне қосу дегенді қалай түсінесің?

Ма (ме, ба, бе, па, пе) шылауының емлесі

Ма (ме, ба, бе, па, пе) шылауы сөйлемге сұрау мәнін үстеп, сұраулы сөйлем жасайды. Өзі тіркескен сөзден бөлек жазылады. Мысалы: Ақын аты ақын ба, Құрғақ сөзбен мақтаса (Жамбыл).

Ма (ме) сұраулық шылауы өзінің алдындағы сөзбен буын және дыбыс үндестігіне сай тіркеседі. Мысалы: Аналарымызға жаулық таққан жараса ма? Сәукелені тек ұзатылатын қыздар ғана кие ме? Қазақтың көделі киімі шапан ба? Баскиімдердің атауларын білесің бе? Сенің кеше сатып алғаның осы көйлек пе? Оның басына кигені түлкі тымақ па?

5. Шылауларды үндестік заңы бойынша дұрыс қойып, көшіріп жаз.

Жанқұтты шешен Құнанбайдың үйінде отырғанда, Абай келіп сәлем береді. Шешен баланы қасына отырғызып:

- Шырағым, дүние неге сүйенеді? – деп сұрайды.
- Дүние үмітке сүйенеді.
- Көздің көрмесі бола (ма, ме, ба, бе, па, пе)?
- Көз қабағын көрмейді.
- Шам жарығының түспесі бола (ма, ме, ба, бе, па, пе)?
- Шам жарығы табанына түспейді.
- Болат пышақтың кеспесі бола (ма, ме, ба, бе, па, пе)?
- Болат пышақ өз сабын өзі кеспейді.
- Тамағына тартпайтын мақлұқат бола (ма, ме, ба, бе, па, пе)?
- Өз тамағына тартпайтын мақлұқат болмайды, – дейді

Абай.

«Ел аузынан» кітабынан

6. Ма, ме шылауын қатыстырып, мәтін мазмұны бойынша бірнеше сұрақ дайында.

Көшпенділердің киімі көшпелі тұрмысқа бейімделген. Жалпы, киім мен аяқкиімді мал мен аң терісіне киіз бен мата қосып жасаған. Киімді былғары, жүқа киіз, түйе жүнінен тоқылған шекпендік зат пен жүнді теріден тіккен. Барқыт пен зер, жібек және жүн матасы көшпенділердің қолданысында ерте заманнан бері болған.

Л.Тұрғанбаеваның «Заттар дүниесінің сыры» кітабынан

7. Энциклопедиялар мен сөздіктерден ізденіп, киім атауларына түсінік бер.

Үлгі:

оқалы қамзол – зермен көмкерілген жеңсіз, жеңіл сырткиім.

Үстіне қос етектегі торғын көйлек, кестелі қызыл қатипа қамзол, басына асыл тастары шам нұрына шағылған, ақ жібек кіреукелі, биік сәукеле киген Айжан көзге оқшау көрінеді...

Бұрын ауылда киетін қосетек көйлек, оқалы қамзол, асыл тасты биік сәукелесін тастап, қала сәніне, оның ішінде татар қыз-келіншектерінің киім үлгісіне қарай бейімделген...

Аппақ шатырдай кимешек-шаршысына қылау түспейтін Ажардың қазіргі сәні жұрттан өзгеше...

Демежанның үстінде қасқыр ішік, түлкі тымақ, саптама етігі бар...

Көкжал Барақ күпісін жамылып, қорылдаған қалпы дүниені басына көшіріп жатыр...

Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз» романынан үзінділер

8. Көркемдегіш құралдарды орынды пайдаланып, тыңдалым бөлімінде берілген суреттегі адамдардың киімдерін сипаттап, мақала жаз.

9. Екі тапсырманың бірін орында.

1. Төмендегі тақырыптардың біріне эссе жаз.

1. Ұлттық киім – бай мәдени мұра.
2. Ұлттық нақыштағы киімдерді күнделікті киюге бола ма?

2. Киімге байланысты қандай ырымдарды білесің? Үлгі бойынша жалғастырып, жаз.

Үлгі:

Жас қыздар басына ақ, қара орамал тартпайды, себебі...

Нәрестенің иткөйлегін далаға тастамаған, өйткені... т.б.

§14. Төрт құбыла – төрт түлік

Бір қозы туса, бір түп жусан артық өсер.

Ат тұяғын тай басар.

Тай мінген балаға жарасады.

Мақал-мәтел

1. Ескен Елубаевтың «Төрт түлік мал» өлеңін тыңда. Автор көзқарасы мен көтерілген мәселені талда.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша жұбыңмен ақылдасып, сұрақтарға жауап бер.

1. Қазақ халқы үшін төрт түліктің орны қандай?
2. Төрт түлік адамға қандай пайда келтіреді?
3. Қой мен ешкіні неге бір түлік деп санайды?
4. Төрт түлікке кірмеген есектің қандай пайдасы бар?

Дефис арқылы жазылатын шылаулар

Тілімізде бірқатар шылау сөздер өзі тіркескен сөзінен дефис арқылы жазылады. Олар: -ақ, -ау, -ай, -мыс, -ды (-ді). Мысалы: *Беу, Құлагерім-ай! (Ақан сері). Жақсыбай-ау, Жақсыбай, Қылған ісің жақсы ма-ай? («Ел аузынан»).* «Әумин» десең қол жайып, Сөзім жерде қалмас-ты («Ел аузынан»). *Ертең әлі-ақ өседі («Ел аузынан»).*

3. 1-тапсырмадағы суретке қарап, дефис арқылы жазылатын шылауларды қосып, мәтін жаз.

4. Мәтінді оқып, тыңдалым мәтінімен салыстыр.

Оқылым мәтіні	Тыңдалым мәтіні
Тақырыбы:	Тақырыбы:
Жанры:	Жанры:
Құрылымы мен ресімделуі:	Құрылымы мен ресімделуі:

Төрт түлік бақтым – теңселе бастым

Қазақ халқының өмір салты мен дүниетанымында төрт түліктің маңызы зор. Ішсе – асы, кесе – киімі, мінсе – көлігі, тұтынса – бұйымы, берсе – сыйы, дауласса – құны болған төрт түлік мал көшпенділер тіршілігінің негізін құраған.

Қазақтар жыл он екі ай мал қамын жасап, суыққа ұрындырмай, аптапқа шөлдетпей, бабын таба білген.

Ел аңызында жылқының – желден, түйенің – сордан, сиырдың – судан, қойдың – оттан, ешкінің тастан жаралғаны айтылады.

Төрт түліктің тұрмыстық-өлеуметтік өмірде жұмсалатын орнына қарай қазақтар түйені салтанат санаса, жылқыны мақтан еткен, қойды байлыққа баласа, сиырды қанағат еткен, ал ешкіні өлместің күніне санаған.

Көшпенді тіршіліктің арқауы болған төрт түлікке қатысты қазақы таным даналыққа толы дала пәлсапасы мен уақыттың өзі үйреткен халықтық тәжірибе сырларын ұғындырады.

«Ана тілі» газетінен

5. Сұрақтарға жауап бер.

1. Төрт түлік малдың пірін білесің бе?
2. Малдың төлін қалай атайды?
3. Ел аңызында төрт түлік неден жаралған?
4. Тұрмыстық-әлеуметтік өмірде жұмсалатын орнына қарай төрт түлікке қандай баға берген?

6. Жақшаны ашып, сөздердің емлесін сақтап жаз.

Достарым көп (ақ)
 Өзімсіп кейде сата (ды).
 Жұбатып бірі, жылатып бірі жата (ды).
 Жүрегім сонда неліктен шиыршық атады?
 Қалайды (ау), сірә, қуаныш әлде қапаны (*М.Мақатаев*).

Бақыт деген – сенің бала күндерің,
 Бақытсыз (ақ) бақытты боп жүргенің.
 Бақытты (да), басқасын (да) білмеуің
 Бақытсыз (ақ) ойнағаның, күлгенің (*М.Мақатаев*).

Бұл өмір кіл күрес (ау) байқағанға,
 Күрессіз өмір бар деп айта алам (ба)?
 Жығылсам, жығылайын бір (ақ) рет,
 Екі рет, ей, жеңіліс, қайталан (ба)! (*Т.Нарманов*).

7. Оқылым мәтініне күрделі жоспар құр.

- I Кіріспе
 II Негізгі бөлім
 1.
 2.
 3.
 III Қорытынды

Көшпенділер адамға әл беретін, денсаулыққа шипа болатын дәмді сусын – қымыз бен шұбатты, ас атасы – етті көп уақыт сақтап, пайдаланудың әдісін тауып, басқаларға үлгі болғаны да жалпы жұртқа мәлім.

Л.Тұрғанбаеваның «Заттар дүниесінің сыры» кітабынан

8. Қосымша әдебиеттерден ізденіп, төрт түлік малдың жас ерекшелігіне және т.б. қасиеттеріне қарай түрлерін жаз.

Төрт түлік мал	Атаулары
Түйенің жасына қарай	
Түйенің күштілігі, төзімділігі сияқты қасиеттеріне қарай	
Жылқының жасына қарай	
Жылқының жүйріктігіне тағы да басқа қасиеттеріне қарай	
Жылқының түсіне қарай	
Сиырдың жасына қарай	
Қойдың жасына қарай	
Ешкінің жасына қарай	

9. Жағдаяттық тапсырманы тобыңмен ақылдасып орында.

1. Жазғы каникулда жайлауға барып, атқа міндің. Көкпар шаптың. Кешке үйге келген соң, мінген атыңды қалай баптайсың?
2. Атаң мен әжең қонаққа кетті. Қорада тұрған төрт түлік малдың қайсысына қандай шөп (жоңышқа, жантақ, сұлы, жусан, изен, жүгері сабағы, сұлы) бересің?

10. Жұмбақтарды шеш. Осы үлгімен төрт түлік мал туралы жұмбақтар құрастыр.

Маң-маң басып келеді,
Тапырақтап желеді.
Мойны ұзын, үсті тау,
Ертеден елге бел еді.

Екеуі елеңдеп келеді,
Төртеуі төбелесіп келеді.

§15. Көшпенділердің уақыт пен өлшемді анықтау белгілері

Елу жылда ел жаңа.

Уақыт – көшкен керуен.

Мақал-мәтел

1. Өлеңді тыңда. Көркем бейнелеуіш сөздер мен мақал-мәтелді, тұрақты тіркестерді қолданып, уақыт туралы жұбыңмен пікірлес.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Сағаттың пайдасы қандай?
2. «Сағат – сенің сенімді досың» деген пікірмен келісесің бе?

3. Мәтінді оқып, тыңдалым мәтінімен салыстыр. Жанрлық ерекшелігін ажырат.

Уақытты анықтау

Халық уақытты анықтауда өзіндік бай тәжірибе жинақтап, оны қолданудың жолын және соған лайықты сөз өрнектерін де таба білді. Жылды, тоқсанды, айды, аптаны, тәулікті бөлудің шаруашылыққа сай реті мен ыңғайын да ойластырған. Мерзім, мезгіл өлшемдеріне келгенде, қазақ тілі атауларға бай. Қыс, көктем, жаз, күз – мезгіл өлшемі. Мерзім өлшемдері: бір сәт, қас қағым, ә дегенше (1 секунд), сүтпісірім (5–10 мин), биесауым (1,5 сағат), етпісірім (2,5–3 сағат),

тәулік (бір күн, бір түн), апта (7 күн), ай (30–31 күн), тоқсан (3 ай), жыл (365 күн) немесе 12 ай, ғасыр (100 жыл). Адам өмірі де жаспен (1 жыл), мүшелмен (12 жас) есептеліп, бір мүшел (13 жас), екі мүшел (25 жас), үш мүшел (37 жас) төрт мүшел (49 жас) болып бөлінеді.

Уақыт мезгілін анықтауда халық теңеулері мен өлшемдері әрі қызық, әрі анық, әрі түрге де өте бай. Мысалы: елең-алаң, құланиек, таң сәрі, құлқын сәрі, таң бозара, алагеуім, таң біліне, таң ата, күн шыға, күн қызара, күн қыза, күн көтеріле, күн арқан бойы көтеріле, түске жақын, тал түс, шаңқай түс, сәске түс, түс ауа, түс қайта, бесін, екінті, кеш, күн бата, ымырт, іңір, апақ-сапақ, ақшам, бейуақыт, қас қарая, ай туа, түн ортасы, жұлдыз сөне т.б. Мұнан тек уақыт шамасы ғана емес, халқымыздың таным-түсінігі, әр істің байыбына терең бойлауы, бағдарлауы, тіл қабілетінің жоғары тұрғаны байқалады.

Мезгілді күндіз көлеңкеге, түнде жұлдызға қарап анықтаған.

«Қазақстан» энциклопедиясынан

4. Жұбыңмен ақылдасып, сұрақтарға жауап бер.

1. Мерзім, мезгіл өлшемдерінің атауынан нені аңғаруға болады? Уақыт мезгілін анықтауда өлшемнің көптігі нені білдіреді?
2. Қалай ойлайсың, өзге халықта осындай атаулар бар ма?
3. Өзің осы өлшемдерді сөйлеу тілінде қолдanasың ба?

5. Қосымша дереккөздерден ізденіп, мәтіннің екінші азатжолындағы уақыт өлшемдеріне түсінік бер.

6. Шылауларды үндестік заңы бойынша дұрыс қойып, көшіріп жаз.

Адамдар Күннің арайланып шығуы (бен, мен, пен) қызарып батуын тамашалайды.

Күн адамдарды (да, де, та, те), жан-жануарларды (да, де, та, те) жарық (мен, бен, пен) жылуға кенелтеді. Аңдар (мен, бен, пен) құстар (та, те, да, де) Күнді ерекше сүйеді.

Түнде қараңғылық басып, Ай (мен, бен, пен) жұлдыздар аспанда жарқырайды.

7. Көп нүктенің орнына тиісті жалғауларды немесе шылауды қойып, жаз.

Атақоныстың әрбір аймағы халық санасын... киелі жер болып саналады.

Халықаралық көрмелер... киіз үйге әрқашан жоғары баға береді.

Қазақ шебері керемет зергерлік бұйым... жасайды.

Қазақ тілінде мезгіл ... мерзім өлшемдері өте көп.

Бұдан халқымыздың таным-түсінігі... терең, тіл қабілеті... жоғары екенін байқаймыз.

Уақыт ... мезгілді анықтау... халқымыздың танымы қызық.

Салмақ өлшемдері ... халықтың тұрмысын... мол көрініс тапқан.

Салмақ өлшемдері

Мысқал (1 гр); келі (1кг); пұт (16 кг); батпан (100 кг); қадақ – 200 грамм (кейбір әдебиетте 400 гр); бір шелек (су, сүт) – 10 литр; бір торсық (айран) – 6–7 литр; бір саба (қымыз) – 10–15 литр; бір қап (үн, қант) – 50–60 кг; бір арқа (жүк) – 45–50 кг; найза қап, қанар – 70–80 кг.

8. Мақалдарды орынды қолданып, «Көшпенділердің дүниетанымы» тақырыбында мақала жаз.

- Ат арыса – тулақ,
Ер арыса – аруақ.
- Семіздікті қой ғана көтереді.
- Бір биеден ала да, құла да туады.
- Ат қадірін жоқ білмес,
Ас қадірін тоқ білмес.
- Сиыр су ішсе, бұзау мұз жалайды.
- Балапан ұяда не көрсе,
Үшқанда соны іледі.
- Ат тұяғын тай басар.

9. «Көшпенділер мәдениеті» ұғымын сипаттайтын 10 тірек сөзді жазып, себебін түсіндір.

БӨЛІМ

ДЕНСАУЛЫҚ – ЗОР БАЙЛЫҚ

ФРАЗЕОЛОГИЗМ. МАҚАЛ-МӘТЕЛ. ҚАНАТТЫ СӨЗ

- §16. Ең басты байлық
- §17. Иммуитет
- §18. Дәрігермен сұхбат
- §19. Денсаулыққа пайдалы тағамдар
- §20. Дәрілік өсімдіктердің денсаулыққа пайдасы
- §21. Дәрумендер – денсаулық кепілі
- §22. Ағзаның дабылы
- §23. Денсаулыққа зиянды әдеттер

§16. Ең басты байлық

Денсаулық – байлықтан қымбат.

Д.Рей

Біздің бақытымыздың оннан тоғызы денсаулығымызға байланысты.

А.Шопенгауэр

1. Ертегіні тыңда. Көркем бейнелеуіш, эмоционалды-экспрессивті сөздерді және мақал-мәтел мен тұрақты тіркестерді еркін қолданып, әңгімеле.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша жұбыңмен ақылдасып, сұрақтарға жауап бер.

1. Байлық дегенді қалай түсінесің?
2. Ақсақалдың ойымен келісесің бе? Адамның ең қымбат дүниесі оның денсаулығы екенін қария қалай дәлелдеді?
3. Ертегіні қандай мақалмен түйіндер едің?

Публицистикалық стиль	Ісқағаздар мен ресми стиль
Публицистикалық стиль қоғам өмірі үшін маңызды мәселелерді талқылайтын шығармалардың негізінде қалыптасады, жұртқа үндеу, үгіт айтуда пайдаланылады. Жалаң баяндалмайды, автордың бағасы, пікірі, көзқарасы көрінеді. Жанрлық түрлері: мақала, ақпараттық хабар, очерк, халықаралық шолу, репортаж және интервью.	Ресми стиль сөздің дәлдігімен, артық сөздің болмауымен, материалдың стандартты орналасуымен ерекшеленеді. Ресми стиль – кеңсе құжаттарының (өтініш, қолхат, түсініктеме, жеделхат, жолдама және т.б.); іскерлік құжаттардың (келісімшарттар, мемлекеттік актілер, заңдар, үкімдер, жарғылар, қызметтік хаттар, іскери қағаздар және т.б.) стилі.

3. Мәтіндерді оқып, салыстыра талда. Кеңсе құжаттарының, қызметтік жазбалардың құрылымы мен ресімделуін талда.

«Шипагерлік баян» мәтіні	ҚР азаматтарының денсаулығын сақтау туралы заңнан үзінді
Тақырыбы: Стилі: Тілдік амал-тәсілдері:	Тақырыбы: Стилі: Тілдік амал-тәсілдері:

Шипагерлік баян

«Шипагерлік баян» – қазақтың әйгілі шипагер ғалымы Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының осыдан 5 ғасыр бұрын жазған медициналық ғылыми еңбегі. Емшінің төл тәжірибесіне сүйеніп жазылған бұл еңбек күні бүгінге дейін құндылығын жоғалтқан жоқ. Бұл кітапты Жәнібек ханның тапсыруымен 1470 жылы жасы 70-тен асқан шағында бастаған.

XVIII ғасырдың соңында ағылшын ғалымы Эдвард Энтони Дженнер ойлап тапты дейтін шешекке қарсы егу туралы одан 320 жыл бұрын осы еңбекте жазылған.

«Шипагерлік баян» кітабы қазақтың дәстүрлі медициналық тәжірибесі туралы мейлінше мол мағлұмат береді. Атап айтсақ, өсімдіктерден алынған 854 түрлі, жануарлардан алынған 455 түрлі емдік дәрінің тізімі, адам мүшесінің 430-ға тарта атауы, мыңнан аса дәрі және 4577 рецепт берілген.

Кітаптан Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының тек қана ғұлама шипагер емес, сонымен бірге халықтың өмір салтына, дүниетанымына, рухани мәдениетіне мейлінше қанық, өз заманының терең ойлы, ұлтжанды тұлғасы болғаны айқын аңғарылады.

«Қазақ медицинасы тарихы» кітабынан

ҚР азаматтарының денсаулығын сақтау туралы заң (Үзінді)

Осы Заң Қазақстан Республикасында азаматтардың денсаулығын сақтаудың құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін белгілейді.

1-бап. Негізгі ұғымдар:

- ақысыз медициналық көмектің кепілді көлемі;
- ерікті медициналық сақтандыру;
- амбулаториялық-емханалық көмек қызметін көрсетуге арналған тарифтер тізбесі;
- жан басына шаққандағы норматив;
- халықтық медицина (емшілік);
- медициналық оңалту (денсаулықты ішінара немесе толық қалпына келтіру).

ҚР Әділет министрлігі сайтынан

4. Оқылым мәтіндері бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. «Шипагерлік баян» кітабы, оның авторы туралы бұрын естіп пе едің?
2. XV ғасырда осындай емші-ғалымның болуы саған қалай әсер етті?
3. Біздің елімізде азаматтардың денсаулығы заңмен қорғалатынын білесің бе?

Фразеологизм

Тілімізде бірнеше сөзден құралып, бір ұғымда қолданылатын, сөйлем мүшелеріне ажыратуға келмейтін, грамматикалық мағыналарын өзгертіп, тіркестегі орындарын алмастыруға болмайтын, тарихи қалыптасқан **тұрақты тіркестер** бар. Оларды **фразеологиялық тіркестер** немесе **фразеологизм** дейді.

Қазіргі қазақ тілінің фразеологиясы – лексиканың жеке бір саласы. Фразеологизмдердің басты белгісі: олардың тұрақты, даяр қалпында қолданылуы, ауыспалы мәнде жұмсалыуы. Мысалы: *ит өлген жер – алыс, тайға таңба басқандай – анық, арқаны кеңге салу – асықпау, қас пен көздің арасында – жылдам* т.б.

Академик Ісмет Кеңесбаев шығарған «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» (1977, 2007) ана тіліміздің осы асыл қазынасы молынан қамтылған.

5. Тыңдалым мәтінінде кездесетін сөз тіркестерінің синонимдік қатарын жаз.

Жарық дүние. Жалғанды жалпағынан басу. Ішсе – тамаққа, кесе – киімге жарымау. Ат басындай алтын. Он екі мүшесі түгел адам.

6. Фразеологиялық сөздіктен қарап, төмендегі тұрақты тіркестердің түсіндірмесін бер.

Дауасын табу, дертке дерт қосты, дертті болды, жанға шипа, дертке дәру, жан сақтады, жарасы жеңіл, дертін қашырды, жараның аузын ашты, еті қашты, жаны кірді.

Дискуссивті эссе

Дискуссивті эссе – даулы тақырыптағы бейресми эссе. Оның құрылымы:

I Кіріспе бөлім: тақырыпқа деген көзқарас.

II Негізгі бөлім:

1) позициясын растайтын сенімді дәлел және оны түсіндіру;

2) қарама-қарсы дәлелдермен келісу не өз позициясында қалу.

III Қорытынды бөлім: шешім, келісу/келіспеу себебін түсіндіру, мәселеден шығу жолын ұсыну.

7. Эссе құрылымы мен даму желісін сақтап, «Ауырып, ем іздегенше, ауырмаудың жолын ізде!» тақырыбында дискуссивті эссе жаз.

8. Фразеологизмді қатыстырып, денсаулықты сақтау туралы ұсыныстарыңды жаз.

§17. Иммуниетет

Денсаулықты сақтау үшін, ал одан да абзалы жиі ауыра берудің алдын алу үшін дене жаттығуларын жасаған немесе қозғалыста болған жақсы.

М.Мудеров

1. Ақын Шәкәрім Құдайбердіұлының өлеңін тыңдап, ондағы деректер мен көзқарасты анықта.

Деректер	Автор көзқарасы

2. Жұбыңмен ақылдасып, сұрақтарға жауап бер.

- Сөйлеушінің дауыс ырғағынан қандай көңіл күйді байқадың?
- Салақтық, одан шығатын надандық, одан әрі адамдықтың жоғалуының о бастағы себебі қандай?
- Тазалық сақтамаған адамда қандай аурулар белең алады?

3. Графиктік ақпаратты интерпретациялап, тұтас мәтін түрінде оқы.

Иммундық жүйенің қызметі – ағзадағы зиянды микробтар мен вирустарды оқшаулап, содан кейін жоюы. Өкінішке қарай, ағзаға осындай заттар жиі түсе берсе, күресе-күресе иммундық жүйе әлсірейді.

Иммундық жүйесі толық қалыптасып үлгермегендіктен, балалар ересектерге қарағанда жиірек ауырады.

4. Оқылым мәтіні бойынша жұбыңнан сұхбат ал.

1. Иммуниетті көтеруге көмектесетін денсаулықтың «достарын» білесің бе?
2. Таза ауада серуендеу, күнделікті жаттығу жасау имуниетті көтеруге септігін тигізе ме?
3. Зиянды әдеттерге нелер жатады? Олардан аулақ болу өміріңді дұрыс арнаға сала ма?

5. Фразеологизмнің мағынасын түсіндір.

Фразеологизм	Білдіретін мағынасы
Жанға шипа, дертке дауа	
Жаны жайланды	
Таңдайын жібітті	
Жасы ұлғайды	
Жүрегіне тиді	
Кемеліне келді	
Бас-көз болды	
Бармағын тістеді	
Ет жүрегі езілді	

Нұсқаулық

Әлденені орындау, жүзеге асыру тәсілін бекітетін тәртіптер жинағы. Әдетте, техникалық, электрондық құрал-жабдықтарды қалай қолдануды түсіндіретін ілеспе құжат. Жалпылама айтсақ, нұсқаулық – тек мамандарға ғана емес, барлық оқырманға түсінікті тілмен жазылатын, кеңес беретін ақпараттар жиынтығы.

6. Берілген ақпаратты одан әрі қарай таратып, иммунитетті көтеру жолдары туралы нұсқаулық жаз.

1. Дене шынықтырумен айналысу.
2. Салқын сумен жуыну.
3. Таза ауада серуендеу.
4. Құнарлы ас ішу.
5. Уақытында тамақтану.

7. Тұрақты тіркестер мен мақалдарды қолданып, Шәкәрім суреттеген адамның портретін жаз.

Дайын асқа тік қасық, нан соғар, мойны жар бермеу, жатып ішер, көк жалқау, олақтан салақ жаман, салақ бала сасқалақ, топас тойғанына мәз.

Таза ауаның денсаулыққа пайдасы

- Ластанған ауа ағзаны тез қартайтады. Сондықтан таза ауамен дем алуға тырысыңыз.
- Ластанған ауамен тыныстаған жасушалар жүрекке 100% оттегін жеткізе алмайды. Осыдан түрлі ауру туындайды.
- Таза ауамен тыныстау көңіліңізді жайландырып, ми жұмысын жақсартады.

Қайрат Жолдыбайұлының «Кемел адам» кітабынан

8. Жағдаятты шеш.

Күз, көктем мезгілінде жиі тұмауратасың. Осы жолы да әлсіздік басып, өзінді біртүрлі сезініп жүрсің. Сенің әрекетің.

9. «Иммунитетті көтерудің ең тиімді тәсілі» тақырыбында пікір, дәлел, мысал, қорытынды жаз.

§18. Дәрігермен сұхбат

Ауырып ем іздегенше, ауырмаудың жолын ізде.

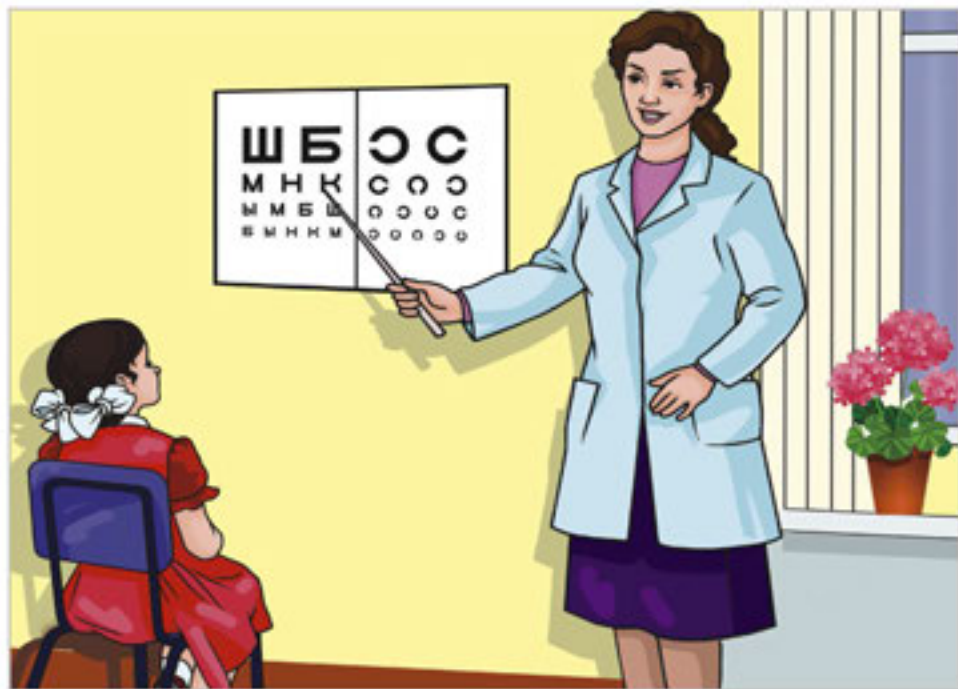
Халық нақылы

Адамға ең жақын, ең керек екі мамандық – мұғалім мен дәрігер. Менің білуімше. Сіздің білуіңізде де солай болуы керек.

Асқар Жұмаділдаев

1. Өлеңді тыңдап, мақал-мәтел мен тұрақты тіркестерді еркін қолданып, «Дәрігер – құрметті мамандық» тақырыбында жұбыңмен диалог құр.

2. Сұрақтарға жауап бер.

1. Суреттегі маман қалай аталады? Өзің қай дәрігерге қаралып көрдің?
2. Дәрігердің жылы сөзі мен қамқорлығы науқас адамға қалай әсер етеді?

3. Асқар Жұмаділдаевтың адамға ең жақын, ең керек екі мамандық туралы пікірімен келісесің бе?

3. Сұхбат мазмұнымен және рецепт үлгісімен танысып, стилін (публицистикалық, ресми) анықта. Кеңсе құжаттарының, қызметтік жазбалардың құрылымы мен ресімделуін талда.

Балалар дәрігері, академик Камал Ормантаевпен сұхбат

– Бүгінгі бала – ертеңгі болашақ, сондықтан ұрпақ саулығы қоғамның басты назарында болуы тиіс. Бірақ «Қазір балалардың денсаулығы әлсіреп кетті», – деп жатамыз. Сол рас па?

– Әр адам үшін денсаулығы маңызды, бәрі көп өмір сүргісі келеді. Бірақ денсаулықты күтудің жөні бір бөлек. Біздің есебіміз бойынша, 14 мың аурудың түрі бар. Әрқайсысының пайда болу себебі әртүрлі екенін ескере отырып, көп аурудың тұқымқуалаушылық арқылы берілетінін айтқым келеді. Баланың денсаулығы тоғыз ай бойы құрсағында көтерген анасының денсаулығына байланысты болады. Аурудың пайда болуының екінші себебі тамақ ішуіне, үшіншісі дене қозғалысына, төртіншісі істейтін жұмысына байланысты. Мысалы, көп адамның жүйкесі жұқарып жүреді. Содан жүйке аурулары пайда болады. Жалпы, аурудың түрі көп, соның ішінде негізгілерін айтып отырмын.

– Балаға дәріні көп берген дұрыс па?

– Мысалы, бір дәрігерге барсаң, ол саған 5–7 дәрі береді. Үш дәрігерге барсаң, 15–20 дәрі жазып беруі мүмкін. Оның бәрін ішу мүмкін емес. Дәрінің өзі – химиялық у. Дәрі бір мүшеге жеткенше, барлық мүшені аралап шығады. Сондықтан дәріні көп ішкен дұрыс емес. Бірақ дәрі ішпеуге болмайтын аурулар бар, мәселен, бронх демікпесі, қант диабеті, жүрек-қан тамырлар жүйесі ауруларында дәрі ішуге мәжбүрсің. Ал бізде барлық ауруға бірден дәрі береді...

«Айқын» газетінен

Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі	Ұйымның атауы
Рецепт №	
Уақыты мен күні _____	
ЖСН _____	
Науқастың аты-жөні _____	
Туған күні _____	
Мекенжайы _____	
Диагноз _____	
Дәрігердің аты-жөні _____	
Rp _____	
DTD _____	
DS _____	
Жарамдылығы _____	

4. Оқылым мәтіндері бойынша ой-пікірдің дұрыс/бұрысын анықта.

Ой-пікір	Дұрыс	Бұрыс
Адамдар үшін денсаулық өте маңызды.		
Барлық аурудың пайда болу себебі бірдей.		
Бала денсаулығы мен оның анасының денсаулығының арасында тікелей байланыс бар.		
Адамның тамақтануы мен дене қозғалысының денсаулыққа қатысы шамалы.		
Денсаулығы нашар ер балаларды әскерге алмайды.		
Дәріні көп ішкен дұрыс емес.		
Барлық аурудан дәрі ішпей-ақ арылуға болады.		
Рецепт – науқасқа дәріні дайындап беру туралы дәрігердің дәріханаға жазбаша нұсқауы.		

Мәндес және қарсы мәндес фразеологизмдер

Фразеологизмдер өз ішінде мағынасы жағынан мәндес те, қарсы мәндес те бола алады. Мысалы: *көзді ашып-жұмғанша, қас пен көздің арасында* (тез, шапшаң); *тонның ішкі бауындай, арасынан қыл өтпеу* (өте тату) деген фразеологизмдер өзара ұқсас мәнде қолданылса; *азан-қазан болды* (у-шу болды) – *құлаққа ұрған танадай* (тыныш), *кірпік қақпады* (ұйықтамады) – *мызғып алды, көз шырымын алды* (ұйықтады), *арасынан қыл өтпеу* (тату) – *ит пен мысықтай* (өш) деп қарсы мәнде де қолданылады.

5. Берілген тұрақты тіркестерге мәндес және қарсы мәндес тұрақты тіркестерді тауып, дәптеріңе жаз.

Дүниеге келді. Жүрек жұтқан. Жолы болды. Көзін ілмеді. Еңбегі жанды. Бауыр басу.

6. Фразеологизмдерді білдіретін мағынасымен сәйкестендір, оларды қатыстырып, 4 сөйлем жаз.

Жұлдызы оңынан туу
Жұмған аузын ашпау
Ит терісін басына қаптау
Көз байлау
Қас қарайғанда
Саусағынан бал тамған
Бес саусақтай білу
Екі көзі шарасынан шығу
Екі езуі екі құлағына жету

Кешқұрым
Жолы болу
Қуану
Сөйлемей
Қорқу
Ұрысу, балағаттау
Шебер
Алдау
Жетік білу

7. «Адам ауруының себептері және одан сақтану» деген тақырыпта төменгі сынып оқушысына нұсқаулық жаз.

Үлгі: Ауырмау үшін мына қағидаларды есте ұстаған жөн:

- Көп қозғалыс жасамаған бала жиі ауырады. Сондықтан...
- Тымырсық жерде көп отырсаң, басың ауырады. Сондықтан...

8. Өз бетіңше ізденіп, тұмаудың басты белгілері, емдеу жолдары мен аурудың алдын алу туралы ресми ақпараттарды қамтитын таныстырылым жаса.

9. Жағдаятты шеш.

Сен тұмауратып қалдың. Үйде иммунитеті әлсіз інің бар. Оған тұмауыңды жұқтырмас үшін не істейсің?

10. Өз дәрігеріңнен жиі кездесетін балалар ауруы және оны емдеу жолдары туралы сұхбат ал.

§19. Денсаулыққа пайдалы тағамдар

Өмір сүрудің екі заңын білген адам бақытқа қол жеткізеді: бірі – не болса соны жей бермей, азығына талғаммен қарайтын кісі, екіншісі – кім болса, сонымен дос болмай, достыққа дұрыс адамдарды таңдай білетін жан.

Омар Хайям

Төтті тағам емес, денсаулыққа пайдалы тағам төтті.

Анахарсис

1. Өтебай Тұрманжановтың өлеңін тыңда. Ақынның не себепті нанды ардақты ас деп санайтынын, қандай сөздермен сипаттайтынын әңгімелей отырып, авторлық көзқарасты анықта.

2. Қазақ халқы нанды қалай құрметтейді? Жалғастыр: жерге тастамайды, ...

3. Мәтінді оқы. Мәтін мазмұны бойынша сызба құрастыр.

Американың танымал диетологі, невропатолог Джонни Боуден денсаулыққа ең пайдалы 12 тағам түрін анықтады. Олардың қатарына құрамында нәрлі заттары, фитохимиялық қосындылары, дәрумендері, минералдары, антиоксиданттары мен пайдалы майлары бар өнімдер еніп отыр.

Боуденнің айтуынша, ол адамды жүз жасқа жеткізетін тағамдардың тізімін жасаған. Денсаулықты кеселден қорғайтын өнімдер мыналар: жидектер, атбұршақ, жаңғақ, қаймағынан айырмаған сиыр сүті, майлы балық, мал еті, жұмыртқа, орамжапырақ, алма, сарымсақ пен пияз, анар және көк шай.

Ғалымның айтуынша, жеміс-жидек құрамында қант аз, бірақ жасуша көп болады, сол себепті жидектер ең пайдалы өнім саналады. Ал атбұршақ тоқішек қатерлі ісігі мен сусамырдан қорғап, дене салмағын реттей алады. Линолен қышқылына бай сиыр сүті, сондай-ақ орамжапырақ, сарымсақ пен пияз да, анар мен көк шай да обыр ауруынан сақтайды. Майлы балық қан айналысы мен ми жұмысын реттейді.

Мал еті В12 дәрумені мен ақуызға бай. Алма – тіс, өкпе, қан қысымы ауруларына ем.

«Алаш айнасы» газетінен

4. Мәтіндегі тізімге қазақ халқының қандай ұлттық тағамдарын қосар едің?

Мақал-мәтел

Мақал-мәтел – халқымыздың асыл қазынасы.

Мақалда ой тұжырымдалып, түйінді пікір түрінде айтылады. Мысалы: *Күлме досқа, келер басқа. Ашу – дұшпан, ақыл – дос, ақылыңа ақыл қос. Жігітті жолдасына қарап таны. Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен.*

Мәтелде ой-пікір мақалдағыдай ашық түрде емес, жанамалап (ишара) айтылады. Мысалы: *Айдағаның – бес ешкі, ысқырығың жер жарады. Баяғы жартас – бір жартас. Сөзіңді біреу сөйлесе, аузың қышып бара ма? Таз ашуын тырнаудан алады.*

5. Мақал мен мәтелді ажыратып, өз сөзіңмен түсіндір.

- Ас атасы – нан.
- Ас – адамның арқауы.
- Тату үйдің тамағы тәтті.
- Ас иесімен тәтті.
- Аштықта жеген құйқанды тоқтықта ұмытпа.
- Пышағы бар сүйгенін жер, пышағы жоқ тигенін жер.
- Қазаныңа не салсаң, шөмішіңе сол ілінер.

6. Мақал-мәтел мен фразеологизмді ажырат.

Мысал	Мақал-мәтел	Фразеологизм
Тәні саудың жаны сау.		
Ауру – астан, дау – қарындастан.		
Ескі жараның аузын ашты.		
Дертін қашырды.		
Жаздың жемісі – қыстың қазынасы.		
Жаны кірді.		
Жілік майы таусылды.		

Ас ішудегі әдептілік

Дастарқан басына адамдар жасына қарай отырады.

Дастарқанға алдымен нан қойылады.

Нанды төңкеріп қоюға болмайды.

Нанды бір қолмен үзуге болмайды.

Дастарқанның үстінен аттауға болмайды.

Жерге төгілген сүтті, айранды басуға болмайды.

7. Қазір балалар фастфуд тағамдарына құмар. Бірақ диетолог дәрігерлер фастфудтың зиянды жағын жиі айтады. Кестедегі мәліметті пайдаланып, «Ағзаға пайдалы тағамдарды тұтынып жүрміз бе?» деген тақырыпқа дискуссивті эссе жаз.

Дәрумендер	Қай тағамдарда кездеседі?
A	Бауырда, сүтте, балықтың уылдырығында, жұмыртқада, қызыл сары жемістерде;
B	Күріште, ашытқыда, бидайда, картопта, бауырда, сүтте, етте, жұмыртқада, салаттарда;
C	Көгөністерде, жемістерде, сүтте, бүйректе;
D	Балық майында, бауырда, бүйректе, жұмыртқа сарысында, сүтте, сары майда;
E	Көгөністерде, астық дәндерінде, сүтте, өсімдік майында, жұмыртқада кездеседі.

8. «Пайдалы салат» рецепін жаз. Мақал-мәтелдерді қолдан.

9. Өзіңнің бір күнгі тамақ рационыңды жазып, пайдасыз тағамдарды табиғи тағамдармен алмастыру туралы ұсыныс әзірле.

§20. Дәрілік өсімдіктердің денсаулыққа пайдасы

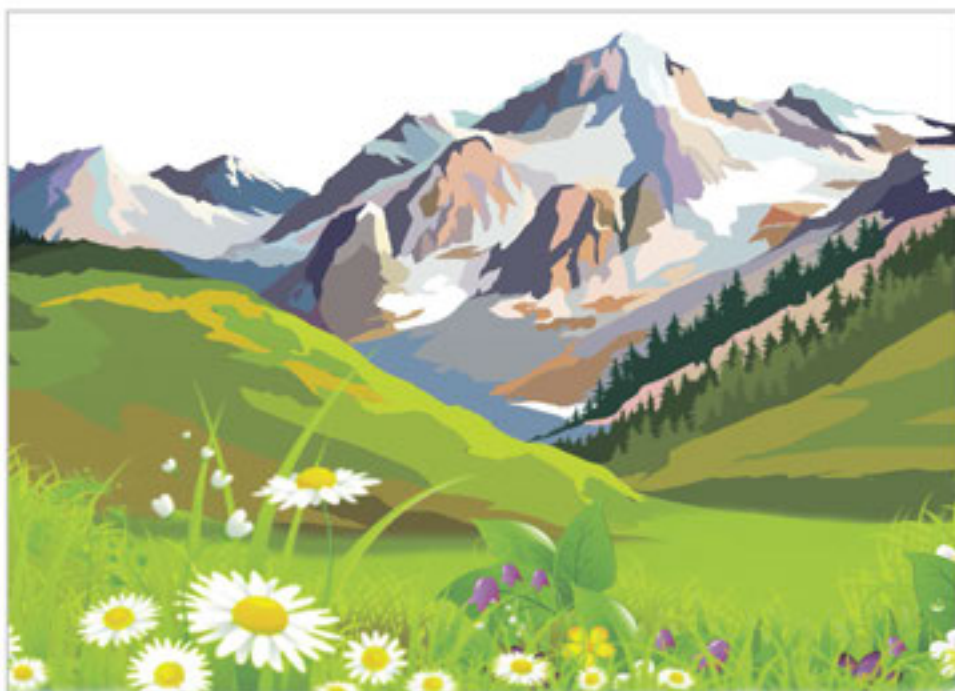
Туған жердің түйе жейтін жапырағы да дәрі,
Түйе аунайтын топырағы да дәрі.

Даруы күшті дәрінің дәмі кермек.

Халық даналығы

1. Өлеңді тыңдап, мақал-мәтел мен тұрақты тіркестерді еркін қолданып, «Дәрілік шөпті қалай таңдаймыз?» тақырыбында жұбыңмен диалог құр.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.
 1. Дәрілік шөп кез келген жерде өсе ме?
 2. Көлік көп жүретін жолдың жағасындағы шөптерді пайдалануға бола ма?
 3. Өзің тұратын өңірде қандай дәрілік шөптер өседі?

3. Дәрілік шөпті емге пайдалану үшін гүлдейтін мезгілін білу маңызды ма?

3. Мәтіндерді мұқият оқып, салыстыра талда.

«Ырғызбай емші» мәтіні	Дәрі-дәрмек нұсқаулығы
Тақырыбы	
Құрылымы мен ресімделуі	
Мақсатты аудиториясы	
Тілдік ерекшелігі	

Ырғызбай емші

Ырғызбай Досқанұлы бала жасынан емдік шөптерге үйір болса керек. Емші шипалы тамыр-шөптерді жаз, күз айларында, әбден толысып-жетілген шағында жинайды екен. Әрине, әрбір шөпті терудің тәсілі, оны сақтау ережесі бар ғой. Бір шөпті таңғы шық кеппей тұрып жинау қажет болса, екіншісін тек қана кешкілік терген дұрыс. Шіліңгір аптапта тамырынан ажырату оның емдік қуатын әлсіретеді.

Ырғызбай емші өсімдіктердің шипалы тамырларын жаңбырдан кейін, қараңғы түсе жинаған да, күн сәулесі түспейтін көлеңкеде, самал есетін орында кептіріп, дайындаған. Ырғызбай емшінің айтуы бойынша, кейбір шөптер мен тамырлар аралас кептіріліп, сақталса, күш-қуатын жоғалтады екен. Сол себепті үш қанат күркеге сөрелер қойып, қапшықтар мен қалталарды керегеге іліп қойған. Дәрі-дәрмектің мөлшерін анықтайтын нәзік таразысы да болған.

Атақты Ырғызбай емші шипалы өсімдіктердің гүлінен, жапырағынан, тамырынан жасаған дәрі-дәрмектің қандай ауруға ем болатынын табиғи түйсікпен біліп, дамытқан. Емшінің үйінен қысы-жазы кенекүнжүт, түймешетен, адыраспан, долана, көккекіре, суқалампыр, қарандыз, киікот, шайқурай, тікенжиде, тәуіпдәрі, томардәрі, қасқыртамыр, мыңжапырақ, жаушүмілдік тәрізді өсімдіктер үзілмеген.

«Егемен Қазақстан» газетінен

ТҮЙМЕДАҚ

Дәрілік түрі: фито-шай 1 г.

Құрамы: бір сүзгі-пакеттің ішінде.

Сипаттамасы: дәрілік түймедақ гүлдерінің сары-жасыл түсті ірі ұнтағы.

Фармакологиялық қасиеттері: терпинен, лимонен, цинеол, цимен, эфир майы, никотин, аскорбин, каприл, антемис, изовалерьян, кумарин, холин, фитостерин, каротин.

Әсері: қабынуға қарсы, антисептикалық, өт бөлінуінен болған түйілуді басады.

Қолданылуы: ішек түйілулерінде, метеоризмде, диареяда, гастритте, он екі елі ішектің және асқазанның ойық жараларында.

Қолдану тәсілі және дозалары:

Ересектерге 1–2 сүзгі-пакетке 150–200 мл қайнап тұрған суды құяды, 10–15 минут тұндырады. Жылы күйінде 2–3 ас қасықтан күніне 2–3 рет тамақтан кейін қабылдайды.

Балаларға 3 жасқа дейін 1 шай қасықтан, 3-тен 6 жасқа дейін 1 ас қасықтан, 7–12 жасқа 1–2 ас қасықтан күніне 2–3 рет жылы күйінде тамақтан кейін.

Артық дозалануы: анықталмаған.

4. Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Адамдардың ерте кезден өсімдіктерді емге пайдалануы не-
ні білдіреді?
2. Мәтінде аталған өсімдіктердің қайсысы саған таныс? Өзің
тұратын өңірде өсетін тағы қандай өсімдіктерді білесің?
3. Фито-шайдың нұсқаулығы қай стильде жазылған?

5. Оқылым мәтінімен байланыстыра отырып, халықтық медицинаға
(балама медицина) өз көзқарасыңды білдіріп, дискуссивті эссе жаз.

6. Төмендегі мақал-мәтелді толықтыр.

- Шынықсаң, ...
- Дана көптен шығады, дәрі ...
- Ауырып ем іздегенше, ...
- Ауру батпандап кіреді, ...
- Ішің ауырса, ...
- Көзің ауырса, ...

- 7. Фразеологизм мен мақал-мәтелді ажыратып, олардың мағынасын түсіндір.

Даяр асқа тік қасық. Су ішкен құдығыңа түкірме. Қанағат қарын тойғызар. Қонақтың алдына ас қой, екі қолын бос қой. Сұрап алған аурудың емі жоқ. Таңғы асты тастама, кешкі асқа қарама.

- 8. Анықтамалықтар мен сөздіктерден ізденіп, бір дәрілік өсімдіктің атауын, оның орыс, ағылшын тілдеріндегі баламасын, қандай ауруларға ем екенін жаз.

 «Дәрі» сөзі парсы тіліндегі «дару», яғни «емдеу құралы» мәнін беретін сөзінен шыққан. Оған тіліміздегі «ем дарыды» сөзі – дәлел.

«Ем-дом» қос сөзінің бірінші сыңары бәрімізге түсінікті. «Ем» сөзі тілімізде жеке қолданыла береді. Ал екінші сыңарын біз тек осы қос сөздің құрамында ғана кездестіреміз. Біршама түркі тілдерінде «том» сөзі «дәрі» деген мағынаны береді. Бұларды былай қойғанда, манжур тобындағы тілдердің бірінде «доо» тұлғасында «дәрі» ұғымын білдіреді. Чуваш, тува тілдерінде «им», «эм» сөздерінің өзі біздегі «дәрі» дегенді білдіреді екен. Бізге парсылардан «дәрі» сөзі ауысып, «ем» сөзін ығыстырып, оның сәл өзгеше мағына алуына себепші болған.

Жәмила Отарбекова

- 9. Жағдаятты шеш.

Сен ауылда тұрасың, жақсы көретін итің бар. Бірде итің қатты ауырып, тамақ жемей жатып алды. Сенің әрекетің.

- 10. Мақал-мәтелді қатыстырып, «Қазақстандағы дәрілік шөптерден жасалған дәрілер және олардың пайдасы» тақырыбында фармацевт ғалыммен сұхбат жаз.

§21. Дәрумендер – денсаулық кепілі

Жақсы дәрі – тілге ащы болғанмен, дертке шипа.

Жан ауырса, төн азады,
Қайғы басса, жан азады.

Нақыл сөздер

1. Қастек Баянбайдың «Дәрумендер дауасы» өлеңін тыңдап, ондағы деректер мен автор көзқарасын анықта.

2. Дәруменнің қандай түрлерін пайдаланып жүрсің? Бір-біріңе сұрақ қою арқылы анықтап, сұхбат құрыңдар.

3. Графиктік мәтінді интерпретациялап, тұтас мәтін түрінде оқы. Сызбаны өзің білетін ақпаратпен толықтыр.

Д, К және ВЗ дәрумендерін біздің ағзамыз өз бетінше бөліп шығарады, ал қалғандары ағзаға тағам арқылы енеді.

Дәрумендердің атқаратын қызметі мен пайдасы	
А дәрумені	Көз бен бауырды қорғайды, жараның тез жазылуына ықпал етеді
В дәрумені	Зат алмасуына өсер етеді, жүйке жүйесінің қызметін реттейді
С дәрумені	Ағзаның жұқпалы ауруларға қарсылығын күшейтеді
Д дәрумені	Сүйекті қатайтады
Е дәрумені	Қартаюды тежейді

4. Ағзада дәрумен жетіспеушілігін болдырмау үшін не істеу керек?

Қанатты сөздер

Қанатты сөздер – айтайын деген ойды қысқа әрі бейнелі, көркем түрде білдіретін, өзіндік әуен, ырғағы бар, ел аузында жатқа айтылып кеткен ұтымды сөздер тізбегі. Мысалы:

Әсемпаз болма өрнеге,

Өнерпаз болсаң арқалан (Абай).

Кел, балалар, оқылық (Ыбырай Алтынсарин).

Тіл – көңілдің тілмашы (Сәбит Дөнентаев).

Берекені көктен тілемө, өткен еңбектен тіле (М. Әуезов).

Қанатты сөздер ақыл-өсиет, тәлім-тәрбие, өнеге беру мақсатында айтылады. Қанатты сөздердің басқа нақыл сөздерден ерекшелігі:

- 1) авторы белгілі болады;
- 2) ел арасында кең тарап, еркін қолданыла береді;
- 3) халық жадында сақталып, жаттанды сөз болып қалады;
- 4) көбінесе әйгілі адамдардың сөздері қанатты сөзге айналады.

Кейбір қанатты сөздердің авторы ұмытылып, халық сөзі болып та айтыла беруі мүмкін. Мысалы: *Тасын ала берсең, тау да таусылады.*

5. Төмендегі сөздерді екі топқа бөліп жаз.

Авторы белгілі қанатты сөздер	Халық сөзі

- Еңбек етпесең, елге өкпелеме,
Егін екпесең, жерге өкпелеме.
- Жасымда ғылым бар ескермедім.
- Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле.
- Ұстаздық қылған жалықпас
Үйретуден балаға.
- Еңбек етсең ерінбей,
Тояды қарның тіленбей.
- Мен жастарға сенемін.
- Қазақтың бөлінбейтін еншісі – қонақасы.
- Еттің соры – қуырдақ, ұнның соры – бауырсақ.
- Асын ішіп, аяғын теппе.
- Ауру батпандап кіреді, мысқалдап шығады.

6. Кесте бойынша нұсқаулық құрастырып, жаз.

Көгерістердің пайдасы			
Көгерістер	Дәрумендері	Құрамы	Пайдасы
	С, В, Р	Крахмал, минералды заттар	Асқазан мен бүйрекке, қан айналысына пайдалы
	С, В, Р	Қант, минералды заттар	Қанды көбейтеді
	А, С, В, Р	Глюкоза, органикалық қышқылдар	Көздің көруін жақсартады, адамның бойын өсіреді
	С, В, Р	Органикалық қышқылдар	Тұмаудан қорғайды
	С, В, Р	Қант, минералды заттар	Қанды көбейтеді, адамға күш береді

7. Тобыңмен не жұбыңмен екі тапсырманың бірін орында.

1. Қосымша әдебиеттерден ізденіп, денсаулықты күту, аурудың алдын алу туралы қанатты сөздер жаз.
2. Отбасы мүшелерінің не сыныптастарыңның қай дәруменді (табиғи, препарат) қолданатыны туралы сауалнама жүргіз. Сауалнама нәтижесінің қорытындысын жаз.

Дәрумендер – адам мен жануарлардың ағзасындағы зат алмасудың бірқалыпты болуы үшін аз мөлшерде өте қажетті биологиялық активті органикалық қоспалар. Витамин (лат. *vita* – «тіршілік») туралы ілімнің негізін 1880 жылы орыс дәрігері Николай Лунин салды. 1912 жылы поляк дәрігері Казимеж Функ сол кезге дейін жасалған тәжірибелер нәтижесін қорытындылап, ғылымға «витамин» терминін енгізді.

8. Дәрумендер туралы өлең не ойтолғау жаз.

§22. Ағзаның дабылы

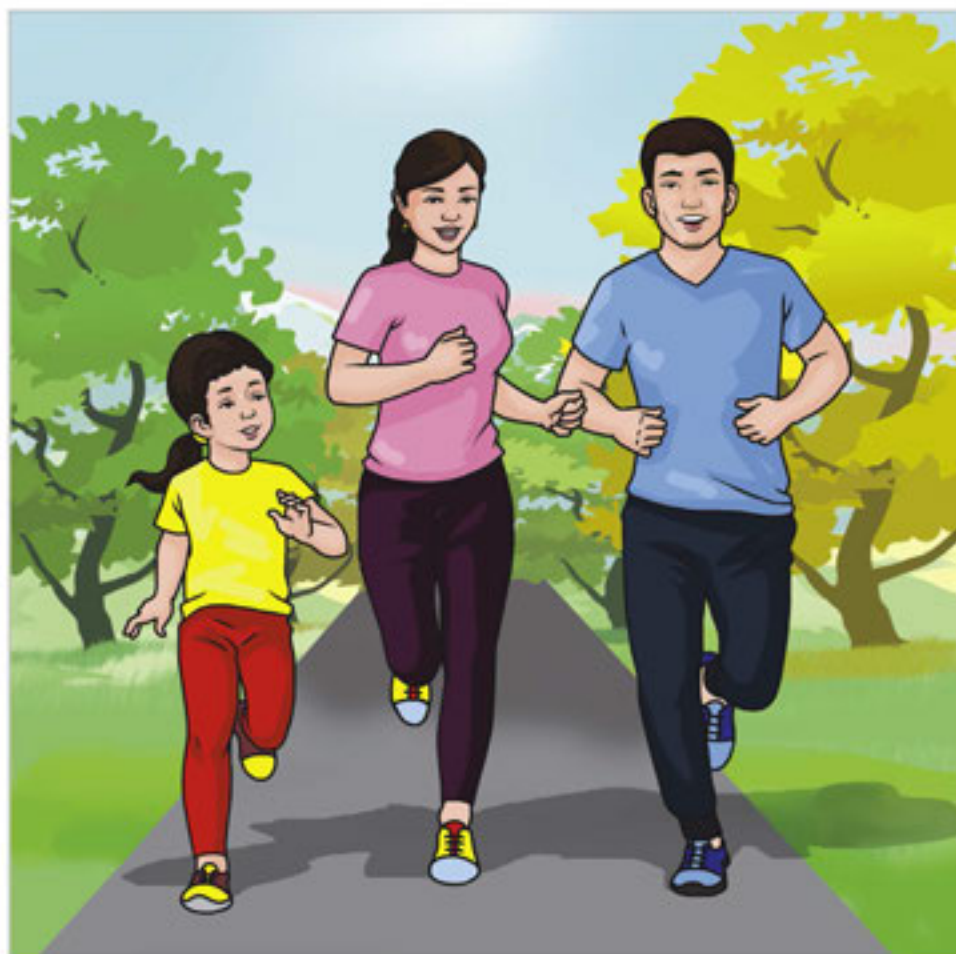

Сырқаттан айығудың ең негізгі шартының бірі – құлшыныстың болуы. Егер сіздің жазылуға деген құлшынысыңыз болмаса, жалғыз дәрігердің күш-жігері нәтиже беруі екіталай.

Сенека

1. Шөмішбай Сариевтің өлеңін тыңда. Мақал-мәтел мен тұрақты тіркестерді еркін қолданып, «Бақыт деген – денсаулық» тақырыбында жұбыңмен сұхбаттас.

2. Ақынның «Денсаулығың барында өмір сүру – қуаныш» деген пікірімен келісесің бе? Жұбыңа әңгімеле.

3. Кестедегі мәліметті интерпретациялап, аралас мәтінді тұтас мәтін түрінде оқы. Тілдік құралдары арқылы стилін анықта.

Ағзамызда түрлі процестер тоқтаусыз жүріп жатыр. Қандай да бір «ақау» бола қалса, оны дереу ретке келтіру үшін ағзамыз бізге хабар беріп, көмек сұрайды. Атап айтсақ:

Терінің құрғақтығы	Е дәруменінің жетіспеушілігінен	Күнделікті ас мәзіріне жаңғақ, балық майы мен өсімдік майын қос.
Шаш пен тырнақтың сынғыштығы	В дәрумені мен кальцийдің аздығынан	Дәнді дақылдар мен ботқалардың құрамында молынан кездеседі
Қызылиектің қанауы	С дәруменінің жетіспеушілігінен	Пияз бен сарымсақтың, жеміс-жидектердің құрамында көп кездеседі
Ұйқысыздық	Магний мен калийдің аздығы салдарынан	Бұл микроэлементтер сарыөрік, абрикос, қараөрік пен қызылшаның құрамында жеткілікті
Аяқ-қолдың тартылуы	Калий мен магнийдің аздығынан	Жоғарыда айтқан өнімдерді көбірек тұтын
Шынтақ терісінің тілімденуі	А және С дәрумендерінің жеткіліксіздігінен	Қызыл сары түстес көгөністер мен жемістердің (сәбіз, асқабақ, қызанақ, сарыөрік т.б.) құрамында бар

4. Сұрақтарға жауап бер.

1. Ағзаңда сырқаттың басталып келе жатқанын сезесің бе?
2. Дәрумен жетіспегенде қандай шара қолдanasың?

5. Үлгіні негізге алып, оқылым мәтінінен бірнеше кеңес жаз. Түпнұсқа мәтін мен өзің құрастырған сөйлемдерді салыстыр.

Үлгі:

Егер теріңіздің құрғақтығын байқасаңыз, бұл ағзада Е дәруменінің жетіспеушілігін білдіреді. Сізге күнделікті ас мәзіріне жаңғақ, балық майы мен өсімдік майын қосу қажет.

6. Қанатты сөздердің авторын тауып, мағынасын түсіндір.

Қазақты қазақтан басқа ешкім жарылқамайды.

Тауларды аласартпай, даланы биіктетейік!

Нағыз қазақ – қазақ емес, нағыз қазақ – домбыра.

Түркістан – екі дүние есігі ғой.

Ел боламын десең, бесігіңді түзе.

Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып күн болам.

7. Мәтінді оқып, осы мәселе туралы ойыңды дискуссивті эссе түрінде жаз.

Екпелер (вакцинация) – жұқпалы аурулардың алдын алудың бірден-бір жолы. Дегенмен қазіргі кезде осы екпелер төңірегінде талас көп-ақ. Олай болса, вакцинация жайлы не білеміз?

Бұл емшара кезінде ағзаға аздаған мөлшерде вакцина енгізіледі. Ол ағзаға зиян келтіретін белгілі бір инфекцияларға қарсы антидене тудыруы тиіс. Осының арқасында ағзада аталмыш ауруға төтеп бере алатын иммунитет қалыптасады.

Әрбір вакцинаның қатаң тәртібі, қолданылу уақыты, қолдануға болмайтын жағдайлары және енгізу жолдары бар.

8. Жағдаяттық тапсырманы жұбыңмен бірге орында.

Сен шашыңның түсуін байқадың. Алғашқы әрекетің қандай болады?

9. «Деніміз сау болу үшін не қажет екенін білеміз бе?» тақырыбында сыныптастарыңнан сұхбат алып, қорытындысын «Ментальды картаға» түсір.

§23. Денсаулыққа зиянды әдеттер

Жасырғанның жарасы асқынады.

Кесел батпандап кіріп,
Мысқалдап шығады.

Мақал-мәтел

1. Ертай Ашықбаевтың «Дене шынықтыру» өлеңін тыңдап, ондағы автор көзқарасын анықта.

2. Дененді қалай шынықтырасың? Өз тәжірибенді ортаға салып, жұбыңмен сұхбат құр.

3. Мәтінді оқы. Денсаулыққа зиянды әдеттерді кластерге түсіріп, әрқайсысының зияны туралы өңгімеле.

Лұқпан хакімнен «Өмірде байлық қымбат па, даңқ қымбат па?» деп сұраған екен. Сонда ол: «Байлық та, даңқ та адам баласын бақытты ете алмайды. Біле білсеңдер, ауру ханнан

дені сау қайыршы бақытты. Ал бақыт дегеніміз не? Бақыт – әр адамның өз күш-жігерін халқына, ұрпақ тәрбиесіне жұмсауы, ақылды, парасатты және денсаулығы зор болуы», – деген екен.

Халқымыз қашаннан-ақ денсаулықты алдыңғы орынға шығарып, «бірінші байлық» деп есептеген. «Дені саудың жаны сау» дейді халық даналығы.

Біздің әрқайсымызда зиянды әдеттер бар. Кейде оларды байқамаймыз. Біреулер тырнағын тістелегенді, ал біреулер шашын саусағына орағанды жақсы көреді. Бірақ темекі шегу, есірткіге, ішімдікке үйір болу, ойынқұмарлық, бейпілауыздық сияқты әдеттер анағұрлым қауіпті әрі зиянды. Зиянды әдеттердің адамның өзіне ғана емес, жақын адамдарына тигізер зардабы көп.

4. Мәтін бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Лұқпан хакімнің пікірімен келісесің бе?
2. Денсаулыққа зиянды тағы қандай әдеттерді білесің?
3. Адам денсаулығын қай жастан бастап күткені жөн: қартайғанда ма, әлде бала кезінен бе?

5. Мақал-мәтелді қатыстырып, дұрыс тамақтанбаудың зияны туралы сұхбат жаз.

- Әуелгі байлық – денсаулық.
- Тазалық – саулық негізі, Саулық – байлық негізі.
- Денің сау болса,
Жарлымын деме.
Жолдасың көп болса,
Жалғызбын деме.
- Ас тұрған жерде ауру тұрмайды.
- Ас ішіп ауырғанша, аш болып сау жүр.

6. Жағдаятты шешіп көр.

Сен досыңның темекіге әуестеніп жүргенін байқап қалдың. Сенің әрекетің. Мақал-мәтел, тұрақты тіркес немесе нақыл сөздерді қолданып, өз ойыңды білдір.

7. Денсаулыққа зиянды әдеттерді тізіп, денсаулықты сақтау жолдары туралы нұсқаулық жаз.

Үлгі:

- *Уақытында тамақтанбау;*
- *Үнемі компьютердің алдында отыру...*

8. Үнемі тазалық сақтау, денені шынықтыру, дәрігерге уақытында қаралу, зиянды әдеттерден аулақ болу адамның көңіл күйіне қалай әсер етеді? Суреттерге қарап, «Жақсы әдет денсаулықтың кепілі бола ала ма?» тақырыбында дискуссивті эссе жаз.

9. «Денсаулыққа зиянды әдеттерден сақтану жолдары қандай?» деген сұраққа «ПСМТ формуласы» бойынша дәлелдер жаз.

1-сөйлем: «Менің ойымша, ...».

2-сөйлем: «Мен оны былай түсінемін...».

3-сөйлем: «Оны мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын...».

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім....».

IV

БӨЛІМ

СҮЙІСПЕНШІЛІК ПЕН ДОСТЫҚ

ЕТІСТІКТІҢ ТҮРЛЕРІ: ЕСІМШЕ, КӨСЕМШЕ, ТҰЙЫҚ ЕТІСТІК

§24. Қой сүйеді баласын қоңырым деп...

§25. Менің пірім

§26. Отанды сүйемін

§27. Сүйемін туған тілді – анам тілін

§28. Достық деген немене?

§29. Достықтың түрлері

§30. Достық өлкесінің заңы

§31. Ұлы адамдардың достығы

§24. Қой сүйеді баласын қоңырым деп...

Жақсының сөзі де жақсы, өзі де жақсы.

Жақсы сөзге жан семіреді.

Мақал-мәтел

1. «Абай жолы» роман-эпопеясынан үзінді тыңдап, оқиганың дамуы мен аяқталуын болжа.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Үзіндіде ересектер мен балалар арасындағы қарым-қатынас қалай көрініс тапқан?
2. Абайды сағынған Ұлжанның баласын алдымен әкесіне жіберуі нені аңғартады?
3. Қалай ойлайсындар, әкесі баласын неге сүймеді, құшағына қыспады?
4. «Ес білгеннен бері қарай әкесінің қабағын жұтаң қыста күн райын баққан кәрі бақташыдай бағып, танып өскен» деген жолдардан не ұқтың?

3. Мәтінді рөлге бөліп оқып, комментарий жаса.

Комментарийлер
Мәтіннің бас кейіпкері –
Мәтіндегі негізгі ой:
Мәтіннің стилі, жанры, тілдік ерекшеліктері:

Қоңыр қозым

...Әлі тосып, бар қозғалысын алыстан қарап, әңгіме етіп тұрған шешелерге қарай бұрылғанда, Абай қайтадан өзінің жасына лайық қуанышты бала қалпына келе қалды. Бала енді асығып, өз шешесіне қарай жақындай беріп еді, Қалиқа деген бір жеңгесі:

– Телғара! Айналайын, Телғара! Соқталдай азамат боп кетіпсің-ау! – деп, мойнынан құшақтай алып, бетінен сүйді... Содан кейін үлкен қатындар және осы топтағы ағалардың да бір-екеуі сүйіп жатыр. Абайды шын балаға айналдырып жіберген осы сүйістер еді...

Барлық үлкеннің құшағына амалсыз кезек-кезек кіріп болып, енді сытылып, шешесіне қарай баса берді. Абайдың өз шешесі Ұлжан мен екінші шешесі, сұлу жүзді Айғыз қатар тұр екен. Бала топтан шыға бергенде, Айғыз күліп:

– Пай, жаман қатындар сілекейлеп, баламыздың бетінен сүйер жер де қалдырмады-ау! – деп пандана күлді де, Абайды көзінен сүйді.

Кезек өз шешесіне келгенде, ол сүйген жоқ. Қатты бір қысып, бауырына басып тұрды да, маңдайынан иіскеді... Бауырына басқанның өзінде де Абайдың жүрегін қатты-қатты соқтырған аса бір өзгеше жақындық білінді. Ана құшағы!.. Ұлжан көп ұстаған жоқ.

– Әжеңе бар, өнеки! – деп үлкен үйдің алдына қарай бұрып жіберді. Көрі әжесі – Зере бәйбіше таяғына сүйеніп, ұрсып тұр екен.

– Жаман неме, маған бұрын келмей, өкеңе кеттің-ау! Жаман неме! – дей беріп, қасына, құшағына немересі барғанда, «жаман неменің» артынан лезде:

– Қарашығым, қоңыр қозым... Абайжаным... – деп кемсеңдеп, жылауға айналып кетті.

М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан

4. Оқылым мәтіні бойынша жұбыңмен ақылдасып, сұрақтарға жауап бер.

1. Үзінді неге «Қоңыр қозым» деп аталған?
2. Шешелерінің, әжесінің балаға деген сүйіспеншілігі қалай көрініс тапқан?
3. Тыңдалым мәтінімен салыстырып, әке мен бала, ана мен бала, әже мен немере арасындағы қарым-қатынастың айырмасын талда.
4. «Телғара», «жаман неме», «көшелі кісі» сөздеріне түсінік бер.

Етістіктің ерекше түрлері. Есімше

Есімше, көсемше, тұйық етістік тұлғалары «етістіктің ерекше түрлері» деп аталады. Себебі олар басқа етістік тұлғалары секілді емес, екі жақты қызмет атқарып, екі түрлі мәнде жұмсалады.

Есімше – бірде есім сөздердің, бірде етістіктің қызметін атқаратын етістіктің түрі. Есімше есімдерше түрленіп (септеліп, тәуелденіп, көптеліп), есім сөздердің қызметін атқарады. Мысалы: *Білгенге (кімге?) маржан, Білмеске (кімге?) арзан (Абай).*

Есімше жіктеліп етістік қызметін атқарады әрі шақтық мағына береді. Жұрнақтары:

1. -ған, -ген, -қан, -кен (бұрынғы өткен шақ). Мысалы: *оқыған, білген, айтқан, түскен.*
2. -ар, -ер, -р, -с (болжалды келер шақ). Мысалы: *айтар, көрер, көмектесер, сатпас, білмес.*
3. -атын, -етін, -йтын, -йтін (ауыспалы өткен шақ). Мысалы: *баратын, келетін, тыңдайтын, сөйлейтін.*
4. -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек (мақсатты келер шақ). Мысалы: *болмақ, білмек, жазбақ, сезбек, қашпақ, шешпек.*

5. Екі бағандағы сөйлемдерді салыстыр. Қою қаріппен берілген сөздердің қызметін түсіндір.

1. Ағам кеше келген.
2. Ол жағдайын айтар.
3. Балалар мұны көрмес.

1. Келген кісі төрге шықты.
2. Менің айтар сөзім жоқ.
3. Көрмес – түйені де көрмес.

6. Есімше тұлғалы етістіктерді тауып, мағынасы мен қызметін анықта.

Үлгі:

Талапты ерге нұр жау+ар. Етістік қызметін атқарып, шақтық мағына (болжалды келер шақ) береді.

Талапты ерге нұр жауар.

Саналы адам

Сағынды сындырмас.

Аяғы жаман төрді былғар,

Санасыз адам

Аузы жаман елді былғар.

Жағынды тындырмас.

Отты үрлеген жағады,

Кісі болар баланың

Шындықты іздеген табады.

Кісіменен ісі бар.

Кісі болмас баланың

Білгенің бір тоғыз,

Кісіменен несі бар.

Білмегенің тоқсан тоғыз.

Сүңгінің жарасы бітер,

Көп жасаған білмейді,

Тіл жарасы бітпес.

Көпті көрген біледі.

Әр халықта үлкендердің жасы кішілерді, ата-ананың баласын жақсы көріп, еркелетуінде ерекшелік бар. Мәселен, қазақта мынадай сөздер көп қолданылады: *айналайын, әкешім, көкешім, күнім, айым, жаным, бөпешім, сәулем, қарғам, қозым, қошақаным, ботам, құлыным, қарағым, шырағым, жаным* және т.б.

Әбдуәлі Қайдар

7. «Артық болмас білгенің айдары» бойынша «Қазақ халқының баланы еркелетуі басқа халықтан ерекше» деген пікірге келісетін/келіспейтінін дәлелдеп, дискуссивті эссе жаз.

8. «Айналайын» сөзінің шығу тарихын зертте.

9. Төрт түліктің баласын сүюі туралы өлеңді тауып, жаттап ал.

§25. Менің пірім

Бірде өмір мен ғалымдар әл-Фарабиден:

- Кім көп біледі, сіз бе әлде Аристотель ме? – деп сұрапты.
- Егер Аристотель тірі болып, оған кездессем, мен оның шәкірті болуға ғана жарар едім, – депті.

«Ел аузынан» кітабынан

1. Мәтінді тыңда. Өке мен бала арасындағы қарым-қатынас туралы ойыңды жұбыңмен талқыла.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға дәлелді жауап бер. Өз жауабыңды жұбыңның жауабымен салыстыр.

1. Үзіндіден А.Әшімовті қандай адам ретінде таныдың? Ол өке ретінде қандай адам, режиссер ретінде қандай адам?
2. Өкеге деген сүйіспеншілік сұхбат берушінің қай сөздерінен көрінеді?

3. Мәтінді оқып, комментарий жаса.

Комментарийлер
Естелік мәтіннің авторы туралы білетінім:
Мәтін кейіпкерінің бейнесі қалай ашылған?..
Мәтінде аты аталған адамдар туралы білетінім:
Мәтіннің стилі, жанры, тілдік ерекшеліктері:

Менің пірім – Сәбира

Жаны жайсаң, ер мінезді актриса Сәбира Майқановамен өнерде ғана емес, өмірде де арамыз ажырамады. Құдай қосқан көрші болдық. Мәди мен Сағиға туған анасындай қамқор болды. Қос қозым да ол кісіні Құдайдай сыйлайтын, алдын кесіп өтпейтін.

Сөкенде арнайы актерлік білім жоқ еді. Құрбылары Бикен, Шолпан, Хадишалар оны «самородок – сары алтын» деп атайтын. Ол, шынында да, сахнаның сары алтыны болатын. Қандай бір бейнені қолға алмасын, әбден иін қандырып, шыншыл ойнайтын, өзі сол бейнеге айналып кететін.

Басқасын айтпағанның өзінде, «Ана – Жер-Анадағы» Толғанайы қандай еді десеңші! Осынау алып Ана бейнесін сомдау үшін де сондай жүрегі алып актриса керек еді.

Сахнада, қаптаған жебедей қадалған сыни көздер мен ауыр тыныстаған көрермен алдында, 3 сағаттан астам уақыт бойына толғанып, тебіреніп, арпалыс күйін кешу үшін адамға қаншалықты жігер, күш керек екенін бағамдай беріңіз. Бұл образ Майқанованың ешкімге ұқсамайтын, өлмейтін мәңгілік мәнері арқылы қазақ сахнасының алтын қорына енді.

Кейде журналистер: «Ұстазыңыз кім?» – деп сұрап жатады. Өлшеусіз өнері, тегеурін таланты өз алдына, менің адам ретіндегі пірім Сәбира апай Майқанова еді. Оның өнерпаздық болмыс-бітімі, кең тынысы қазақтың ұлына да, қызына да әлі дари қойған жоқ.

Асанәлі Әшімовтің «Жан бөлек» кітабынан

4. «Пір тұту» дегенді қалай түсінесің? Қандай адамды пір тұтуға болады деп ойлайсың? Ата-анаң кімді пір тұтады?

Есімшенің есімдерше түрленуі

Есімшелерге көптік, тәуелдік, септік, жіктік жалғаулары жалғанады. Есімшенің *-ған, -ген, -қан, -кен, -атын, -етін, -йтын, -йтін* түріне көптік жалғау жалғанады. Мысалы: *оқығандар, келгендер, баратындар, келетіндер*. Ал *-р (-ар, -ер), -с* жұрнағы арқылы жасалатын есімшеге көптік жалғауы жалғанбайды.

Есімшенің тәуелденуі

	оқыған	айтар	келетін	айтпақ
I.	оқығаным	айтарым	келетінім	айтпағым
II.	оқығаның оқығаныңыз	айтарың айтарыңыз	келетінің келетініңіз	айтпағың айтпағыңыз
III.	оқығаны	айтары	келетіні	айтпағы
I.	оқығанымыз	айтарымыз	келетініміз	айтпағымыз
II.	оқығандарың оқығандарыңыз	айтарың айтарыңыз	келетіндерің келетіндеріңіз	айтпағың айтпағыңыз
III.	оқығандары	айтары	келетіндері	айтпағы

Есімшенің септелуі

Атау	оқыған	жүрер	келетін	алмақ
Ілік	оқығанның	жүрердің	келетіннің	алмақтың
Барыс	оқығанға	жүрерге	келетінге	алмаққа
Табыс	оқығанды	жүрерді	келетінді	алмақты
Жатыс	оқығанда	жүрерде	келетінде	алмақта
Шығыс	оқығаннан	жүрерден	келетіннен	алмақтан
Көмектес	оқығанмен	жүрер-	келетінмен	алмақ-

Есімшелер есім сөздер секілді түрленеді, есім сөздердің (зат есім, сын есім, сан есім) орнына жүріп, бастауыш, толықтауыш, анықтауыш қызметтерін атқарады. Мысалы, *Білмегеніңді* (нені?) *кісіден сұра*. *Ерінбеген* (кім?) *өтікші болар*. *Ақыл – тозбайтын* (қандай?) *тон*, *білім – таусылмайтын* (қандай?) *кен* (мақалдар).

5. Оқылым мәтінінен есімше тұлғасындағы етістіктерді тіркескен сөздерімен бірге көшіріп жазып, қай сөз табының орнына жүріп, қай қызметті атқарып тұрғанын анықта.

Үлгі:

Қаптаған, жебедей қадалған (қандай?) сыни көздер. Сын есім орнына жүріп, анықтауыш қызметін атқарып тұр.

6. «Балаңды аясаң – аяма!» деген сөзбен келісесің бе? Осы тақырыпта дискуссивті эссе жаз.

7. Тапсырмаларды орында.

1. *Көрген, білетін, бермес, табар, жазбақ* есімшелерін қатыстырып, сөйлем құра.
2. *Айт* етістігін барлық есімше тұлғаларында (*айтқан, айтар, айтатын, айтпақ*) септе.

8. Ақын Жамбыл Жабаев «Менің пірім – Сүйінбай» деп жырлаған. Осының себебін іздестіріп көр.

9. «Менің пірім» тақырыбында ойтолғау жаз.

§26. Отанды сүйемін

Отанды сүю отбасынан басталады.

Әрбір адам баласы өз ұлтын сүюге тиіс: өз ұлтына деген терең сүйіспеншілік пен мақтаныш сезімі арқылы басқа ұлттарды терең тану, құрметтеу мен сүю биігіне көтеріледі.

Бауыржан Момышұлы

1. Өлеңді тыңда. Өлеңнен деректер келтіре отырып, ақынның Отанға деген көзқарасын өз ойыңмен салыстыр.

2. Өлеңнен нақты мысалар келтіре отырып, сұрақтарға жауап бер. Өз жауабыңды өзгелердің жауабымен салыстырып, талқыла.

1. «Отанның жапырағы, самалы, семсері бол», – деу арқылы ақын не айтпақшы?
2. «Отанды мен атамдай иемденем» деуі нені білдіреді?

Публицистикалық стиль	Көркем әдебиет стилі
Тілдік ерекшелігі: қоғамдық-саяси, эмоциялық баға беруші, бұйрық рай тұлғасындағы сөздер, перифразалар, қаратпа сөздер, риторикалық сұрақтар қолданылады.	Әр жазушының өзіндік стилі болады. Шығарма авторлық баяндаудан ғана емес, кейіпкер тілінен де тұрады. Сондықтан да көркем шығармада эмоционалды-экспрессивті сөздермен қатар кәсіби, жергілікті сөздер, жаргон сөздер де ұшырасады.

3. Мәтінді оқы. Тыңдалым мәтінімен салыстыра талда.

Тыңдалым мәтіні	Оқылым мәтіні
Тақырыбы	
Стилі	
Мақсатты аудиториясы	
Тілдік ерекшелігі	

Мен қазақпын, халқын жанындай сүйетін перзентінің бірімін. Сондықтан да елімнің тілі, рухы, ары, тарихы, мәдениеті, әдет-ғұрып, салт-дәстүрі, байтақ жері үшін күресуім керек. Осы тұрғыдан алғанда, «бүгінге дейін не бітірдім» деп ойланатының сөзсіз.

Жақсы болсын, жаман болсын, адамның ең жылы, ыстық ұясы – өзінің үйі. Үйді ойлайтын кісі Отанды да жадынан шығармайды. «Отанды сүю отбасынан басталады» деп текке айтылмаған.

Әрбір адамның басты байлығы – өзінің туған жері. «Біздің болашағымыз» деп үкілі үмітпен баптап отырған ұл-қыздарымызға: «Отаншыл болындар!» – дер едім. Ол – сенің көзіңнің қарашығы, ол – жүрегің, асыл сезім, қастерлі қасиетің. Отанын сүймеген – опасыз.

Мырзатай Жолдасбековтің «Ел тағдыры – ер тағдыры» кітабынан

4. «Отаншыл болу» дегенді қалай түсінесің? Мәтінді басшылыққа алып, жұбыңмен сұхбаттас.

Есімшенің жіктелуі

Есімшелерге жіктік жалғауы тікелей жалғанады, тек үшінші жағында ғана жіктік жалғауы түсіріліп қолданылады.

	оқыған	бармас	келетін	айтпас
I.	оқығанмын	бармаспын	келетінмін	айтпаспын
II.	оқығансың оқығансыз	бармассың бармассыз	келетінсің келетінсіз	айтпассың айтпассыз
III.	оқыған-	бармас-	келетін-	айтпас-
I.	оқығанбыз	бармаспыз	келетінбіз	айтпаспыз
II.	оқығансыңдар оқығансыздар	бармассыңдар бармассыздар	келетінсіңдер келетінсіздер	айтпассыңдар айтпассыздар
III.	оқыған-	бармас-	келетін-	айтпас-

Есімше жіктеліп қолданылғанда, сөйлемнің баяндауышы болады. Мысалы: *Қазақ баласы айтпағанды сен айтарсың (Абай). Елшісі елсіз патшаның бағы жанбас (Жүсіп Баласағұни).*

5. Есімше тұлғалы етістіктерді тауып, мағынасы мен қызметін анықта.

Үлгі: Анасын сүйгеннің баласын сүй (мақал). «Сүй» етістігіне есімшенің -ген жұрнағы, оған ілік септігінің -нің жалғауы жалғанған. Есімдерше түрленіп (септеліп), «кімнің?» сұрағына жауап беріп, сөйлемде анықтауыш қызметін атқарып тұр.

- Дос адам маңайыңды жұмақ етер (Ж.Баласағұни).
- Қайрат етер кезінде
Жүк көтерер нардай бол!
Ақыл айтар кезінде
Жүз жасаған шалдай бол! (Б.Момышұлы).
- Атадан жақсы ұл туса,
Есіктегі басын төрге сүйрер.
Атадан жаман ұл туса,
Төрдегі басын есікке сүйрер (мақал).
- Жайсаң жігіт болғаның –
Жолдасыңның арқасы.
Қайсар жігіт болғаның –
Қолбасының арқасы (мақал).
- Ана баулыған бала епті,
Әке баулыған бала есті (мақал).

6. Отан, халық, туған жер туралы 5 нақыл сөз жазып, мағынасын түсіндір.

7. Батырдың патриотизмге берген бағасын негізге алып, «Отанды сүйетінімді қалай дәлелдеймін?» тақырыбында дискуссивті эссе жаз.

Патриотизм – «Отаным, сені сүйемін. Сен үшін құрбан болуға әзірмін», – деп құрғақ сөзді гүмбірдете беру емес. Ол – формализм. Елді, жерді, Отанды сүйетіндігіңді сөзбен емес, іспен дәлелде. Ата-анасын сыйлаған шәкірт сабағын да жақсы оқиды, тәртібін де дұрыс ұстайды, шаруақор, адал, әділ болып өседі. Іспен дәлелдеу деген – осы, патриотизм осыдан басталады (Бауыржан Момышұлы).

8. «Отанды сүйу отбасынан басталады» тақырыбындағы шығарманың жоспарын құр.

§27. Сүйемін туған тілді – анам тілін

Анамыздың ақ сүтімен бойымызға дарыған ана тілімізді ұмыту – бүкіл ата-бабамызды, бар тарихымызды ұмыту.

Бауыржан Момышұлы

1. Өлең үзінділерін тыңдап, лирикалық кейіпкердің ойын жалғастыр.

2. Екі өлеңдегі ортақ мәселені анықта.

3. Мәтінді зерттеп (мәтіннің астарлы ойын, автор көзқарасын, мәтіндегі көтерілген мәселені, деректер мен көзқарасты зерделеп) оқы.

Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің хатшысы Әбдіхалықов жолдасқа!

Ежелден, атам заманнан тіл, тіл мәдениеті – отбасындағы үй тіршілігінен бастап, қоғам, халық, ел-жұрт, жалпы мәдениеттің арнаулы құралы, ғылымның атаулы саласы. Тілі кедей елді мәдениетсіз, надан халық деп санайды.

Тіл адам баласының негізгі қасиеті болғандықтан, тіл байлығы – елдің елдігін, ғылымы мен әдебиетін, мәдениетін танытатын; салт-санасының, жауынгерлік дәстүрінің,

мұрасының қай дәрежеде екенін көрсететін сөзсіз дәлелді өлшемі.

Қазақ тілінің еш уақытта өзімен көршілес халықтың тілдерінен сорлы болып, қатардан қалып өмір сүрмегендігі, өз сыбағасын ешкімге жегізбегендігі мыңдаған жыл тарихында айқындалған емес пе? Тіл байлығы, тіл тазалығы – ұлт қасиетінің, салт-санасының негізгі белгісі емес пе?

Мен әскери адаммын. Тіл мәселесіне араласатын жөнім жоқ сияқты, бірақ та айтылған мәселелер халқымыздың жауынгерлік мінез-құлқын тәрбиелеуге, намысына, адамгершілік арына, жауынгерлік мұра-дәстүріне байланысты болғандықтан, көріп, біліп, сезе тұра, айтпағанымды өзіме үлкен ар, кешпес күнә деп түсінгендігімнен жазып отырмын...

*Гвардия полковнигі Бауыржан Момышұлы
25.02.1944 жыл*

4. Оқылым мәтініне комментарий жаса.

Автордың айтпақ ойы	
Автордың мәтінді жазудағы мақсаты	
Мәтін кімге арналған?	

Көсемше

Көсемше – бірде үстеудің, бірде етістіктің қызметін атқаратын етістіктің ерекше түрі. Көсемше іс-әрекеттің жай-күйін білдіріп, үстеу мәнінде жұмсалып, пысықтауыш қызметін атқарады. Мысалы: *Ол мектепке қарай асыға (қалай?) жүгірді. Сен сөзіңді анықтап (қалай?) айт. Осыны білгелі (не үшін?) келдік.*

Жіктеліп немесе көмекші етістікпен тіркесіп, қимылды білдіріп, баяндауыш қызметін атқарады. Баяндауыштың құрамында көсемше тұлғалары шақты білдіреді.

Жұрнақтары:

- 1) -а, -е, -й. Мысалы: *Олар айтады, көреді, тыңдайды* (ауыспалы осы шақ, ауыспалы келер шақ).
- 2) -ып, -іп, -п. Мысалы: *Жайлауға барыпты, табиғатты тамашалапты* (бұрынғы өткен шақ).
- 3) -ғалы, -гелі, -қалы, -келі. Мысалы: *Үлкендер бізге осыны айтқалы жүр* (мақсатты келер шақ).

5. Сөйлемдердегі көсемше тұлғаларын тауып, қызметін анықта.

Ерлік аспаннан түспейді, ол Отанды сүюден басталады. Ал Отанды сүю үй ішінен, отбасынан өседі. Ата-ананы, апа-қарындасты, аға-ініні сыйлап, құрметтеген жан халқының да қадіріне жетеді. Халқын қадірлеген сын сағаттан сүрінбей өтеді. Елін сүйген ер атанады.

Бауыржан Момышұлы

6. Мақал-мәтелдегі көсемше тұлғалы етістіктерді тауып, қызметін анықта. Мағынасын түсіндір.

- Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады.
- Тіл тәуелсіз болмай, ел тәуелсіз болмайды.
- Тіл туған топырағында ғана түлейді.
- Үш жұрттың тілін білген өзгеден үш есе биік тұрады.

Қай ұлтты, қай халықты алсақ та, өзіне лайық тілі бар. Халық өзінің тілін ең ардақты нәрсе деп санайды, сүйеді. Ана тілін сүймеген адам, қырғыз ақыны Байдылда Сарноғиев айтқандай, «халқын сүйіп те жарытпайды». Барлық елдің ойшылдары өз ана тілінің тағдырына немқұрайды қарамаған. Ана тілін қадірлемеген халықтың болашағы жоқ. Себебі ана тілінсіз ұлт мәдениеті, ұлт әдебиеті жоқ.

Қазақ тілінің байлығы – қазақ халқының, қазақ ұлтының байлығы. Ол байлықты бағалай білуіміз керек. Сонда ғана біздің Қазақстан кез келген жұртпен иық теңестіре алатын іргелі ел бола алады.

Сәрсен Аманжолов

7. Қазақ тілінің тазалығын сақтау, оны бұрмалауға, шұбарлауға жол бермеудің оңтайлы шешілу жолдары немесе себептеріне өз көзқарасыңды білдіріп, дискуссивті эссе жаз.

8. Сенің досың орыс сыныбында оқиды. Қазақ тіліне шорқақ. Ойын қазақша дұрыс жеткізе алмайды. Сен досыңа қалай көмектесер едің?

9. Ана тілі туралы бір өлеңді жазып, жаттап ал.

§28. Достық деген немене?

Достық – өмір үшін ең қажетті нәрсе, өйткені ешкім ешқашан да барлық басқа игілікке түгел ие бола тұрса да, дос-жарансыз өмірді қаламақ емес.

Аристотель

1. Өлеңді тыңдап, өз ойыңмен толықтыр. Жұбыңның ойымен салыстырып, талқыла.

2. Сұрақтарға жауап бер.

1. Сеніңше, достық деген не?
2. Өлеңді қалай жалғастыра едің?

3. Достыққа берілген сипаттаманы оқы. Тақырыбын, стилін, тілдік ерекшеліктерін тыңдалым мәтінімен салыстыра талда.

Достық деген не?

Достық – адамдардың бір-біріне қалтқысыз сеніп, бір мүдделі, ортақ көзқараста болатын қасиеті. Достық – өзара жауапкершілік пен қамқорлықтың, рухани жақындықтың белгісі. Нағыз достық кісіге шабыт беріп, өмірде кездесетін түрлі сөтсіздіктерге мойымауға, басқа түскен қайғы мен қиыншылықты бірге көтеруге жәрдемдеседі.

Дос-жарандардың мінездері әртүрлі болып келуі мүмкін. Мысалы, біреуінде қызбалық не шабандық, екіншісінде тұйықтық не жігерсіздік байқалса да, бұлар достыққа кедергі бола алмайды, қайта нағыз достық осындай кемшіліктерден арылуға көмектеседі. Сатқындық, екіжүзділік, өтірікшілік, өзімшілдік – бұлар достықпен сыйыспайды.

Қазақтың дәстүрлі әдеп жүйесінде достыққа үлкен көңіл бөлінеді. Халық арасында достық туралы мақал жеткілікті: «Дос жылатып, дұшпан күлдіріп айтады», «Досы жақсының өзі де жақсы», «Қайғының бәрі жалғыз адамның басында».

Достыққа қарама-қарсы ұғым – қастық пен күншілдік. Мұндай сезімге ерік алдырғандар басқаның қуаныш-қызығын, ырыс-бағын көре алмайды, достықтың не екенін білмейді. Дұрыс дос таңдай білу – өмірлік мақсаттардың бірі.

4. Мәтіндердегі деректерді қолданып, «дос», «дұшпан», «достық», «қастық» ұғымдарына комментарий жаса.

Көсемшенің түрленуі

Көсемше тұлғасындағы етістіктер жіктеліп қолданылады.

I	жаз-а-мын	бар-ып-пын	бар-ғалы жүр-мін
II	жаз-а-сың	бар-ып-сың	бар-ғалы жүр-сің
	жаз-а-сыз	бар-ып-сыз	бар-ғалы жүр-сіз
III	жаз-а-ды	бар-ып-ты	бар-ғалы жүр
I	жаз-а-мыз	бар-ып-пыз	бар-ғалы жүр-міз
II	жаз-а-сыңдар	бар-ып-сыңдар	бар-ғалы жүр-сіңдер
	жаз-а-сыздар	бар-ып-сыздар	бар-ғалы жүр-сіздер
III	жаз-а-ды	бар-ып-ты	бар-ғалы жүр

Көсемше тұлғалы етістік тікелей жіктеліп немесе күрделі етістіктердің құрамында негізгі етістік ретінде қолданылғанда шақты немесе қимылдың амалын білдіреді. Мысалы: *Досыммен барамын* (ауыспалы осы, келер шақ). *Досым барыпты* (бұрынғы өткен шақ). *Досым барғалы жүр* (келер шақ). *Досым кітап оқып отыр* (нақ осы шақ). *Досыммен қимай* (қимылдың сипаты) *қоштасыпты* (бұрынғы өткен шақ).

Сонымен қатар көсемше тұлғалы етістік құрмалас сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауышы қызметін атқарып, екі сөйлемді байланыстырып тұрады. Мысалы: *Қаныш қалың-қалың қиссаларды оқып, жатқа айтатын. Ағасына өріп, орыс-қазақ мектебіне барғалы орыс тілін тез үйренді* (М.Сәрсекө).

5. Мақал-мәтелді оқып, мағынасын түсіндір. Көсемшелердің қызметі мен мағынасын анықта.

- Дос жылатып айтады,
Дұшпан күлдіріп айтады.
- Досы көпті жау алмайды,
Ақылы көпті дау алмайды.

6. Мәтіннен көсемше тұлғасындағы етістіктерді тауып, қандай шақты білдіріп тұрғанын анықта.

Үлгі: *Екі адамның арасындағы достық өзінен-өзі қалыптасады. «Қалыптас» етістігіне көсемшенің -а жұрнағы, оған -ды жіктік жалғауы жалғанған. Ауыспалы шақ.*

Екі адамның арасындағы достық өзінен-өзі қалыптасады. Олар бір-біріне дос болу жайлы тілек білдірмейді.

Шынайы достықтың арқауы – олардың өмірге көзқарасының, тұрмыс салтының, моральдық бейнесінің, рухани азығының, ақыл-ойының, сезім дүниесінің ұқсас келіп, бір арнаға құйылып жататындығы. Мұндай достық – мәңгілік.

Шынайы достар қашан да бір-біріне қол ұшын беруге әзір. Қуанышы мен ренішін бөліседі. Бірінің абыройына, беделіне, бақытына екіншісі де жан-тәнімен шаттанады. Өмірде бұрыс басқан қадамы болса, бір-біріне ашық та батыл айтып, жөн сілтеп отырады.

Достық – киелі ұғым.

«Қазақстан әйелдері» журналынан

7. 6-тапсырма мәтініне күрделі жоспар құр.

I Кіріспе

II Негізгі бөлім

1.

2.

III Қорытынды

8. Достығы елге үлгі болатын тұлғалар туралы ізденіп, олардың достығы туралы өз көзқарасыңды жаз.

9. Сен сұрағанда, досың саған: «Үй тапсырмасын орындамадым», – деп өтірік айтты. Сенің әрекетің.

10. Нақыл сөздерге сүйеніп, «Адал дос табу оңай», «Адал дос табу қиын» деген екі пікірдің бірін дәлелдеп, дискуссивті эссе жаз.

Жаман дос – көлеңке: басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың; басыңды бұлт шалса, іздеп таба алмайсың.

Абай

Адамға адал жолдас табу қиын,
Көбісін дос жасайды ақша, бұйым.

А.Байтұрсынұлы

§29. Достықтың түрлері

Досы жоқпен сырлас, досы көппен сыйлас.

Абай

Жаңа достың қадірі ескі достай бола алмас.

Мақал

1. Мәтінді тыңда. Әңгіме сюжетін әрі қарай жалғастырып көр.

2. Сұрақтарға дәлелді жауап бер. Жұбыңның жауабымен салыстыр.

1. Әйтiмбет шешеннiң «Адал достық өмiрлiк нұсқа болады, амал достықтың өмiрi қысқа болады» дегенiн қалай түсiнесiң?
2. Шешенге достық туралы қандай сұрақ қояр едiң?

3. Мәтінді зерттеп оқы. Мәтіндегі көтерілген мәселені, деректер мен көзқарасты анықта.

Махамбеттің тамаша, ірі адамгершілік қасиетінің бірі мынада: ол досының атақ-абыройын, жігер-қайратын өзінен

жоғары көтере сөйлейді. Махамбеттің ондай досы – Исатай. Өз басына келгенде, Махамбет – аса сыпайы адам, ол өзін еш уақытта көтере сөйлемейді, жауына мейірімсіздігін айтқаны ғана болмаса, өзін мақтамайды. Ал Исатайдың істерін, ерліктерін, сипатын айтқанда, Махамбеттің сөздері нөсер жауындай ақтарылып, аруағы қозып кетеді. Ақындық қиялы шалқып, қанаттанып, шарықтап кетеді. Көтерілісті басқаруда орны Исатаймен қатар бола тұра, оның қасында өзін кіші санайды, Исатайды ардақтап, төбесіне көтереді.

Сәбит Мұқанов

4. Исатай мен Махамбет ақынның арасындағы достықты 5 сөзбен сипатта.

Тұйық етістік

Қимыл-әрекеттің атауын білдіретін етістіктерді **тұйық етістік** деп атайды. Етістікке (қимыл-әрекетті білдіретін сөзге) -у жұрнағы жалғану арқылы жасалады. Тұйық етістік шақтық, жақтық мағыналарды білдірмейді.

Тұйық етістік екі түрлі қызмет атқарады:

1. Тұйық етістік мағынасы жағынан зат есімдерге жақын болады. Зат есімдер зат атауын білдірсе, тұйық етістік қимыл атауын білдіреді. Сондықтан тұйық етістік зат есімдер сияқты көптік, тәуелдік, септік жалғаулары арқылы түрлене алады. Мысалы: *баруларына (болады), өсудің (нәтижесі), асығуға (болмайды), асықтыруды (қой), табысумен (аяқталды), сезуге (болады), (менің) айтуым.*
2. Тұйық етістіктің негізгі ұғымы қимыл-әрекетті білдірумен байланысты. Тұйық етістік қимыл атауы қалпында жұмсалып, *керек, тиіс, керек емес* сөздерімен тіркесіп, іс-әрекеттің міндетті түрде орындалуын я орындалмауын талап ету қызметінде жұмсалады. Мысалы: *Ендігі міндет – аянбай еңбек ету, еңбек өнімділігін арттыру, қоғамның өндірістік күшін дамыту. Менің айтуым керек. Сенің айтуың керек. Оның айтуы керек.*
3. Жатыс септік тұлғасында тұрып, іс-қимылдың созылыңқылығын, әлі аяқталмағанын білдіреді: *Абай әлі де кітап бетіне үңілу де (М. Әуезов).*

5. Мысалдардан тұйық етістік тұлғасындағы сөздерді тауып, мағынасын анықта.

Үлгі: «Үйренуден» – зат есімдерше түрленіп (септеліп), «неден?» сұрағына жауап береді; «аянбау» – қимыл-әрекетті білдіріп, «не қылу?» сұрағына жауап береді.

- Өмірдің екі тірегі бар: олар – үйретуден жалықпау мен үйренуден аянбау (Д.Қонаев).
- Жақсының қасиеті – жарастыру, Жаманның қасиеті – таластыру (мақал).
- Адам біреуді сүйер болса, оны кәусар суындай таза, гауһар тас сәулесіндей ләззатпен сүйеуе тиісті (І.Есенберлин).
- Дос табу оңай, сақтау қиын; Жауласу оңай, тоқтау қиын (мақал).

6. Мәтінді оқып, есімше, көсемше, тұйық етістік тұлғаларының мағынасы мен қызметін анықта. Ертегіні аяқта.

Бір құмырсқа өз илеуінен бөлініп, ара, қоңызбен дос болыпты. Жем іздеп шыққан құмырсқа жол үстінен бір дән тауып алыпты. Жалғыз өзі әрі-бері әуреленіп, қозғалта алмапты. Енді көмек сұрау үшін достарын іздейді. Гүл жинап жүрген араға жолығып:

- Досым, маған көмектесіп жібер, – деп өтініпті.
- Көрмей тұрсың ба, мен де жұмыс істеп жатырмын ғой, – деп көнбепті ара. Енді құмырсқа қоңыздан көмек сұрапты:
- Сен үшін өз еңбегімді еш қыла алмаймын! – деп кете барады қоңыз...

«Ел аузынан» кітабынан

7. Екі тапсырманың бірін таңдап, тобыңмен не жұбыңмен орында.

1. Махамбеттің Исатайға арнаған өлеңдерін тауып, оқып, оқылым мәтінінде айтылған деректерге дәлел келтір.
2. Жаңа дос, ескі дос туралы қанатты сөздер, мақал-мәтелдер тауып жаз, мағынасын түсіндір.

8. Достарыңа тілек жаз.

§30. Достық өлкесінің заңы

Кімнің досы жақсы болса, өзі де жақсы болады.

Ахмет Иүгінеки

Өзіңе қарай дос таңда,

Күшіңе қарай жүк көтер.

Жүсіп Баласағұни

1. Өлеңді тыңдап, оқиганың дамуы мен аяқталуын болжа.

2. Сұрақтарға жауап бер.

1. Қалай ойлайсыңдар, өже кімді жазалайды?
2. Қонақ бала көзәйнекті сындырғанын мойындай ма?
3. Өлеңнен қандай қорытынды жасар едің?

3. Мәтінді оқып, тыңдалым мәтінімен салыстыра талда. Мәтіндердің стилін, жанрын тілдік құралдары арқылы анықта.

Тыңдалым мәтіні	Оқылым мәтіні
Тақырыбы:	Тақырыбы:
Стилі:	Стилі:
Тілдік амал-тәсілдері:	Тілдік амал-тәсілдері:

Достарың мен жолдастарыңның болғаны қандай жақсы! Олармен бірге жүргенде, өзіңе-өзің сенімді боласың. «Жұмыла көтерген жүк жеңіл», – дейді халық мақалы.

Сен бірде ауырып, оқуға бармай қалдың делік. Бірнеше күн өткеннен кейін зерігіп, жалғызсырай бастайсың. Көңіліңе сағыныш ұялап, достарыңды көргің келеді. Бұл сезімің түсінікті де, өйткені ешкім де жалғыз өмір сүре алмайды. Ал достарың көңіл күйінді сұрауға келгенде, төбең көкке жеткендей қуанасың.

Достан жасырар сырың жоқ. Ол қашанда жан-дүниенді бірден түсінеді. Егер сенің осындай досың болса, оны қадір тұтып, бағала, ұсақ-түйекке бола онымен ренжіспе, орайы келгенде оған жәрдем етуге әзір бол.

Адалдық – достықтың ұлы заңы.

«Ол кім? Бұл не?» кітабынан

4. Жұбыңмен ақылдасып, оқылым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. «Дос» және «жолдас» сөздерінің қандай айырмасы бар?
2. Тыңдалым мәтінімен салыстыр. Екеуінің идеясында қандай ұқсастық бар?

Тұйық етістіктің түрленуі

Тұйық етістік тікелей септеле, көптеле алады, бірақ жіктелмейді. Тұйық етістікке көптік жалғауы жалғанса, одан кейін тәуелдік жалғауы жалғанады. Мысалы: *бар-у-лар-ы, кел-у-лер-іңіз.*

Тұйық етістіктің тәуелденуі

I	Менің ойлауым	Менің есеюім
II	Сенің ойлауың	Сенің есеюің
	Сіздің ойлауыңыз	Сіздің есеюіңіз
III	Оның ойлауы	Оның есеюі
I	Біздің ойлауымыз	Біздің есеюіміз
II	Сендердің ойлауларың	Сендердің есеюлерің
	Сіздердің ойлауларыңыз	Сіздердің есеюлеріңіз
III	Олардың ойлауы	Олардың есеюі

Тұйық етістіктің септелуі

Атау	жаттау	ұлғаюы	сөйлеуім
Ілік	жаттаудың	ұлғаюының	сөйлеуімнің
Барыс	жаттауға	ұлғаюына	сөйлеуіме
Табыс	жаттауды	ұлғаюын	сөйлеуімді
Жатыс	жаттауда	ұлғаюында	сөйлеуімде
Шығыс	жаттаудан	ұлғаюынан	сөйлеуімнен
Көмектес	жаттаумен	ұлғаюымен	сөйлеуіммен

5. Мәтіндерден «Достық өлкесінің заңы» тақырыбын ашатын негізгі сөздер мен сөз тіркестерін теріп жаз.

6. «Сына», «ескер» етістіктеріне тұйық етістік жұрнағын жалғап, септе, тәуелде.

7. Сөйлемдерден тұйық етістіктерді тауып, қызметін анықта.

Ашу – адамның дұшпаны (*мақал*). Азаматтары тату болмаған елде татулық болмайды (*Ә.Қайдар*). Достық дегеніміз – сырынды айтатын адамның болуы (*А.Мандзони*). Достық – ең алдымен, адалдық, яғни жолдасыңның қателерін бетіне айту, сынау (*Н.Островский*).

8. Тұрақты тіркестерді қолданып, өзің білетін тату достар туралы қысқаша мәтін жаз.

Тонның ішкі бауындай, арасынан қыл өтпейді, уәдесінде тұру, сырға берік, бірге туғандай.

Достарың мың болса да, аз деп біл,
Дұшпаның біреу болса да сақтан (*Құтып*).
Шын достық жүрген жерде қожайын мен құлдың құны бірдей болады (*С.Сарайи*).

9. «Достықтың өз заңы болады» не «Достық еш заңға бағынбайды» деген екі пікірдің бірін дәлелдеп, дискуссивті эссе жаз.

§31. Ұлы адамдардың достығы

Бірінді, қазақ, бірін дос
Көрмесең істің бәрі бос.

Абай

Қай кезде де шын достықтың парқы ұлы,
Тиіс оған әркім басын июге.
Бір адамды шексіз сүю арқылы
Болады екен бүкіл ұлтты сүюге.

Мұхтар Шаханов

1. Мәтінді тыңда. Сұрақтарға мәтіннен деректер келтіре отырып, дәлелді жауап бер.

2. Сұрақтарға жауап бер.

1. Ұлы ақын Абай Құнанбайұлы мен қазақ даласына жер аударылған өлкетанушы Евгений Петрович Михаэлистің (романда Михайлов) арасындағы достық неден өрбіді деп ойлайсыңдар? Екеуі қалай кездескен? Суретке қарап, болжам жаса.
2. Үзіндіге қандай ат қояр едің?

3. Мәтінді оқы. Тыңдалым мәтінімен салыстыра талда.

Тыңдалым мәтіні	Оқылым мәтіні
Тақырыбы	
Құрылымы	
Мақсатты аудиториясы	
Тілдік ерекшелігі	

Шыңғыс пен Мұхтардың бір-біріне деген шынайы, риясыз көңілі, жиын-тойларда, тіпті жеке қалғанда да, қымбат затын бір жерде қалдырып кеткендей, ылғи да бір-бірін ойша іздеп отыруы – сирек кездесетін ерлер достығын құрайды. Өз басым нағыз достар деп мінезі, ниеті, ізгілігі жарасқандарды ғана емес, көп адамның өресі жете бермейтін түйсік, сана биігінде бір-бірін терең түсіне алғандарды атар едім. Бұл екі дос – тіршілікте өте сирек ұшырасатын осы биіктіктің адамдары. Сондықтан да қырғыз елінде қанатты сөзге айналып кеткен:

Екі халық достассын

Қазақ пенен қырғыздай.

Екі жігіт достассын

Мұхтар менен Шыңғыстай, –

деген жыр жолдары тегіннен тегін айтылмаса керек.

Сүйінбай Эралиев. Қырғызстанның ел ақыны

4. Мәтінде аттары аталған тұлғалар туралы білетін мәліметтеріңді ортаға салып, топта талқылаңдар.

5. Тарихта болған әйгілі адамдардың достығы туралы дерек іздеп тауып, әңгімеле.

6. Сенің досыңның туған күні. Оның жақсы қасиеттерін айтып, құттықтау жаз. Тұйық етістікті қолдан.

Тұйық етістіктің емлесі

Етістік формасы	Мысал	Жұрнақ	Жазылуы
[и] дыбысына біткен етістік	ки, жи, қи	+у	кию, жию, қию
[й] дыбысына біткен етістік	сүй, күй, тый	+у	сую, кую, тую

Дауысты *ы, і* дыбыстарына біткен етістіктерге тұйық етістіктің -у жұрнағы жалғанғанда, түбірдің соңындағы *ы, і* дыбыстары жазылмай, у дыбысының құрамына еніп кетеді де, у дауысты дыбыс болып есептеледі. Мысалы, оқы+у = оқу, тасы+у = тасу, кемі+у = кему, ері+у = еру.

Қатаң *п, к, қ* дыбыстарына біткен етістіктерге тұйық етістіктің -у жұрнағы жалғанғанда, түбір соңындағы *п, к, қ* дыбыстары *б, ғ, ғ* дыбыстарына айналады. Мысалы, ақ+у = ағу, тап+у = табу, ық+у = ығу.

Тұйық етістік тұлғасындағы кейбір сөздер заттанып, зат есімге ауысады: бояу, егеу, қашау, көсеу т.б. Мысалы: Көсеу ұзын болса, қол күймейді (мәтел). Бояудың түрі сан алуан. Егеумен темірді егейді.

7. Тұйық етістік тұлғасындағы сөздерді тауып, емле ерекшеліктерін түсіндір.

- Аяққа кісен салуға болар, Тілге кісен салынбас (мақал).
- Жол мұраты – жету (мақал).
- Менің тілегім – қалайда пайдалы адам боп шығу (Ы.Алтынсарин).
- Көрмегенге көсеу таң (мәтел).
- Билік айту оңай, біліп айту қиын (З.Сәнік).
- Жақсылық – жақсыны сөз қылу (З.Сәнік).
- Ағаш кессең, ұзын кес: қысқартуың оңай, Темір кессең, қысқа кес: ұзартуың оңай (мақал).
- Балаларды тәрбиелеу – еңбек әрі борыш (Ф.М.Достоевский).

8. Т.Молдағалиевтің сөзіне жазылған С.Бәйтерековтің «Дос туралы жыр» өнін жаттап ал.

V

БӨЛІМ

МУЗЫКА ӨНЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ КИЕЛІ ДОМБЫРАСЫ

ЕТІСТІКТІҢ ШАҚ ТҮРЛЕРІ. РАЙ ТҮРЛЕРІ

- §32. Атамұраң – асыл қазынаң
- §33. Қазақтың халық музыкасындағы Қорқыт дәстүрі
- §34. Өн падишасы
- §35. Қазақтың дәстүрлі әндері
- §36. Қазақтың опера жанры
- §37. Ғасыр бұлбұлы
- §38. Қазақтың ұлттық музыкалық аспаптары
- §39. Қазақтың киелі домбырасы
- §40. Күй анасы – Дина

§32. Атамұраң – асыл қазынаң

Ата өнері – балаға мұра.

Өнер көзі халықта.

Мақал-мәтел

1. Мәтінді тыңдап, тақырыбын анықта.

2. Тыңдалым мәтінінің соңғы жолдарын қайта тыңдап, сөйлеушінің дауыс ырғағы мен сөйлеу мәнері арқылы негізгі ойды анықта.

3. Мәтінді оқып, сұрақтар құрастыр. Топта талқыла.

Бұл күйдің шығу тарихы жайлы ел аузында әлденеше түрлі аңыз бар.

Құрманғазы жолаушылап келе жатып, бір адайдың (ру аты) үйіне түседі. Үй ішінде шал мен кемпір болады. Құрманғазы қай жерден, қай елден келе жатқанын, аты-жөнін толық айта қоймай, қазақ әдетіндегі «сүйрей салмамен» жүрген жерінің ит-құстан амандығын, ат-көлігінің амандығын, құдайы қонақ екендігін айтумен тоқталады.

Біраз уақыт өткеннен кейін 17–18 жас шамасындағы қыз кіреді. Қыздың аты Ақмандай екен. Ол келісімен-ақ, төрде отырған қонаққа көзінің қырын да салмай, бірден керегенің басындағы домбырасын алып, тартуға айналады. Ақмандай

күйдің аяғына шыққан кезде, Құрманғазы домбыраны қолына алып, күмбірлете жөнелтеді.

Үй иелері жұмбақ қонақты шырамытқандай, күле қарап:

– Шырағым, домбыра тартысың біздің бұл араның тартысына ұқсамайды, Қызылқұрт Құрманғазы деген бар деп еді, сен соның өзі емесісің, аяқ алысың тым әлей екен, – дейді.

Құрманғазы мұртынан күліп:

– Болсақ, болармыз, – деген екен.

Енді үй іші қолқалап, Құрманғазыға қайтадан домбыра тартқызып, бірнеше күн жатқызып қонақ етіп, сый-құрметпен аттандырады.

Сондағы қыздың тартқан күйі «Адай» да, Құрманғазының тартқаны «Серпер» күйі екен дейді.

Ахмет Жұбановтың «Бір кұйдің тарихы» еңбегінен

4. Мәтінде аталған күйлер туралы энциклопедия, газет-журналдан оқыған деректерің туралы әңгімелеп, авторына сілтеме жаса.

Етістіктің шақтары. Осы шақ

Етістіктің шағы сөйлеп тұрған сәтпен салыстырғанда, іс-әрекеттің болғанын, болып жатқанын немесе алда болатынын білдіреді. Етістіктің шақтары: **осы шақ, келер шақ, өткен шақ**.

Осы шақ сөйлеп тұрған сәтпен салыстырғанда, іс-әрекеттің жүзеге асып жатқанын білдіреді. Оның екі түрі бар:

Нақ осы шақ	Ауыспалы осы шақ
Дәл сөйлеп тұрған кездегі іс-әрекетті білдіреді.	Күнделікті дағдылы болып жатқан іс-қимылды білдіреді.
Жасалу жолдары:	Жасалу жолы: көсемше тұлғалы (-а, -е, -й) етістікке жіктік жалғауы жалғанады.
1) <i>жатыр, отыр, жүр, тұр</i> қалып етістіктері жіктеліп келеді. Мысалы: <i>Әжесі отыр, немересі қасында жүр, ал мен есік алдында тұрмын.</i>	Мысалы: <i>Таң атады. Күн шығады. Мұнда жаңбыр жиі жауады.</i>
2) көсемше тұлғалы (-а, -е, -й, -ып, -іп, -п) етістікке <i>жатыр, отыр, жүр, тұр</i> қалып етістіктері тіркеліп, жіктеледі. Мысалы: <i>Мен тыңдап отырмын. Біз келе жатырмыз. Олар сөйлеп тұр.</i>	

5. Етістіктерге жұрнақ жалғап не қалып етістіктерін тіркестіріп, ауыспалы және нақ осы шақ тұлғасында жаз.

Нақ осы шақ	Ауыспалы осы шақ
Музыка зерттеушілері оның адам- затпен бірге пайда болғанын айт...	Адамдар айналаның музыкаға тұнып тұрғанын байқа...
Олар музыкалық аспаптар жаса...	Ежелгі гректер музыканы Құ- дайдың сыйы деп сана...
Әйелдер балаларын әуенді ырғақ- пен жұбат...	Күй адамның эмоциясына әсер ет...
Біз сан алуан музыканы тыңдау арқылы сол халықтың мәдениетін таны...	Музыка адамдардың көңіл күйін көтер...

6. Оқылым мәтінінен ауыспалы осы шақ етістіктерін тауып, сөйлем-дерді көшіріп жаз.

7. Өз бетіңше ізденіп, оқылым мәтініндегі «сүйрей салма», «ит-құс», «ат-көлігінің амандығы», «құдайы қонақ», «аяқ алысы» сөзде-рінің мағынасын түсіндір.

8. Көркемдегіш құралдарды орынды қолданып, мәтінді жалғас-тырып, мақала жаз.

Күй – көне жанр. Оның сан ғасырлық тарихы бар. Қалып-тасқан дәстүрлері мен мектептері бар.

Күй мазмұны – халық өмірінің айнасы.

Күй тілі ана тілімен бірдей. Құрманғазының күйлерін тыңдаған кез келген қазақ баласының неге делбесі қозып, көзі от шаша бастайды? Себебі...

9. Егер сенің музыкаға бейімділігің болса, қазақ музыка өнерінің қай жанрын дамытар едің? Қай түрін әлемге паш етер едің?

10. Мақалдарды пайдаланып, оқылым мәтініне қорытынды жаз.

- Ел іші – өнер кеніші.
- Өнер – таусылмас азық, сарқылмас байлық.
- Өнерлінің өзегі талмас.
- Жігітке жеті өнер аз, жетпіс өнер көп емес.

§33. Қазақтың халық музыкасындағы Қорқыт дәстүрі

Қорқыт – алғаш қобыз тартып, сарын айтуды үйреткен ең бірінші адам.

Шоқан Уәлиханов

1. Шөмішбай Сариевтің «Қобыз үні – Қорқыт баба» өлеңін тыңдап, автор көзқарасы мен көтерілген мәселені талда.

2. Сұрақтарға жауап бер.

1. Өлеңнен ақынның көне аспап қобызға деген қандай көзқарасын байқадың?
2. Неге «қобызбен жан жарамызды емдедік» дейді?

3. Мәтінді оқып, мазмұны бойынша сұрақтар құрастыр.

Қорқыт ата

Қазақ аңыздары бойынша, Қорқыт – қазақ жырауларының атасы. Қорқыт – алғаш қобызды шығарған атақты күйші, барлық ән-күйдің атасы, қазақ күйшілерін қобызға үйреткен ұстазы. Қазақ музыкасының түбі осы Қорқыттан басталады.

Қорқытты алғаш зерттеген – Шоқан Уәлиханов.

Қорқыт қобызды өз қолымен жасап, оны түйенің терісімен әдемілеп қаптайтын болған. Қорқыт өзінің заманында қобыз өнерін өте биік сатыға жеткізіп, оны кейінгі ұрпаққа мирас етіп қалдырған. Оның қобызының толқынды сарыны, әдемі үні, сыртқы сұлулығы адамдарды толғандырған.

Қорқыт атаның біздің заманымызға жеткен он бір тамаша күйі бар. Олар: «Үшардың ұлуы», «Елім-ай, халқым-ай», «Сарын», «Қоңыр», «Желмая» және т.б.

*Әлкей Марғұлан*ның «Ежелгі жыр, аңыздар» еңбегінен

4. Сұрақтарға жұбыңмен ақылдасып, жауап бер.

1. Музыка мен халықтың тарихы бір-бірімен байланысты ма?
2. Сабақтың тақырыбы неліктен «Қазақтың халық музыкасындағы Қорқыт дәстүрі» деп аталған?

5. Мәтіндегі сөйлемдерді өңдеп, етістіктерін нақ осы шақ пен ауыспалы осы шақ тұлғасына айналдырып жаз.

Үлгі: Қобыздың ішегін аттың ұзын қылынан жасайды, сол себепті «қылқобыз» деп те атайды.

Қобыз – аттың ұзын қылы керілген, ысқышы бар аспап. «Қылқобыз» аталуы да осыдан болар. Керілген қылды ысқышпен үйкеп, ысқылап тарту арқылы қобыздан мұңды саз шығады.

Қобыздың саз аспабы ретінде тағдыры қиын болды. «Қобыз – бақсының құралы» деген пікір қалыптасты. Сондай бір түсінбеушіліктің кесірінен қобыз жаңа заман көшіне ілесе алмай, жоғалып кетудің аз-ақ алдында қалды. Осының салдарынан XX ғасыр басында қобыз аспабына арналып шығармалар жазылмай, ұмытыла бастаған.

Балалар энциклопедиясынан

6. Суреттерге қарап, ауыспалы осы шақ пен нақ осы шақ етістіктеріне мысалдар жаз.

7. Мәтіндегі қою қаріппен берілген сөздер мен тіркестерді синонимдерімен ауыстырып жаз.

Бір жесір кемпірдің жалғыз баласы болады. Ол құс салып, ит жүгірткен **аңшы** екен. **Қашқан аңды құтқармайтын «Үшар»** деген тазысы бар екен.

Күндердің күнінде жігіт кенеттен **қайтыс** болады. Сол кездегі елдің **әдеп-гүрпы бойынша** өлген кісіні көмгеннен кейін, жұрт жаңа **жерге** көшеді екен.

Жаңа орынға көшіп келгеннен кейін, кемпір тазыны іздесе, ол **үшті-күйлі жоқ болып шығады**. «Ескі жұртта қалған шығар», – деп, бұрынғы қонысына қайтып келсе, айтқандай-ақ, Үшар иесін қиып кете алмай, **аспанға қарап сай-сүйекті сырқырата** ұлып отыр екен. Мұны көрген анасы да **аңырайды**. Жалғызының артында қалған ана мен иесінен айырылған тазы – қос мұңлық қосылып **күңіренеді**.

Қорқыттың осы **оқиғаға** байланысты **тебіреніп** шығарған күйі «Үшардың ұлуы» деп аталады.

*«Ұлттық аспап – ұлы мұраң»
әдістемелік құралынан*

Қазақ халқы үшін қобыз киелі аспап болып саналады. Себебі қобыз тартқан бақыстардың адам тағдырына әсер ететін күші, бойында үлкен қабілеті болған. Қобыздан шыққан үн адам бойындағы әлсіздік я жағымсыз күштерді сыртқа шығарып, оған күш-қуат береді.

8. Энциклопедиялардан немесе өзге басылымдардан мына тақырыптардың бірі туралы ақпарат жинап, кластер не сызба түрінде сипатта.

1. Ежелгі музыкалық мұралар
2. Қорқыт туралы аңыздар
3. Қорқыт күйлерінің тарихы

§34. Ән падишасы

Аққуға аспандағы әнін қосқан – Әміре Қашаубайұлы.

Жарқын Шәкәрім

1. Мәтінді тыңда. Мәтіннің тақырыбын, негізгі ойды анықта.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер. Жұбыңның жауабымен салыстыр.

1. «Әнді кестелеп, қошқар мүйіз салып, үкі-маржан тағып айту» дегенді қалай ұқтың?
2. «Ертеден қара кешке дейін үздіксіз ән шырқаса да, айнымай, әнді жаңа ғана бастағандай әрбір әні мүлтіксіз естіледі» дегенді қалай түсіндіресің?

3. Мәтінді оқып, қазақ музыка өнерінің дүлдүлдері тізімін жалғастыр. Дереккөзіне сілтеме жаса.

«ЭКСПО»-ға қатысқан алғашқы қазақ

Қазақ халқының дүлдүл әншісі Әміре Қашаубайұлы алғашқылардың бірі болып Еуропа халқын өзінің қайталанбас

ерекше дауысымен таңдай қақтырды. Семейде құрылған «Ес-аймақ» ұйымында ән айтып жүрген Өміренің дауысы Мәскеуге дейін жетеді. Семейдің губерниялық ағарту бөліміне: «Қазақ әншісі Өміре Қашаубайұлы Парижде болатын жержүзілік көрмеде қойылатын этнографиялық концертке қатысуға келісім бере ме екен? Соның хабарын тез білдіруіңізді сұраймыз», – деген жеделхат келеді.

Өміре этнографиялық ансамбльмен Парижге барып қайтады. Парижде 11 концерт береді. Сол концерттерде Өміре өзінің «Ағаш аяқ», «Үш дос», «Екі жирен», «Дудар» т.б. сүйікті әндерін айтады. Бұрын-соңды ондай музыканы тыңдамаған Париж халқына концерт қатты ұнайды. Ол туралы: «Қазақтың әншісі Өміре Қашаубайұлы өзінің емін-еркін дауысына ұлт аспабы – домбырасының сүйемелін қосып, жаныңды толқытатын әндерін орындады», – деп жазады.

Француздың белгілі музыка зерттеуші ғалымы «ле Мюзикаль» журналында Өміренің дауысы сирек кездесетін музыкалық көрініс екенін жазады. Сондай-ақ «Өміре Париж бен Майндағы Франкфурттен басқа Страсбург қаласында, Ресейдің Иркутск, Әзірбайжанның Баку қаласында сапарда болып, ән айтты» деген құжаттар табылып отыр.

Қазақ халқының біртуар әншісі жайлы «Өміре» өмірбаяндық фильмі көрермендер назарына ұсынылды. Кинодағы басты рөлді – Өміре образын – Санжар Мәди сомдаған.

Семей қаласындағы Абай атындағы облыстық әмбебап кітапханасының сайтынан

4. Бүкіл әлем өнеріне тәнті болған әншінің тағдыры қалай болды деп ойлайсың? Тобыңмен талдап, пікірлес.

5. Кірме сөздерді синонимдерімен алмастырып, мәтінді редакцияла.

Өміре Қашаубайұлы – әуелеген әнімен адамзат баласын таңдандырған тенор әнші. Қазақ музыкасындағы Өміренің миссиясы Біржан сал, Ақан сері, Мұхит, Мәди сынды тұлғалардың әншілік дәстүрін советтік кезеңге жалғастырып, жеткізіп беру болды. Қатарлас әріптесі Елубай Өмірзақов Өмірені «самородный сары алтын» деп атаған екен. Өміре, шын мәнінде, асылдың сынығы, тұлпардың тұяғы еді.

Жарқын Шәкәрім

Келер шақ

Келер шақ сөйлеп тұрған сәтпен салыстырғанда, іс-әрекеттің келешекте болатынын білдіреді. Оның үш түрі бар:

Болжалды келер шақ іс-қимылдың келешекте болатынын дәл көрсетпей, тек болжайды.

Жасалу жолы: болымды етістікке есімшенің *-ар (-ер, -р)* жұрнағы, болымсыз етістікке есімшенің *-с* жұрнағы, оған жіктік жалғауы жалғанады.

Мысалы: *барармын, көрерсің, сұрамаспыз, білмес т.б.*

Мақсатты келер шақ іс-қимылдың келешекте мақсат етіле орындалатынын білдіреді.

Жасалу жолы: түбір не туынды етістікке 1) есімшенің *-мақ (-мек)* жұрнағы, оған *-шы (-ші)* және жіктік жалғауы жалғанады; 2) көсемшенің *-ғалы, (-гелі)* жұрнағы жалғанып, қалып етістіктері тіркеледі.

Мысалы: *іздемекпін, оқымақшы, көтпек, үйренгелі жүр, айтқалы жүр т.б.*

Ауыспалы келер шақ алдағы уақытта болатын іс-қимылды білдіреді.

Жасалу жолы: түбір не туынды етістікке көсемшенің *-а (-е, -й)* жұрнағы, оған жіктік жалғауы жалғанады.

Мысалы: *қалады, өседі, ауысады, сөйлеседі т.б.*

6. Етістіктерге жұрнақ жалғап, келер шақ етістіктеріне айналдыр.

Болжалды келер шақ	Мақсатты келер шақ	Ауыспалы келер шақ
Әр халықтың өнерпаздары өз музыкасын дамыт...	Өнерпаздар еліміздің тіршілік-тынысын таныт...	Келешекте өншілік өнер кең өріс ал...
Өзіндік мәдениеті жоқ халық болма...	Музыка зерттеушілері қазақтың өн өнерін зертте...	Ұлттық мазмұндағы классикалық туындылар жарық көр...
Сал-серілер халықтың көңіл күйін өнмен білдір...	Музыка адамдардың көңіл күйін көтер...	Өншілік өнер болашақта жаңа сипатта дамы...
Сендер де осылай әндетуді үйрен...	Музыка жаңа жанрларда өрісте...	Бұлар да халық музыкасының алтын қорына қосыл...

7. Сұрақтарға жауап жаз. Осы шақ және келер шақ етістіктерін тап.

- Қазіргі қазақ музыкасының дамуына көңілің тола ма?
- Музыканың қай түрін (жанрын) ұнатасың?

8. «Аққуға аспандағы өнін қосқан» тақырыбында аргументті эссе жаз.

§35. Қазақтың дәстүрлі әндері

Құлақтан кіріп бойды алар,
Жақсы ән мен тәтті күй.

Абай

1. Мәтінді тыңдап, автор көзқарасы мен көтерілген мәселені талда.

2. Біржан сал туралы естіген, оқыған ақпараттарыңмен бөліс. Дерек-көздеріне сілтеме жаса.

3. Мәтінді оқып, проблемалық сұрақтар құрастыр.

Халық әндері тартымды болады, тыңдаушының жүрегіне қона алады, себебі о баста өнер қуу мақсатында шықпайды, халық әндерінде табиғилық басым. Бұл әндер – халық өмірінің сәулесі, сол себепті де үлкен қазына болып есептеледі.

«Маған бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай болып көрінеді», – деп, қазақ өнерін көп зерттеген Г.Потанин айтқандай, қазақта әнсіз өмір жоқ. Қазақ халқы әнге бай.

Халықтық ән дәстүрінде орындаушылық ерекшеліктеріне қарай аймақтық мектептерге бөле оқыту тәжірибесі қалыптасқан. Шартты түрде Арқа мектебі, Жетісу мектебі, Батыс Қазақстан мектебі деп бөлінеді.

1. Арқа мектебі қазақы әншіліктің мейлінше дамыған саласы болып табылады. Арқа мектебінің өкілдері: Біржан сал, Ақан сері, Балуан Шолақ, Майра Уәлиқызы, Шашубай т.б. Арқа әндері біркелкі еркін ырғақпен айтылады, диапазоны мейлінше кең болады. Арқа әндерінің кәсіби мектебін жасағандар – Ж.Елебеков, Ж.Кәрменов, Қ.Байбосыновтар.
2. Жетісу мектебі қазақтың көне әндері мол сақталған әншілік өнер шоғыры болып саналады. Орындалуы мен домбырада сүйемелденуі Арқа әндеріне ұқсас. Жетісу әншілігінің көрнекті өкілдері ретінде Жамбыл, Кенен, Дәнеш Рақышевтарды атай аламыз. Жетісу ән мектебінің кәсіби тұғырын қалаған – Ж.Кәрменов, оның ізін жалғастырушы шәкірті – Е.Қосбармақов.
3. Батыс Қазақстан әншілік мектебінде төкпелі жыр негізінде синтезделген желдірмелі әндер Мұхит әндері арқылы жаңа белеске көтерілді. Бұл мектептің басында Ғарифолла Құрманғалиев, Әли Құрмановтар тұр. Ғ.Құрманғалиев осы мектептің жеке арнаға айналып, үлкен өнер саласы болуына көп тер төкті.

*Ахмет Жұбановтың «Замана бұлбұлдары»
еңбегінен*

4. Өз өлкеңнен шыққан қандай дәстүрлі әншілерді білесің? Сол әншіден сұхбат алуға сұрақтар дайында.

5. Мәтіннен осы шақ пен келер шақ тұлғасындағы етістіктерді теріп жаз.

Құлақтан кіріп бойды алар,
Жақсы ән мен тәтті күй.
Жүрекке түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй, –

деген Абайдың өлеңі қазақ халқының өнерді жан азығы етіп ардақтаған көңіл күйін бейнелейді.

Қазақтың ақындары мен жыраулары, өлеңші, әншілері өндер мен жырларды, ұзақ дастандарды домбыраға қосып айтады.

Киелі қара домбыраның сүйемелдеуімен айтылатын дәстүрлі өндер кемел құрылымымен, кең диапазон, күрделі ырғақ-ірімдерімен ерекшеленеді.

Қазақтың дәстүрлі ән өнері атадан балаға мирас болып, бүгінге дейін жалғасын тауып келе жатыр. Майталман әншілер Жүсіпбек Елебеков пен Ғарифолла Құрманғалиевтің ән сыныптары ашылып, арнайы оқу орнында оқыту қолға алына бастады.

6. Көркемдегіш құралдарды қолданып, кестедегі мәліметтерден мақала жаз.

Романс тектес өндер	«Ақбақай», «Жиырма бес», «Япурай», «Ғайни» т.б.
Сатиралық-юморлық өндер	«Он алты қыз», «Ағашаяқ», «Құлбай бай» т.б.
Қара өлеңге құрылған өндер	«Сәулем-ай», «Еркем-ай», «Қамажай», «Жеті арал жерім-ай» т.б.
Қыз-келіншектер өндері	«Майра», «Дудар-ай», «Әуілдек», т.б.
Желдірме өндер	Термелер, арнау, насихат өндер т.б.
Эпостық мазмұндағы өндер	«Жігіттің падишасы – Әмір Темір», «Қос мүйізді Ескендір» т.б.
Авторлық арнау өндер	Молдабайдың өні, Ғазиздің өні, «Бүркітбай», «Шашубай», «Теміртас» т.б.

7. Өзің жазған мақаладағы осы шақ пен келер шақ тұлғасындағы етістіктерді теріп жазып, жасалу жолын түсіндір.

8. «Дәстүрлі ән мектептерінің өзіндік ерекшеліктері» тақырыбында эссе жаз.

§36. Қазақтың опера жанры

Опера – бұл жай ғана музыка емес. Ол эмоциялар жарқын әрі тереңірек болатын әлемді жасайды.

Людвиг ван Бетховен

1. Майра Мұхамедқызының сұхбатын тыңдап, сөйлеушінің дауыс ырғағы мен сөйлеу мәнері арқылы мәтін тақырыбын, негізгі ойды анықта.

2. Сұхбат саған қандай ой салды? Сеніңше, қазақтың опера өнерін әлемге таныту үшін не істеу керек?

3. Мәтінді оқы. Опера әншілері туралы білетін мәліметтеріңді ортаға салып, дереккөзіне сілтеме жаса.

Қазақстанның ұлттық опера өнері – халықтың рухани қазынасын байытқан жаңа дәуірдің ерекше құбылысы. Бұл жанрдың мазмұны орыс және Еуропа мәдениеті үрдісі негізінде ұлттық фольклорымызды кең қолдана отырып, халықтық мұраны жаңғырту болып табылады. Қазақ операсын Е.Брусиловский, А.Жұбанов, Л.Хамиди, М.Төлебаев сынды әйгілі композиторлар дүниеге келтірді. Опера өнерінің шарықтау шыңы деп А.Жұбанов пен Л.Хамидидің «Абай» операсы (1944 ж.) мен М.Төлебаевтың «Біржан-Сара» операсын (1946 ж.) айтуға болады. Олар қазақтың сөз өнеріндегі терме, желдірме және толғау сияқты жанрларын өз шығармаларында кеңінен қолданды. Сондай-ақ қазақтың дәстүрлі тұрмыс-салт жыры – «Жар-жарды» операға орынды пайдаланды. Үйлену салтына байланысты туған бұл әнді «Қыз Жібек» операсында хор ұжымы орындады. Операдағы сахналық қойылымдар басқа да тойбастар, беташар, сыңсу, қоштасу сияқты дәстүрлі әндермен де толыға түсті. Бұндай әндерді «Абай» және «Біржан-Сара» операларынан кездестіре аламыз.

Қазақ операсының қалыптасуына өз үлесін қосқан – айтыс жанры. Ерте кезден халық алдында, сахна төрінде қалыптасқан айтыс – қазақ халқының ең сүйікті өнері. Ал операда айтыс жанры сюжеттік желінің дамуына түрткі болып, жеке адамның ойы мен сезімін беруге дәл келеді. Ақындар айтысы ең маңызды драматургиялық рөл ретінде қалыптасып, «Абай», «Біржан-Сара» және «Айман-Шолпан» операларында сахналанды. Демек, қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің негізін қалаған әдеби-музыкалық жанрлар қазақ операсының қалыптасуына салмақты үлесін қосты.

«Қазақ мәдениеті» энциклопедиясынан

4. Сұрақтарға жауап бер.

1. Опера жанрының ерекшелігі неде деп ойлайсың?
2. Опера әншілерінен кімдерді атай аласың?
3. Қазақстанның қай қалаларында опера және балет театрлары бар?

Өткен шақ

Өткен шақ сөйлеп тұрған сөтпен салыстырғанда, іс-әрекеттің өтіп кеткенін, орындалғанын, біткенін білдіреді. Оның 3 түрі бар:

Жедел өткен шақ	Іс-қимылдың жуық арада болғанын білдіреді. Етістікке жедел өткен шақтың арнайы жұрнағы (-ды, -ді, -ты, -ті) жалғанып, ол жіктік жалғауын қабылдайды. Мысалы: <i>Мен бар+ды+м. Сен біл+ді+ң. Сіз айт+ты+ңыз. Ол кел+ді.</i>
Бұрынғы өткен шақ	Болғанына көп уақыт өткен іс-қимылды білдіреді. Етістікке 1) есімшенің (-ған, -ген, -қан, -кен) жұрнағы, 2) көсемшенің (-ып, -іп, -п) жұрнағы жалғанып, ол жіктік жалғауын қабылдайды. Мысалы: <i>Мен бар+ған+мын. Сен ұқ+па+п+сың. Ол кел+ген, кел+іп+ті.</i>
Ауыспалы өткен шақ	Сөйлеп тұрған уақытқа дейін дағдылы болып тұрған іс-қимылды білдіреді. Етістікке есімшенің (-атын, -етін, -йтын, -йтін) жұрнағы жалғанып, ол жіктік жалғауын қабылдайды. Мысалы: <i>Мен бар+атын+мын. Сен біл+етін+сің. Сіз тыңда+йтын+сыз. Ол келме+йтін.</i>

5. Сұхбатты оқып, өткен шақ етістіктерін теріп жаз.

Үлгі:

Жедел өткен шақ	Бұрынғы өткен шақ	Ауыспалы өткен шақ
ән айта баста+ды+ңыз	уілдейді е+кен+мін	ән айт+атын+мын

– Бибігүл апай, қанша жасыңыздан ән айта бастадыңыз?

– Кішкентай кезімнен-ақ ән айтатынмын. Анам: «Сен сөйлей алмайтынсың, бірақ әнді айта беретінсің», – дейтін. Үстелдің астына кіріп алып, желдің уіліне салып әндетсем, анам: «Сен кімнің басына уілдеп отырсың?» – деп, отырған жерімнен суырып алады екен. Мен болсам астына қайта кіріп, уілдейді екенмін. Әкем анама: «Осы қызым әнші болады. Көресің», – дейді екен.

– Сіздің сүйікті әншіңіз кім еді?

– Біздің заманымызда Күләштің алдына түсетін ешкім болмады. Жамал Омарованың даусына қызығатынмын. Шабал Бейсекованың үніндей әдемі үнді ешкімнен естімеппін. Оның Джульеттаны, Байғали Досымжановтың Ромеоны ойнағандағы дауыстарын әлі күнге дейін ұмытпадым.

Бибігүл Төлегенова – әнші, Қазақстанның (1958) және КСРО-ның (1967) халық әртісі. Әншінің репертуарында қазақтың халық әндері, Қазақстан композиторларының шығармалары, сондай-ақ П.И.Чайковский мен С.Б.Рахманиновтің романстары, Н.И.Римский-Корсаковтың операларынан ариялар және Батыс Еуропа композиторларының вокалдық шығармалары бар.

6. Қазақтың операсына еңбегі сіңген өнерпаз туралы мақала жазу үшін күрделі жоспар құр.

7. Қазақтың дәстүрлі ән жанры мен қазақтың опера жанрының ортақ белгілері мен айырмашылықтарын Венн диаграммасы арқылы сипатта.

§37. Ғасыр бұлбұлы

Ән – халық үні, оның шындығы, оның ойы мен сезімі.

Жамбыл Жабаев

1. Қазақтың би өнерінің ханшайымы – Шара Жиенқұлованың әнші Күләш Байсейітова туралы естелігін тыңда. Автор көзқарасы мен көтерілген мәселені талда.

2. Әнші Күләштің бойынан қандай қасиеттер көрдің? Жұбыңмен талқыла.

3. Мәтінді оқы. Күләш Байсейітова туралы жазылған естеліктердің авторларына сілтеме жаса.

Айман, Қыз Жібек, Қадияша, Шұға, Ақжүніс, Баттерфляй, Маро, Ажар, Сара... Күләш Байсейітованың қазақ операсының сахнасына алтын шегелермен шегелеп кеткен бейнелері – осылар. Сахналық аз өмірінің ішінде осынша көп, осынша дәл жасалған көркем бейнелер дүниелік театрлар тарихында сирек кездеседі.

Бұл рөлдерді біздің сахнада Күләштан бұрын ешкім ойнаған жоқ. Бізде мектеп көрген режиссер де, дирижер де болған емес. Күләштің өзі де музыкалық мектептің есігін ашқан жан емес-ті. Асқан талантты актриса көркемөнерде толып жатқан «таныс-бейтаныстардың» бейнелерін жасау сияқты биік қырқаларға жалғыз асты. Бірақ шын мағынасындағы жетекшісі болған жоқ. Талант жолы осылай болмақ, дарынды адам жолды тыңнан салмақ.

Бұл опералардың музыкалық арқаулары да қазақ әндері, қазақ күйлері. Күләш жасаған бейнелердің даралығы, нанымдылығы сонша – әр жаңа спектакльден кейін Күләш көпке дейін Айман, Қыз Жібек, Баттерфляй, Ақжүніс, Қадияша, Ажар, Сара аталып жүруші еді.

Ғабит Мүсіреповтің «Чудо» мақаласынан

4. Сұрақтарға жауап бер.

1. Бұлбұл құс басқа құстардан несімен ерекшеленеді деп ойлайсың?
2. «Бұлбұлдай сайраған», «бұлбұл дауысты», «күміс көмей» деген сипаттарды не себепті әншілерге қатысты қолданған?

5. Етістіктердің қай шақта тұрғанын анықта.

Үкілі Ыбырайдың «Гәкку» атты әні Е.Брусиловскийдің «Қыз Жібек» операсындағы Жібектің ариясы болып жарқ етті. 1936 жылы Мәскеуде өткен қазақ өнерінің онкүндігінде Жібектің рөлінде ойнаған бұлбұл үнді Күләш Байсейітова «Гәккуді» бірінші рет орындады. КСРО халық әртісі атанды. «Гәкку» деген ән жұлдызы мен Күләш деген әншіліктің жұлдызы қатар жанды.

Кәкімбек Салықов

6. «Қыз Жібек» операсында Күләш орындаған Жібектің ариясы туралы қысқаша мәтін жаз. Жұбыңмен алмасып, бір-біріңнің мәтініңді тексер, түзетулер енгізіп, редакцияла.

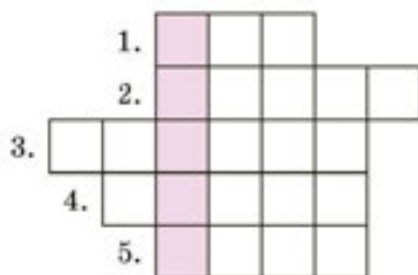

7. Етістіктерге жұрнақ жалғап, өткен шақ етістіктеріне айналдырып жаз.

Жедел өткен шақ	Бұрынғы өткен шақ	Ауыспалы өткен шақ
Күләш әнді нақышына келтіріп орында...	Ең бірінші «Шұға» спектаклінде ойна...	Күләш образдар табиғатын тап басып таны...
Кейіпкер болмысын аша түс...	«Қыз Жібек» операсы үлкен тарихи оқиға бол...	Әнді халық мәнеріне жақын етіп орында...
Күләш бұл әнді жандандырып жібер...	Операға 50-ден аса халық әндері мен күйлері кір...	Ол кәсіби деңгейдегі опералық әнші бол...
Оның даусы кең де биік бол...	Халық әндерін опера әншілерінің өздері таңда...	Біз «Қыз Жібек» операсын қызығып көр...

8. Сөзжұмбақты шеш. Айрықша торкөзден қандай сөз шықты?

1. Қазақ халқының аспаппен орындалатын музыка жанры.
2. Халық сазгері, белгілі әнші Ыбырай Сандыбайұлына қосымша телінген атау.
3. Әнші құс.
4. Қыз Жібектің сүйікті әні.
5. Қазақ би өнерінің падишасы.

9. Суретке қарап, Күләш Байсейітова туралы «Ғасыр бұлбұлы» атты мақала жаз.

§38. Қазақтың ұлттық музыкалық аспаптары

Халық аспаптарының ішектерінде ғасырлар бойғы даналық тұнып тұр.

Ахмет Жұбанов

1. Өлеңді тыңдап, жетіген туралы аңызды өз сөзіңмен баяндап бер. Өлеңнің негізгі ойын анықта. Суреттен жетігенді тап.

2. Аңыз саған қандай ой салды? Аңыздың басқа нұсқаларын білесің бе? Жұбыңмен талқыла.

3. Мәтінді оқып, сұрақтар құрастыр. Тобыңмен талқыла.

Музыка әлемі – адамзат мәдениетінің байлығы ішіндегі мұхиттай шексіз, ғажайып дүние. Әр алуан тарихи деректерге жүгінсек, халық өнерінің қоры шексіз де, музыкалық аспаптардың түрі көп болғаны анық.

Ата-бабаларымыз тастан, ағаштан, темірден, өсімдіктерден, саздан, малдың терісінен, сүйегінен, мүйізден, ішектен, қылдан тағы басқа да дыбыс шығаруы мүмкін заттардан қарапайым ән-күй аспаптарын жасаған екен.

Қазақтың ұлттық музыкалық аспаптарын төмендегідей топтарға бөлеміз:

1. Шертпелі-ішекті аспаптар: жетіген, шертер, домбыра, адырна, шіңкілдек, ортеке, үш ішекті домбыра.

2. Үрмелі аспаптар: сыбызғы, қурай-ысқырғыш, сазсырнай, ысқыруық, қамыссырнай, қоссырнай, қауырсынсырнай, мүйізсырнай, ұран, керней.
3. Қияқпен ойналатын – қылқобыз.
4. Ұрып ойналатын: даңғыра, кепшік, дабыл, дудыға, дауылпаз, шыңдауыл.
5. Сым тілшелі – шаңқобыз.
6. Сілкіп ойналатын аспаптар: асатаяқ, шың, сылдырмақ, қоңырау.

Қазақ даласының кең тынысын күй мен жырға арқау еткен өнерпаздарымыз ел тарихының алтын парағында өз үлесін таңбалап кеткен.

Халқының мұң-зарын қобыздың ащы үнімен сөйлетіп, қуанышын домбыраның қоңыр үніне сыйдырта алған текті бабаларымыздың бүгінгі ұрпағы осындай құнды жәдігерлерін көздің қарашығындай сақтап келеді.

Ұлт мәдениетінің осы жауһарларын сіз Алматыдағы Қазақ халық музыкалық аспаптары мұражайынан кезіктіре аласыз.

*Зейнеп Мәжікенқызының
«Қазақ халқының музыкалық аспаптары»
мақаласынан*

4. Жұбыңмен ақылдасып, 1-тапсырмада берілген суреттегі музыкалық аспаптарды ата.

Етістіктің райлары

Сөйлеушінің сөзі арқылы қимылдың болмысқа, шындыққа қатысын немесе айтушының көзқарасын білдіретін етістік формалары **рай** деп аталады.

Ашық рай – үш шақтың бірінде тұрған қимылдың шындыққа қатысын көрсететін етістіктің формасы. Мысалы: *Жел соғады. Жел соқты. Жел соғып тұр.*

Шартты рай – іс-әрекеттің болу-болмау, іске асу-аспау мүмкіндігінің шартын көрсететін рай түрі. Етістікке *-са, -се* жұрнағы жалғану арқылы жасалады. Мысалы: *Жақсы оқысаң, кейін пайдасын көресің. Ертөрек келсем, уақыт ұтамын.*

5. Етістіктерге рай жұрнақтарын жалғап, көшіріп жаз.

Ашық рай (өткен шақ)	Шартты рай
Қазақ ерте заманнан музыкалық аспаптар жаса...	Музыкалық мектепте оқы..., нотаны тез үйренесің.
Еліміздің мұражайларында көне музыкалық аспаптары сақтал...	Нота біл..., музыкалық аспапта жақсы ойнайсың.
Даланың тынысын күй мен жырға арқау ет...	Музыкалық аспапта жақсы ойна..., өнді де жақсы айтасың.

6. Өзің ізденіп, мәтінді жалғастыр.

Алматыдағы Қазақ халық музыкалық аспаптары мұражайына Ықылас күйшінің есімі берілген.

Ықылас – XIX–XX ғасырларда өмір сүрген атақты музыкант...

7. «Қазақтың ұлттық музыкалық аспаптары» тақырыбында шағын мақала құрастырып жаз.

8. Ашық рай мен шартты рай жұрнақтарын дұрыс жалғап, сөйлемдерді көшіріп жаз.

Ата-бабамыз ағаштан музыкалық аспаптар жаса... .

Анасы тазысын ізде..., үшты-күйлі жоғалып... .

Қорқыт атаның бізге тамаша он бір күйі жет... .

Қазақ халқы үшін қобыз киелі аспап болып санала... .

Өміре өн сал..., халық ұйып тыңда... .

Егер де музыкалық шығарма тыңдаушыға ұна..., оның есінде ұзақ сақтала... .

Мен шаңқобыз тартуды тез үйрен... .

Сіз Қазақ халық музыкалық аспаптары мұражайына бар...ңыз, осы аспаптармен таныса... .

9. Қазақ халық музыкалық аспаптары мұражайының сайтына кіріп, онлайн саяхат жаса. Өзіңе ұнаған аспап туралы мәтін жаз.

§39. Қазақтың киелі домбырасы

Екі ішектің бірін қатты,
Бірін сәл-пәл кем бұра.
Қазақ – нағыз қазақ емес,
Нағыз қазақ – Домбыра!

Қадыр Мырза Әлі

1. Шөмішбай Сариевтің өлеңін тыңдап, домбыраның біздің өмірімізде алатын орнын жұбыңмен талқыла.

2. Мәтінде домбыраны неге теңейді? Себебін түсіндір.

3. Мәтінді оқы. Музыканың құдіреті туралы тағы қандай аңыздарды білесің? Дереккөзіне сілтеме жаса.

Ертеде бір кісінің түйесі бота-лап, екі күннен соң ботасы өледі. Тұмса түйе ыңыранып, ботасын іздей береді. Бір күні иесі сыртқа шығып қараса, түйенің екі көзінен жас парлап ағып тұр екен. Сол ауылда Әуелбек деген білгір адам болады. Түйенің иесі соған барады. Сонда Әуекең: «Оны иіту шебер домбырашының ғана қолынан келеді...», – дейді.

Түйенің иесі: «Ингенді иіте алған өнерпазға тарту берумен бірге қызымды беремін», – деп, елге жар салады.

Хабар жеткен жерден бақтарын сынамақшы болып, талай домбырашы келеді. Бірақ мая иімейді. Бір күні қария кісі келіпті. Шал домбыраның үнін «кәуіс-кәуіс» деп келтіріп, түйенің боздағанын салып тартқанда, маяның алпыс екі тамыры босап, сүт келеді. Қыз нардың емшегін қатты қысып тұрып, күйдің ортасынан аса бергенде:

– Иімеді. Келесі кісі тартсын, – дейді.

Кезек жас жігітке келеді. Жігіт күйін біраз тартқаннан кейін, қыз түйенің емшегін босатып, сауа бастайды.

Қыздың бұл қулығын сезген шал оған қарап:

– Шырағым, маяны иткен менмін. Егер осы айтқаным бекер десең, өлгі күйімізді екеуміз екі жерде тұрып тарталық. Жануар кімге еміреніп келер екен? – дейді.

Шал мен жігіт бағанағы күйлерін тағы да тартады. Айтқандай-ақ, түйе шалдың шапанын иіскеп, ере беріпті. Мұны көрген халықтың нарды кім идіргеніне көзі жетеді. Қария:

– Қарағым, бұдан былай қулық пен өтірікке үйір болма. Қосағыңмен қоса ағар, бақытты бол! – деп, батасын беріп, қызды домбырашы жігітке қосады.

«Қазақстан» энциклопедиясынан

4. Домбыра жайлы қандай қанатты сөздерді білесің? Авторларына сілтеме жаса.

5. Мәтіннен 5 сөйлем алып, етістіктерін шартты рай тұлғасында жаз.

Үлгі: *Ингенімді иіте алса, қызымды беремін.*

Етістіктің райлары

Қалау рай айтушының қимыл, іс-әрекетті жүзеге асыруға бағытталған ниетін, тілегін, ынтасын білдіреді. Етістікке: 1) *-ғы, -гі, -қы, -кі* жұрнағы мен тәуелдік жалғауы жалғануы және *кел* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы; 2) *-ғай, -гей, -қай, -кей* жұрнағы, оған жіктік жалғауы жалғану арқылы; 3) *-са, -се* жұрнағы жалғанып, одан кейін *игі* сөзі мен *еді* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: *білгім келеді, барса игі еді, көрсем екен, жеткізгейсің* т.б.

6. Қанатты сөздерді пайдаланып, музыканың адам өміріндегі рөлі туралы мақала жаз.

Біз музыкадан нәр аламыз. Музыканың құдіреті жан дүниемізді толқытып, көңілімізді көтереді (*Аристотель*). Музыка адам жанын жарқыратып, жалындатуы тиіс (*Л.Бетховен*). Музыканың жұмыс салдарынан пайда болған шаршағандықты ұмыттырып, өзіне баурап әкететін қасиеті болады. Ол бізге осы жұмыстың зардабына шыдауға, төзуге көмек береді (*әл-Фараби*). Қазақтың отаншылдық жігеріне толы халық музыкасының ешкімге, ештеңеге ұқсамайтын ерекше

тартымдылығы сондай – қазақ өнін тындағанда күллі дала көз алдыңнан өткендей болады (Р.Роллан).

- ✓ 7. Етістіктерді қалау рай тұлғасында түрлендір.

Қалау рай (-ғы, -гі, -қы, -кі)	
Менің үйрен...	Біздің үйрен...
Сенің үйрен...	Сендердің үйрен...
Сіздің үйрен...	Сіздердің үйрен...
Оның үйрен...	Олардың үйрен...

- ✓ 8. Қалау рай жұрнақтарын дұрыс жалғап, көшіріп жаз.

Музыкалық аспаптар мұражайына бар...сың. Ұлт мәдениетін келешек ұрпаққа жеткіз...міз келеді. Көне музыкалық аспаптарды көр...сі келді. Демалыста ауылға бар...қ игі еді. Менің сөзімді дұрыс түсін...сің. Біздің өнер сайысына қатыс...мыз келеді. Оның консерваторияға оқуға түс...сі келеді. Жұмысыңды тезірек аяқтап, үйге қайт...сың.

- 🏠 9. Суретке қарап, «Домбыра – қазақ халқының ұлттық аспабы» тақырыбында мақала жаз.

§40. Күй анасы – Дина

...Дүниені бір әсем күй басады,
Төгілгенде теңіздей Дина сазы.

Фариза Оңғарсынова

1. Өлеңді тыңдап, ақынның Дина домбырасын қалай сипаттағанын әңгімеле.

2. Сұрақтарға жауап бер.

1. Ақын Динаның домбырасын нелерге теңейді?
2. Автордың қандай көңіл күйін байқадың? Саған қандай ой салды?

3. Мәтінді оқып, сұрақтарға жауап бер.

1937 жылдың күзінде Алматыға Динаның келуі біздің музыкалық өмірімізде үлкен оқиға болды. Ол – ұлы күйшінің көзін көрген адам еді. Сондықтан ба, жетпіс алты жастағы домбырашы ана филармонияның сахнасына шыққанда, тыңдаушы халықтың соққан шапалағынан үй қозғалғандай болды.

Кешегі әйел теңдігін аяққа басқан заманда өнерімен өрге жүзген, ескілік құрсауын домбырасымен үзген ер ана сүйріктей саусақтарымен бірінің артынан бірін күйді боратты. Бұл бір күй дүниесінің салтанаты болды. Күйдің кульминациясына келгенде, домбыраның мойнын оңды-солды қозғап, көз ілеспейтін қағыспен домбырасын дүрілдетті.

Дина Құрманғазының бұрын бізге беймәлім «Төремұрат», «Амандасар», «Жігер» және тағы да басқа күйлерін алып келді.

Құрманғазының шәкірті болғанымен, Динаның орындаушылығында, шығармашылығында өзіне тән дәстүрі болатын. Дина – Құрманғазы шәкірттерінің ішіндегі ең күштісі. Ол ұстазын өле-өлгенше қастерлеумен, мадақтаумен өтті.

Ахмет Жұбанов

4. Сұрақтарға жауап бер.

1. «Күй атасы» деп кімді атайды? Дина Нұрпейісованы неге «Күй анасы» деп атайды?
2. Дина Нұрпейісова туралы қосымша ақпарат жинақта.

Етістіктің райлары

Бұйрық рай қимылдың, іс-әрекеттің орындалу-орындалмауында біреуге бұйыру, тілек ету, түрткі болу сияқты мағыналарды білдіреді. I жақта етістікке *-айын, -ейін, -йын, -йін*; көпше түрде *-айық, -ейік, -йық, -йік*; II жақта қосымша болмайды, көпше түрде *-ыңдар, -іңдер, -ңдар, -ңдер*; III жақта *-сын, -сін* қосымшаларының жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: *Мен барайын. Біз барайық. Сен бар. Сендер барыңдар. Сіз барыңыз. Сіздер барыңыздар. Ол (олар) барсын.*

5. Бұйрық рай жұрнақтарын дұрыс жалғап, жаз.

Мен саған жаңа күй үйрет...

Біз ұлттық мұрамызды ұлықта...

Сен П.И.Чайковскийдің «Аққу көлі» балетіне бар...

Сендер F.Жұбанованың музыкасын тыңда...

Сіз осы іс-шараны өз жауапкершілігіңізге ал...

Сіздер құнды жәдігерлерді көздің қарашығындай сақта...

Ол (олар) есеп беру концертіне қатыс...

6. *Меңгерту, іздеп келу, дәлелдеу, орындау, көрсету, берілу, иелену, шығару* етістіктерін рай формаларында түрлендіріп, сөйлем құрастыр.

Үлгі: *Ағасы Майраға домбыра тартуды меңгертпек болды (ашық рай, мақсатты келер шақ).*

Домбыра тартуды меңгергім келеді (қалау рай).

7. Мәтіндегі қою қаріппен берілген сөздердің тақырыпқа сай қолданылуын тексеріп, синонимдерімен ауыстырып, мәтінді редакцияла.

1937 жылы Ахмет Жұбановтың тапсырмасымен Смағұл Көшекбаев Астрахань өлкесіне келіп, 76 жастағы Динаны

көндіріп, Алматыға әкеледі. Сол сәттен бастап күйші халықтың көз алдында болады.

1938 жылы «Социалистік Алматы» газетінде Динаның Құрманғазы туралы «Ұстаз» деген мақаласы шықты.

Ахмет Жұбанов оның өмір жолы мен шығармашылығы туралы біраз еңбек жазды.

Дина қайтыс болған соң екі жылдан кейін Сәуірбек Бақбергеновтің «Дина» атты кітабы жарық көрді.

Кейін де күйшінің көзін көргендер мен ұрпақтары, тарихшы ғалымдар мен өнер зерттеушілері жазған мақалаларда қисап жоқ.

8. Етістіктерді түрлендір.

Ашық рай (жедел өткен шақ)	Шартты рай
Мен өнерге баулы...	Мен күй тарт...
Сен өнерге баулы...	Сен күй тарт...
Сіз өнерге баулы...	Сіз күй тарт...
Ол өнерге баулы...	Ол күй тарт...
Біз өнерге баулы ...	Біз күй тарт...
Сендер өнерге баулы...	Сендер күй тарт...
Сіздер өнерге баулы...	Сіздер күй тарт...
Олар өнерге баулы...	Олар күй тарт...
Қалау рай (-ғы, -гі, -қы, -кі)	Бұйрық рай
Менің күй тыңда...	Мен өнер көрсет...
Сенің күй тыңда...	Сен өнер көрсет...
Сіздің күй тыңда...	Сіз өнер көрсет...
Оның күй тыңда...	Ол өнер көрсет...
Біздің күй тыңда...	Біз өнер көрсет...
Сендердің күй тыңда...	Сендер өнер көрсет...
Сіздердің күй тыңда...	Сіздер өнер көрсет...
Олардың күй тыңда...	Олар өнер көрсет...

9. Дина Нұрпейісованың «Бұлбұл» күйін немесе өзіңе ұнаған күйін тыңда. Алған әсеріңді сипаттап, «Күй құдіреті» тақырыбында мақала жаз.

VI

БӨЛІМ

ҒАЛАМТОР ҒАЛАМАТЫ

ШЫЛАУ ТҮРЛЕРІ. ШЫЛАУ ЕМЛЕСІ

- §41. Адам виртуалды кеңістікте
- §42. Айшылық алыс жерлерден жылдам хабар алғызған
- §43. Ұлттық құндылыққа тәрбиелейтін гаджеттер
- §44. Ақылды гаджеттер
- §45. Ең көп қолданыстағы желілер
- §46. Компьютердің адам ағзасына өсері және ғаламтордың зияны
- §47. Жасанды интеллект
- §48. Ғаламтор және кітап
- §49. Ғаламтор және мен

§41. Адам виртуалды кеңістікте

Өмір – ең алдымен, виртуалдылықпен емес, шындықпен кездесу.

Альберт Эйнштейн

1. Өлеңді тыңдап, адам болып қалудың маңыздылығын түсіндір. Өз жауабыңды жұбыңның жауабымен салыстыр.

2. Тыңдалған мәтіннің негізгі идеясын Стив Джобстың: «Уақытыңыз шектеулі, оны виртуалды әлемде басқа біреудің өмірімен өткізіп алмаңыз», – деген сөзімен байланыстырып, өңгімеле.

3. Мәтінді оқып, проблемалық сұрақтар құрастыр.

Виртуалды әлемде адасқандар

Мен ескі компьютерімді өшіргенде, қараңғы түн болатын. Ғаламтордың шексіз әлемін шарлаған бірнеше сағат ішінде туындаған ойлар тынышталсын деп, біраз уақыт қозғалмай отыруға тырыстым. Басым гуілдеп тұр.

Виртуалды әлемде супермен немесе өзің қалаған адам болу өте оңай: тырысудың, еңбек етудің қажеті жоқ, ал қателескен жағдайда ойынды қайта бастауға болады. Бұл жалған әлемде жеңіліс жоқ. Бұл әлемнің патшасы – сен. Сен әрқашан жеңімпаз боласың және осы әлемнің сыртында сенің дарыныңды ешкімнің білмейтіні маңызды емес. Сондықтан осындай виртуалды әлем шынайы әлемнің орнын басып келе жатыр. Осы екі әлемді үйлестіре білу үшін, виртуалды әлемді екінші орынға қоя білу керек. Қазіргі уақытта қорқыныш пен шынайы әлемге деген сенімсіздік басып кетіп, шынайы әлемді ұмытып, виртуалды әлем жеңіп, тәулік бойы осы әлемде отырған адамдар жайлы әңгімелер ешкімді таңғалдырмайтын болды.

«Өзін-өзі тану» оқулығынан

4. Виртуалды әлемді өз қажетіңе жаратып, жақсы мен жаманды ажырата алуға кім (не) көмектеседі деп ойлайсың?

Шылау туралы түсінік

Шылау – сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыратын және өзі тіркескен сөзге қосымша мағына беретін көмекші сөздің бір түрі. Белгілері:

- 1) шылаудың толық лексикалық мағынасы болмайды;
- 2) сөйлемде шылау сөйлем мүшесі бола алмайды;
- 3) шылаулар сөз бен сөзді не сөйлем мен сөйлемді байланыстырады;
- 4) толық мағыналы сөздің жетегінде оған қосымша мән үстейді;
- 5) шылауларға қосымша жалғанбайды, бөлек жазылады.

Мысалы: *мен (бен, пен), және, да (дә, та, тө), бірақ, үшін, сияқты, туралы, дейін (шейін), сондықтан, не, немесе, алайда, сайын, әгері, соң, кейде, -ақ, гоы, ма (ме, ба, бе, па, пе)* т.б.

Мысалы: *жақсы мен жаман; үйге дейін барды; мен де барамын; сен де барасың ба?* т.б. Алғашқылар сөз бен сөзді байланыстырса, кейінгілер сөзге қосымша мән үстеп тұр.

Грамматикалық сипатына қарай шылау сөздер үшке бөлінеді:

- 1) жалғаулық шылау;
- 2) септеулік шылау;
- 3) демеулік шылау.

5. Мәтіннен шылауларды тауып, қызметін анықта.

Ұлгі: мен де. «Де» толық мағыналы сөзге күшейту мәнін үстеп тұр.

Ғаламтордағы барлық ақпаратқа сенетін едім. Бірде «YouTube» желісінен ұялы телефонның беріктігін тексеру туралы бейнежазба көрдім. Сол сияқты мен де телефонымды сұға салып, тексердім. Аздан соң телефоным істен шығып қалды. Осыдан соң ғаламтордағы барлық ақпаратқа сенуге болмай-тынын түсіндім.

6. Мәтін құрылымын (кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды) сақтап, графтік ақпаратты сипаттап, жинақы мәтін жаз.

«Google» іздеуіш жүйесінің атауы «googol» (100 нөлі бар ондық) сөзінен шыққан. Доменді тіркеу кезінде қате кетіп, «Google» болып жазылып кеткен.

«YouTube»-ке жүктелген ең бірінші бейнежазба «Мен хайуанаттар бағындамын» деп аталып, ол ешкімге де қызық болмаған.

7. Оқылым мәтініндегі ойды жалғап, бүкіләлемдік ғаламтордың тарихы туралы мәтін жаз.

§42. Айшылық алыс жерлерден жылдам хабар алғызған

Халықтың кемеліне келіп өркендеп өсуі үшін, ең алдымен, азаттық пен білім қажет.

Шоқан Уәлиханов

1. Ы.Алтынсариннің өлеңін тыңдап, ғылым мен техниканың қай түрі туралы айтылғанын әңгімеле. Деректер мен авторлық көзқарасты ажырат.

Деректер	Авторлық көзқарас

2. «Айшылық алыс жерлерден жылдам хабар алғызған» қазіргі және бұрынғы хабар алу тәсілдерін салыстыр, талқыла.

3. Графиктік ақпаратты интерпретациялап, тұтас мәтін түрінде оқы.

Алғашында ғаламторды айшылық алыс жерлерден хабар алғызып, онлайн ақпарат іздестіру үшін ғана пайдаланған қолданушылар үшін қазір оның түрлі қызметі бар. Ғаламтордың ғаламаты – үйде немесе әлемнің кез келген нүктесінде отырып, шаруанды бітіре аласың.

Мейлі үйде, мейлі түзде болсын, ғаламтор – сіздің күнделікті уақытыңызды үнемдеуге үлкен себеп.

Маржан Тілеубек

4. Ақпарат алмасу құралдарын ғаламтор қалай алмастырғаны туралы қысқаша әңгімелеп, дәлелде.

Шылаудың түрлері. Жалғаулық шылау

Жалғаулық шылау тең дәрежедегі, өзара салаласа байланысқан сөйлем мүшелері мен сөйлемдерді байланыстырады. Өз ішінде алты түрге бөлінеді:

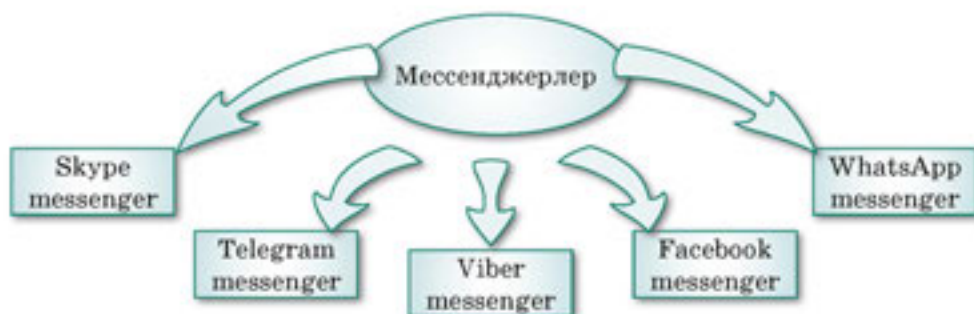
1. Ыңғайластық қатынасты білдіретін жалғаулықтар: *мен (бен, пен, менен, бенен, пенен), да (де, та, те), және, һәм, өрі.*
2. Қарсылықты қатынасты білдіретін жалғаулықтар: *бірақ, алайда, дегенмен, өйтпесе, өйткенмен, сонда да.*
3. Талғаулықты қатынасты білдіретін жалғаулықтар: *не, немесе, я, яки, болмаса.*
4. Себеп-салдарлық қатынасты білдіретін жалғаулықтар: *себебі, өйткені, сондықтан, сол себепті.*
5. Шарттық қатынасты білдіретін жалғаулықтар: *егер, егер де.*
6. Кезектес қатынасты білдіретін жалғаулықтар: *кейде, бірде, біресе.*

5. Ата-анаңнан «Сізге қай байланыс түрі ұнайды?» тақырыбында сұхбат ал. Жалғаулық шылаудың 6 түрін де қатыстырып, сұхбат мәтінін жаз.

6. Сызбада берілген ақпаратты сипаттап, мәтін жаз. Лезде хабар алмасу құралдарының артықшылығы мен кемшілігін дәлелде.

7. Өнердегі, білімдегі, спорттағы жетістігімен құттықтап, танысыңа не өйгілі адамға СМС хабарлама жаз. Мәтінде жалғаулық шылаудың болуын ескер.

§43. Ұлттық құндылыққа тәрбиелейтін гаджеттер

Кімде-кім халқынан алмаса төлім,
Оны үйрете алмас ешбір мұғалім.

Жүсіп Баласағұни

1. Мәтінді тыңда. Сөйлеушінің сұрағына жауап беріп, мәтінді аяқта.

2. Өзің үшін ең басты үш ұлттық құндылықты ата. Қазіргі технология мен ұлттық құндылықтарды қалай байланыстырамыз?

3. Мәтінді оқып, проблемалық сұрақтар құрастыр.

...Астаналық кәсіпкер Жанар Мырзағалиеваның балаларды кішкентай кезінен ұлттық салт-дәстүрге баулу мақсатында ойлап тапқан электронды оқулығы «Ақылды қоян» деп аталады. Әдеттегі ойыншықтан айырмасы – онда халық ертегілері, мақал-мәтел, Абай өлеңдері, тыйым сөздер мен ұлттық атауларға түсінік берілген.

Оның тағы бір инновациялық жобасы – «Дана қалам», бұл қалам 8 кітабымен қоса беріледі. Қаламды кітап бетінде жүргізген бойда мұндағы әріптер, сан-алуан ертегілер, балалар өлеңдері қазақ және ағылшын тілдерінде дыбысталады.

«Атамекен» ұлттық кәсіпкерлер сайтынан

4. Ұлттық құндылықты дәріптеуде ғылым мен технология жаңалықтарын пайдалану туралы идеяларыңды тобыңмен талқыла.

Септеулік шылау

Септеулік шылау түбір тұлғадағы, барыс, шығыс, көмектес септіктеріндегі сөздерді меңгеріп, түйдекті тіркес түрінде жұмсалады да, сөйлем ішіндегі басқа сөздермен байланысқа түседі. Мысалы: *Жиналыстан кейін сабаққа барамын. Үйге таман жақындадық. Ол досы туралы көп өңгіме айтты.* Мұнда *кейін* шығыс септік жалғаулы сөзді, *таман* барыс жалғаулы сөзді, *туралы* түбір тұлғалы сөзді меңгеріп, іс-қимылды білдіретін сөздермен байланыстырып тұр.

Септеуліктер	Мағынасы	Шылаулар
Түбір тұлғасындағы сөзден соң	Себеп, мақсат, дарау, ұқсату, істің қайталануын білдіреді.	<i>үшін, сайын, сияқты, секілді, төрізді, туралы, бойы, жайлы, жайында</i>
Барыс септік тұлғасындағы сөзден соң	Мезгіл, мекен мағынасын білдіреді.	<i>дейін, (шейін), таман, салым, жуық, қарай, таяу</i>
Шығыс септік тұлғасындағы сөзден соң	Таңдау, салыстыру, мезгіл, күшейту мағынасын білдіреді.	<i>әері, кейін, соң, бері, өрі, бұрын, бетер</i>
Көмектес септік тұлғасындағы сөзден соң	Іс-әрекетті бірнеше субъектінің бірігіп жасағанын білдіреді.	<i>қатар, бірәе, қабат</i>

5. Оқылым мәтінінен 5 сөйлем алып, септеулік шылауларды қатыстырып, қайта жаз.

6. Септеулік шылауды қатыстырып, ғаламтордың пайдасын өңгімеле.

Үлгі: Ғаламтор арқылы жылдам ақпарат алмасамыз, ...

7. Тыңдалым және оқылым материалдары бойынша тірек сөздерді синонимдік қатарымен ауыстырып, жинақы мәтін жаз.

8. Өлеңді оқып, пікір, дәлел, мысал, қорытынды жаз.

Елге ұстаздық еткен қарттан алғыр, құйма құлақты
Қонақтары сұрапты:

– Аға, неше балаңыз бар соңыңыздан самғаған?

– Бір жарым! – деп тіл қатыпты өлгі адам.

– Ал дәл айтсам, үш ұлым бар зерек әрі білімді,
Үшеуі де ғылым қуып назарға ерте ілінді.

Сол үш ұлдың бірі ғана қайсар, ұшқыр арманын,

Техникалық санаты мен ғылыми өр талғамын

Өз ұлтының рухани байлығына жалғады,

Содан шуақ, қуат алып, ғаламдық ой толғады.

Рухы, жаны аласаның зорлық жатар парқында,

Сондықтан қос перзентімді санаймын мен жарты ұлға.

Мұхтар Шаханов

§44. Ақылды гаджеттер

Ақылды гаджеттер біздің өміріміздің бір бөлігіне айналды, бірақ сізге қолдау көрсететін адам екенін ұмытпаңыз.

Шерри Туркл

1. Мәтінді тыңдап, ондағы деректер мен авторлық көзқарасты ажырат.

Мәтіндегі деректер	Авторлық көзқарас

2. «Ақылды үй» туралы естіген боларсың? Оның адам өміріндегі маңызы туралы әңгімеле.

3. Графиктік ақпаратты интерпретациялап, тұтас мәтін түрінде оқы.

Ақылды үй – мобильді немесе басқа желілік құрылғы арқылы кез келген жерден автоматты түрде басқаруға болатын smart үй.

4. Тапсырмаларды орында.

1. Суреттегі гаджеттердің атқаратын қызметін білесің бе? Өңгімеле.
2. Бұл гаджеттер адам өмірін қаншалықты жеңілдетеді? Жауабыңды дәлелде.

Демеулік шылау

Демеулік шылау сөзге немесе сөйлемге күшейту, тежеу, шектеу, сұрау, болжалдық, күмән, нақтылау мәнін үстейді. Демеуліктер сөзге не сөйлемге үстейтін мағынасына қарай алты түрге бөлінеді.

Демеулік шылау түрлері	Мысалдар
Сұраулық демеуліктер: <i>ма (ме, ба, бе, па, пе), -мы (-мі, -бы, -бі, -пы, -пі).</i>	<i>Барасың ба? Барамысың? Келесің бе? Келемісің?</i>
Күшейткіш демеуліктер: <i>-ақ, -ау, -ай, әсіресе, да (де, та, те).</i>	<i>Мағжан да, Ахмет те, осы-ақ, досым-ай, қарағым-ау</i>

Демеулік шылау түрлері	Мысалдар
Шектік (тежеу) демеуліктері: <i>ғана (ғана), тек.</i>	<i>тек жастар, бір өріп қана, сен ғана</i>
Болжалдық демеуліктері: <i>-мыс (-міс).</i>	<i>болыпты-мыс, өмір сүріпті-міс</i>
Болымсыздық немесе қарсы мәнді салыстыру демеуліктері: <i>түгіл, тұрсын, тұрмақ.</i>	<i>ол түгіл, сен тұрмақ</i>
Нақтылау мәнді демеуліктері: <i>қой (ғой), -ды (-ді, -ты, -ті).</i>	<i>сол ғой, айтқан-ды, көрген-ді</i>

5. Демеулік шылауларды қатыстырып, ақылды гаджеттер туралы сөйлемдер жаз.

Үлгі: Ақылды гаджеттерді қолданып көрдің бе?..

6. Оқылым және тыңдалым материалдары бойынша тірек сөздер мен сөз тіркестерін синонимдерімен ауыстырып, жинақы мәтін жаз.

7. Қызық мәліметтерді оқып, шылауларды тап.

Ақылды жастықтың бар екенін білесіз бе? Бұл жастық адамның қимылсыз жатқан уақытын, тыныс алуы мен жүрек қағысын зерттеп, смартфонға жазылатын арнайы программа арқылы ескерту жасап отырады.

Сенсорлық шеңбер секілді сым адамның басын тынықтыруға және тыныштандыруға қабілетті-міс.

Тіс щеткасы тісті мұқият тазалап қана қоймайды, қозғалыс жиілігін, күшін және тазалау уақытының ұзақтығын смартфоннан көрсетіп, нәтижені талдайды.

8. «Денсаулықты жақсартуға көмектесетін гаджеттер» тақырыбында мақала жаз.

§45. Ең көп қолданыстағы желілер

Инновация – қиындықтарды жеңе білу.

Малкольм Гладвелл

1. Мәтінді тыңдап, жұбыңның сұрағына тыңдалған мәтіннен деректер келтіре отырып, дәлелді жауап бер.

2. Сұрақтарға жауап бер. Өз жауабыңды жұбыңның жауабымен салыстыр, талқыла.

1. «Әрқайсымыздың «цифрлық ізіміз» қолданыста болады» деген болжамға қалай қарайсың?
2. Сеніңше, бұл беталды ғаламторға кіруді, біреуге жағымсыз пікір жазуды шектей ме?
3. Бұл шындыққа айналса, біздің өмірімізде қандай өзгерістер болады деп ойлайсың?

3. Мәтінді оқып, проблемалық сұрақтар құрастыр.

Әлемді алаңдатқан әлеуметтік желілер

Әлеуметтік желі адамдардың қарым-қатынасына құрылады, демек, әлеумет – халық, адамдар тобы болса, желі – байланыс, қарым-қатынас.

Әлеуметтік желілер 1995 жылдан бастап қолданылуда. Алғашқы болып «Classmates.com» (сыныптастар) әлеуметтік желісі шықты. Ал 2003 жылы «MySpace», «Facebook» секілді желілер қосылды.

Зерттеушілердің статистикалық мәліметіне сүйенсек, әлемде көп қолданылатын әлеуметтік желілер: «Meta», «Last.fm», «LinkedIn», «MySpace», «Twitter», «Instagram», «Telegram», «WhatsApp», «YouTube» т.б.

4. Екі түрлі пікірдің бірін қолдап, жинақы мәтін жаз.

1. Мен үшін желі пайдалы. Мен өзімді желісіз елестете алмаймын, себебі...
2. Мен жастардың желіде ертеден кешке дейін отыруына қарсымын, өйткені...

5. Сабаққа дайындық барысында қай желіні қолданасың? Неліктен?

Шылаудың емлесі

Мен (бен, пен) жалғаулығы көмектес септік жалғауымен сырт тұлғасы жағынан ұқсас. Айталық, Кітапты ақылды қаламмен оқыды деген сөйлемде -мен көмектес септік жалғауын түсіріп айтуға болмайды. Ал шылаудың орнына үтір қойып не басқа шылаумен алмастыруға болады. Мысалы: ақылды қалам мен кітап дегенді ақылды қалам және кітап деп айтуға болады.

Да (де, та, тө) шылауы сырт тұлғасы жағынан жатыс септік жалғауымен тұлғалас. Жатыс септік жалғауы сөзге жалғанып, бірге жазылады, оны түсіріп айтуға болмайды. Ал шылау бөлек жазылады және оны түсіріп немесе басқа жалғаулықпен алмастыруға болады. Мысалы, Ақылды үйде тұруды армандаймын деген сөйлемде -де жатыс септік жалғауын түсіріп айтуға болмайды. Ал Ақылды үй де, гаджеттер де керек деген сөйлемді Ақылды үй, гаджеттер керек деп айта аламыз.

6. Жақшаның ішінде берілген шылау ма, қосымша ма? Жақшаны ашып, ережеге сай жаз.

Әлеуметтік желі арқылы сіз танысыңыз (бен) досыңызды тауып, олар (мен) байланыста бола аласыз. Өртүрлі топқа тіркеліп, өз ойыңыз (бен), көзқарасыңыз (бен) бөлісесіз.

Әлеуметтік желі арқылы өз бизнесін дөңгелетіп отырғандар бар. Өз тауарларын жарнамалап, желі арқылы сауда (да) жасай алады. Компаниялар өздеріне жұмыскер іздеу (де) осы әлеуметтік желінің көмегіне жүгінеді. Қазір қайда қарасаң (да), телефонына телміріп отырған адамдарды көресің.

7. Мәтінді жалғастыр. Ең көп қолданыстағы желілер туралы шылаудың үш түріне мысалдар жаз.

Қазақстанда күнделікті 6 миллионға жуық адам әлеуметтік желілерді пайдаланады екен. Ең танымал әлеуметтік желілердің қатарына ...

8. «Әлеуметтік желілер уақыт ұрлаушылар ма?» деген сұраққа «ПСМТ формуласы» бойынша дәлел жаз.

§46. Компьютердің адам ағзасына әсері және ғаламтордың зияны

Жаңа технология бізге бұрынғыдан да көп мүмкіндік береді, бірақ оларды пайдаланудың жауапкершілігі де бар.

Бернард Марр

1. Мира Сембайқызының ғаламтор жайлы өлеңін тыңда. Деректер мен көзқарасты анықта.

Мәтіндегі деректер	Авторлық көзқарас

2. Өлеңде ғаламтордың қай тұсы көп сипатталған?

3. Сызбадағы ақпаратты қосып, мәтінді оқы. Сұрақтарға жауап бер.

Компьютердің зияны туралы мақалалар өткен ғасырдың 80-жылдарынан бастап жарық көре бастады. Әсіресе алуан түрлі ойынның балалардың денсаулығына, жүйке жүйесіне зақым келтіретіні сол кезде-ақ ғылыми негізде дәлелденген.

Бұған қоса бала құмарпаздық салдарынан компьютерге тәуелді болады, мінезі күрт өзгереді, айналасына немқұрайды қарауды әдетке айналдырады. Балада тек өзіне ғана мәлім «жабық әлем» қалыптасады. Тек компьютермен шектелген

бала ерте ме, кеш пе, әйтеуір қатарластарымен тілдесе алмайтын халге жетеді. Тіпті бұған дейін достасып жүрген жолдастарын жоғалтады.

4. Сұрақтарды тобыңмен талқыла.

1. Күніне неше сағат ғаламторда отырасың?
2. Ғаламтордағы қай сайтқа жиі кіресің?
3. Компьютерде жұмыс жасау барысында қанша уақыт сайын үзіліс жасайсың?

Шылаулардың емлесі

Ма (ме, ба, бе, па, пе) демеуліктері сыртқы тұлғасы жағынан болымсыз етістік жұрнағымен (-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе) ұқсас келеді. Шылау бөлек жазылады да, болымсыз етістік жұрнағы түбірге қосылып бірге жазылады. Мысалы: *Компьютерде көп отырасың ба? Компьютерде көп отырма!*

Кейде бұл шылау -мы (-мі, -бы, -бі, -пы, -пі) түріне өзгеріп, түбір сөзге қосылып, жіктік жалғауының алдынан жазылады. Мысалы:

– *Әлеуметтік желіге жиі кіресіз бе? Айбектің баласысың ба?*

– *Әлеуметтік желіге жиі кіремісіз? Айбектің баласымысың?*

-ақ, -ау, -ай, -мыс (-міс), -ды (-ді) демеуліктері дефис арқылы жазылады. Мысалы: *Үйде отырып-ақ көп мәлімет аласың. Күннің суығын-ай! Ертеде бір балықшы болыпты-мыс. Қарағым-ау, неге кешіктің? Бұл жерде бұрын компьютер клубы болған-ды т.б.*

5. Жақшаларды ашып, бірге не бөлек жаз.

Пернетақта алдың (да),
Дәу монитор тұр қарап.
Көп шаруаны атқарар
Компьютер бұл ғажап.

Талай шаруа бүгін (де)
Компьютерсіз бітпейді.
Керек десең ол тіпті
Том-том кітап жүктейді.

Керек емес қаламың,
Жазуды (да) жазады.
Қарындаш (пен) бояусыз
Суретті (де) салады.

Ғаламторға жалғасаң,
Жоқ оны (мен) таласың.
Бар сұраққа бір дем (де)
Миллион жауап аласың.

Бірақ байқа, балақай,
Оның (да) бар зияны.
Соны білген ата-анаң
Кейде сені тыяды.

Мира Сембайқызы

6. Досыңның сабақ үлгерімі төмендеп, мінезі күрт өзгерді. Анасының айтуынша, күні бойы компьютердің алдында отырады екен. Досыңа қандай кеңес берер едің?

7. Мәтін құрылымын сақтай отырып, сызбадағы мәліметтерден «Компьютердің зиянынан қорғану шаралары» тақырыбында жинақы мәтін жаз. Шылаулардың емлесін ескер.

8. Тірек сөздер мен сөз тіркестерін пайдаланып, «Ғаламтордың пайдасы мен зияны» тақырыбында мәтін жаз. Ережедегі барлық де-меулікті қолдануға тырыс.

Тірек сөздер мен сөз тіркестері: *пайдалы, зиянды, спорттық ойындар, компьютерлік ойындар, кітап оқу, ғаламтордан іздеу, әлеуметтік желі, анама көмектесемін, ережелерді сақтау, компьютер алдында, ұзақ отыру, үзіліс жасау, денсаулығым алаңдаймын, дұрыс шешім.*

§47. Жасанды интеллект

Технология Күннің түн ортасында шығуына мүмкіндік береді.

Артур Кларк

1. Мәтінді тыңда. Жасанды интеллектінің мамандықты өзгертуге қандай әсері бар екенін талда.

2. Жасанды интеллект мұғалімді алмастыра ала ма? Өз ойыңды ортаға сал.

3. Сызбадағы ақпаратты интерпретациялап, жасанды интеллект туралы мәтін құрастырып, оқы.

4. Сабаққа дайындалғанда жасанды интеллектінің көмегіне жүгіруге бола ма? Проблемалық сұрақтар құрастырып, тобыңмен талқыла.

5. Шылауларды қатыстырып, мәтінді аяқта.

Ғалымдар ХХІ ғасыр жасанды интеллект ғасыры екенін айтуда. Бүгінде әлемде жасанды интеллектінің алғашқы

қарлығаштары әр салада қолданыла бастады. Әрине, технологияның жетістігі адам игілігіне қызмет ететіні сөзсіз. Алайда...

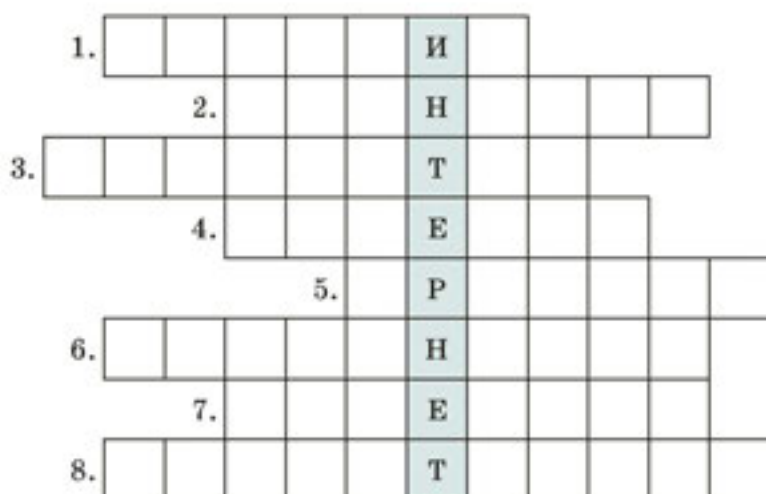

6. Өзің құраған мәтіннен шылауларды тауып, түрлерін (жалғаулық, септеулік, демеулік) ажырат. Емлесін түсіндір.

7. Сөзжұмбақты шеш. Сөзжұмбақ шешіміндегі бір сөзді таңдап алып, сол туралы жинақы мәтін жаз.

1. Жердің жасанды серігі.
2. Интернеттің ең бастапқы нұсқасын жасаған ғылыми-зерттеу орталығы.
3. Ақпаратпен жұмыс жасайтын құрылғы.
4. Сөйлесуге арналған құрылғы.
5. Бізді интернетпен байланыстыратын программа.
6. Смартфон не компьютер арқылы басқа адамдармен байланыс жасауға болатын қосымша.
7. Өткен ғасырда жеделхатты жеткізуді және қабылдауды іске асырған байланыс кәсіпорны.
8. Әлеуметтік желінің ең алғашқы қосымшасы.

§48. Ғаламтор және кітап

Білімдіге дүние жарық.
Білімсіздің күні ғаріп.

Мақал

1. Өленді тыңда. Автордың көз-қарасымен келісесің бе?

2. Ақын пікіріне келісу/келіспеу себептеріңді дәлелдеп, сұхбаттас. Өз жауабыңды сыныптастарыңның жауабымен салыстыр.

3. Мәтінді оқып, проблемалық сұрақтар құрастыр.

Мына заманда жастардың электронды кітапты оқығанының өзіне шүкіршілік айтуымыз керек. Әрине, бұл – техника, прогресс, бұл үдерістер жеңеді. Ертең саусағымызды шертіп қалып, көз алдымызға кез келген кітапты әкелетін технологияға жетуіміз мүмкін.

Кітапты оқудың мәнісі оның ішіндегі сөздің мәйегін, пәлсапасын, айтар ойын ала білуде ғой. Бірақ, әрине, шын кітапты оқығандай болмайды. Психолог мамандар кітаптың әр парағын саусақпен ашудың өзі адамның жанына кереметтей ләззат, адамның қанына толқыныс беретінін дәлелдеген. Бірінші бетін аяқтап, келесі бетке көшкеннің өзі ойдың ұмтылысына, мидың жасушаларының толық жұмыс істеуіне әсер етеді екен.

Кітапты темір жәшіктен оқығаннан гөрі көзбен көріп отырып, саусақпен парақтап оқыған тиімдірек деп ойлаймын. Бұл екеуінің арасында үлкен айырма бар. «Тірі кітап» оқудың мәнісі өте зор. Өйткені ешқандай техника да, ешқандай экран да кітап дейтін қасиеттіні ауыстыра алмайды. Кітап жастығыңның астында жатады, түсіңе енеді. Онымен сырласуға, оған қайта-қайта оралуға болады.

Сайлаубай Жұбатырұлы

4. Ғаламтордан кітап оқып көрдің бе? Қағаз кітап пен электронды кітапты оқудың айырмашылығы бар ма?

5. Оқылым материалы бойынша 3 сұрақ, 3 пікір жаз.

Үш сұрақ	Үш пікір

6. Шылау түрлерін қатыстырып, сөйлемдер құрастыр.

Жалғаулық шылау	Септеулік шылау	Демеулік шылау
Ғарыш пен ғаламтордың байланысы туралы білгім келеді.		
	Әр секунд сайын 8 адам бір әлеуметтік желіге тіркеледі.	
		Керек мәліметті «Google»-ден іздейсің бе?

7. Жақшаның ішіндегі шылау ма, қосымша ма? Жақшаны ашып, ережеге сай жаз.

Адамзат ғаламторды өз қолымен жасаса (да), оның табиғаты (мен) болмысын терең түсінбейді. Күндердің күні болған (да) адамға зияны тимей (ме)? Тек ғаламторға сеніп өмір сүр (ме)! Оның адам өміріне пайдасы (мен) зиянын саралап көр. Қазір біз сол пайда (мен) зиянның алғашқы белгілері (мен) ғана таныса бастадық. Өйткені ол жеке басымыздың еркіндігі (мен) қауіпсіздігіне (де) ықпал ететін күшке айналып келеді.

8. «Салыстырмалы карта» әдісімен ғаламтор болмаған кезең мен қазіргі кезді салыстыр.

1-қадам: салыстыру үшін 2 ұғымды ұсын;

2-қадам: ұғымдарды сипаттау және келтірілген салыстырма сөздердің дәйектемесін жаз;

3-қадам: сурет арқылы бейнеле.

§49. Ғаламтор және мен

Ғаламтордан өзгерек
Өзің барсың, ұмытпа!
Тек пайдасын жаратқын,
Пайдасызын құлыпта!

Мира Сембайқызы

1. Мәтін мазмұнымен танысып, сұрақтарға жауап бер.
2. Кибербуллинг деген не? Бұдан қалай шығуға болады? Кибербуллингке тап болсаң, кімдерден көмек сұрауға болады?

3. Мәтінді оқып, проблемалық сұрақтар құрастыр.

Ғаламтордың «торына түскен» тұтқындар

«Егер сізге компьютерден не телефоныңыздан ажырау қиынға соқса, компьютердегі не телефондағы ойындар сізге демалу мен тамақтануды ұмыттырса, ғаламторда хат алмасуды өз бетіңізбен тоқтата алмасаңыз, онда міндетті түрде психиатр маманның көмегіне жүгінгеніңіз жөн». Бұл – америкалық психолог Джеральд Блоктың жасаған тұжырымдамасы.

Бүкіл әлем бойынша ғаламторға тәуелділіктен емдейтін клиникалар ашылуда. Қытайда электрошокпен емдейтін клиника ашылған. Ем қабылдаған балалар «ғаламтор» деген сөзді аузына да алмайтын болып шығатын көрінеді.

Ал Аустралияда ата-аналар «әлеуметтік желілер жас жеткіншектерді ақымақ қылады» деп дабыл қағуда. Әлеуметтік желілерді жиі пайдаланатын балалардың үй шаруасына немқұрайды қарап, оқуы нашарлап, интеллектісінің дамуы төмендейтінін айтады. Осының салдарынан ата-аналар балаларының болашағына алаңдаулы.

4. Ғаламторға тәуелділіктен шығу жолдарын тобыңмен бірге талқылап, ортақ шешімдеріңді жаз.

5. Шылауларды қосып, сөйлемдерді аяқта.

Біз ғаламтордың тиімділігіне Ғаламтордың мүмкіндіктерін күнделікті Электронды кітап оқу Бірқатар әлеуметтік желілер Адамның өз қолымен жазған хаты Келешекте әлеуметтік желілерге сұраныс Болашақта ғаламтордың пайдасы ... Жастардың ғаламторға тәуелділігі ...

6. Өз біліміңді тексер.

1. Суретте. Шылаудың басқа сөз таптарынан айырмашылығы қандай?
2. Салыстыр. Шылаулы сөйлемге мысал келтіріп, салыстыр.
3. Сарала. Шылау түрлері жайлы не білесің? Олардың бір-бірінен қандай айырмасы бар?
4. Қолдан. Мысалдармен дәлелде.
5. Ой ашар. Сүйікті ақыныңның өлеңінен шылауды анықта.

7. Қандай қызмет көрсету түріне (интернет-дүкен, хабарландыру, ұшақ не пойыз билеті т.б.) ғаламтор арқылы тапсырыс бересің? Бір айлық есебін жасап, тұжырым жаз.

Ғаламтор арқылы мына қызмет түрін пайдаландым	Тұжырым

8. Тыңдалым және оқылым материалдары бойынша тірек сөздерді синонимдерімен ауыстыра отырып, жинақы мәтін жаз.

9. Суретте берілген процесті сипаттап, «Ғаламтор және мен» тақырыбында мәтін жаз.

VII

БӨЛІМ

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТАР ДОСТЫҒЫ

ЕЛІКТЕУ СӨЗДЕР

- §50. Ұлттар достығы – басты байлығымыз
- §51. Бір халық – бір ел – бір тағдыр
- §52. Әдебиеттер достығы – халықтар достығы
- §53. Бір атаның балалары
- §54. Қазақ тілі – ұлт бірлігінің басты факторы
- §55. Тілі басқа болғанмен, тілегі бір
- §56. Қазақстан – ұлттар достығының ұйытқысы
- §57. Қазақстан – еуразиялық кеңістіктің мәдени бесігі
- §58. «Жерұйық» – миллиондардың мұңды тарихы

§50. Ұлттар достығы – басты байлығымыз

Ырыс алды – ынтымақ.

Мақал

1. Өлеңді тыңдап, көркем бейнелеуіш, эмоционалды-экспрессивті сөздер мен мақал-мәтелді қолданып, «Қазақ жері – барша ұлтқа құт мекен» тақырыбында диалогке қатыс.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. «Қазақстан – жасампаз жандар мекені» дегенді қалай түсінесің?
2. Қазақтың кеңдігі, жомарттығы қай жолдардан көрінеді?

3. Мәтінді оқып, тыңдалым мәтінімен салыстыра талда. Кестені толтыр.

Тыңдалым мәтіні	Оқылым мәтіні
Тақырыбы	
Стилі	
Мақсатты аудиториясы	
Тілдік ерекшелігі	

Мемлекет басшысының құттықтау сөзі

Ел бірлігі – біздің баға жетпес байлығымыз, мемлекеттілігіміздің берік негізі. Қазақ жері сан алуан этнос өкілдерінің құтты мекеніне айналған. Өткен тарихымыз, бүгінгіміз бен болашағымыз бір екенін бәріміз де терең ұғынамыз. Өйткені жұртымыздың құндылықтары да, арман-мұраттары да ортақ. Түптеп келгенде, барлығымыз – үлкен қара шаңырақтың, біртұтас қазақ ұлтының перзенттеріміз.

Біз татулық, теңдік және әділдік қағидаларына негізделген қоғамда тұрамыз. Бірлігі жарасқан жұртымыздың абыройы асқақ болсын! Баршаңызға бақ-береке және толағай табыс тілеймін! Мереке құтты болсын, ағайын!

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев

4. Сұрақтарға жауап бер.

1. Мінбеде тұрып, халықты мерекемен қалай құттықтар едің?
2. Құттықтау сөз қандай дауыс ырғағымен айтылады?

Еліктеу сөз

Еліктеу сөз – әртүрлі дыбысқа, құбылысқа еліктеу және олардың бейнесін елестету мәніндегі сөз табы.

Сөйлемде, мәнмәтінде еліктеу сөздер көмекші етістікпен тіркесіп, бейнеге не дыбысқа еліктеу мәнін (*жарқ етті, тарс етті, гүрс етті, қорбаң етті*) білдіреді. Мысалы: *Осы бір жылдың ішінде Астанада бір-біріне ұқсамайтын, күн сәулесімен жарқ-жұрқ еткен, сән-салтанаты келіскен ғимараттар салынды.*

Сондай-ақ еліктеу сөздерге жұрнақтар жалғанып, ол заттық, амалдық, қимылдық мәнде де (*тарс+ыл, дүрс+іл+де+п, желп(б)+іре*) жұмсалыады. Мысалы: *Найзағайдың жарқылын көрдік. Қазақ елінің көк байрағы желбіреп тұр.*

5. Суреттерге қарап, еліктеу сөздерді қатыстырып, сөйлем құра.

6. Суреттегі іс-әрекетті еліктеу сөздермен сипаттап, мәтін құрастыр. Қазақстандағы ұлттар достығы туралы қорытынды жаз.

Еліктеу сөздер: тарс-тұрс, тырс, гүрс, кірт, шырт, саңқ, жалп, желп, сарт-сұрт, жалт-жұлт, қаңқ-қаңқ, шаңқ-шаңқ, қаңғыр-күңгір, шолп-шолп т.б.

7. Сен журналиссің. Үш нұсқаның бірін таңда. Еліктеу сөздерді қолдана отырып, тілші ретінде оқиға орнынан хабар тарат.

Мерекелік іс-шара		
Мерекелік концерт, фестиваль немесе спорттық іс-шара	Әр ұлт өзінің тұрмыс-салты мен қолөнерін көрсететін іс-шара	Әр ұлттың тағамдары дәріптелетін аспаздық конкурс, жәрмеңке

8. Қандай сөздер мен әрекеттер ұлттар арасындағы достыққа сызат түсіреді? Өз көзқарасыңды дәлелдеп, осы тақырыпта дискуссивті эссе жаз.

9. Еліктеу сөздерді кірістіріп, Қазақстан халқының бірлігі күнінің маңызы туралы мәтін жаз.

§51. Бір халық – бір ел – бір тағдыр

Біз үшін халықтар достығынан артық идеал болмақ емес.
Мұхтар Әуезов

1. Қадыр Мырза Әлінің «О, далам, менің байтағым» өлеңін тыңда. Оқиганың дамуы мен аяқталуын болжа. Ақынның ойын жалғастыр.

2. Жұбыңмен ақылдасып, сұрақтарға жауап бер, тапсырманы орында.

1. Ақын байтақ даланы қандай сөздермен суреттейді?
2. Туған елінен күш жинап қайтатынын қалай бейнелейді?
3. Ақын стилін негізге алып, өлеңді жалғап көр.

Хроника	Очерк	Мақала
Хроника – шағын, кейде көлемі бірер жол ғана болатын ақпараттық сипаттағы мақала. Қысқа сөйлемдерден тұратын хроникалар болған оқиға жайында деректермен қысқаша таныстырады. Хроникада «кім?», «қайда?», «қашан?» деген сұрақтарға жауап беріледі. Газеттерде хроникалар бас тақырыптарға біріктіріліп беріледі.	Очерк – шынайы өмір суреттелетін көркем әдеби өрі деректі шығарма. Қоғамның азаматтық, рухани ахуалына негізделіп, руханият, тәрбие мәселесін көтереді. Очеркте журналист құрғақ деректерді ой елегінен өткізіп, жанымен сезініп, оқырман жүрегіне жеткізуді мақсат етеді. Деректер ба-рынша көркемделіп, әдеби бағытта өрбиді.	Мақала ғылыми және публицистикалық стильмен жазылады. Автор өзі жазатын мәселені деректерге сүйеніп баяндайды. Ғылыми мақалаға ғылым саласындағы өзекті мәселелер тақырып болады. Ал публицистикалық мақаланың басты тақырыптары: кәсіпорын, мекеме, оқу орындарындағы қол жеткен табыстар, достық, жолдастық қарым-қатынастар, өнер, ғылым, алдағы үлкен міндеттер.

3. Мәтіндерді оқып, жанрын (мақала, очерк, хроника) анықта.

А мәтіні

Данышпан халқымыз қашаннан достыққа, ынтымақтас-тыққа ерекше мән берген. Бауырмал қазақтың шаңырағы көптеген ұлтқа пана болды. Әр кезеңде түрлі себеппен қоныс аударған өзге ұлт өкілдеріне төрінен орын беріп, тұрақтылық пен бейбітшілік үйлесім тапқан елге айналды. Бүгінде елімізде көптеген ұлт пен ұлыс тату-тәтті өмір сүріп жатыр.

Иә, біз бір елде тұрамыз, біздің тағдырымыз ортақ. Та-тулық пен достық – біздің дамуымыз бен болашағымыздың негізі. Байтақ елде бірлігіміз бұзылмай, татулығымыз тар-қамай өмір сүріп жатқанымыз – үлкен мақтаныш.

Мұндай мемлекетте біз сияқты балаларға бақытты өмір сүруге барлық жағдай жасалған. Бақыт деген – білім ала-мын, одан әрі жұмыс істеймін, мақсатыма жетемін деп өз өміріңді жоспарлауға мүмкіндіктің болуы. Бізде ондай мүм-кіндік бар.

Жері қандай кең болса, пейілі де сондай дарқан қазақ деген халықты бүгінгі күні бүкіл әлем мойындады. Баба-лардың арманы ақиқатқа айналды.

Балауса Қайратқызы

Ә мәтіні

1886 жылдың 1 мамырында АҚШ-та жұмысшылар 15 сағаттық жұмыс күніне қарсы ереуіл жасап, зауыт басшы-ларынан жұмыс күнін 8 сағатқа қысқартуды талап еткен.

1889 жылы Париж Конгресі «Халықаралық күрес күні» не «Еңбекшілердің ынтымақ күні» деп атау туралы шешім шығарды. Осы жылдан бастап мереке ретінде атап өтілді.

Ресей империясында бұл мейрам 1897 жылдан бастап саяси сипатқа ие болып, жаппай демонстрациялармен қатар өтті. 1917 жылдың 1 мамырында алғаш рет ашық тойланды.

Кеңес Одағында Еңбекшілердің ынтымақтастық күні мем-лекеттік мереке болып саналып, сән-салтанатпен атап өтілді.

Тәуелсіз Қазақстанда мейрам 1996 жылдан бастап той-ланады. 1 мамырды «Қазақстан халқының бірлігі күні» деп жариялау туралы бұйрыққа қол қойылды. Бұл күні елімізде мерекелік шаралар өткізіледі.

«Қазақстан тарихы» сайтынан

4. Оқылым мәтіндері бойынша тапсырмаларды орында.

1. Оқушының «Біз бір елде тұрамыз, біздің тағдырымыз ортақ» деген пікіріне өмірден дәлелдер келтір.
3. Хроникаға тән белгілерге мәтіннен мысал келтір.

Еліктеу сөз құрамына қарай екіге бөлінеді:

Дара еліктеу сөз	Күрделі еліктеу сөз
Бір ғана түбірден (негізгі немесе туынды) тұратын еліктеу сөздер. Мысалы: <i>тарс, күмп, жымың</i> т.б.	Екі сөздің қосарлануынан жасалған еліктеу сөздер. Мысалы: <i>тарс-тұрс, қисаң-қисаң</i> т.б.

5. Суретке қарап, дара және күрделі еліктеу сөздерге мысалдар жаз.

6. Мақалдарды қатыстырып, қысқа мәтін жаз. Жұбыңмен алмасып, бір-біріңнің жұмыстарыңа түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

- Бірлігі жоқ ел тозады, бірлігі күшті ел озады.
- Бірлік түбі – береке.
- Бірлік бар жерде тірлік бар.
- Ынтымақ жүрген жерде ырыс бірге жүреді.

7. Сөздер мен сөз тіркестерін пайдаланып, өз ойыңды эссе түрінде жаз. Еліктеу сөздерді орнымен қолдан.

Менің Отаным, бейбіт, туған жер, тәуелсіз Қазақстан, азамат, кеңпейіл халқы, мемлекеттік тілі, өз Ата Заңы, парыз, құрметтеу, мақтаныш, Отан қорғау, бейбітшілік, ашық аспан.

§52. Әдебиеттер достығы – халықтар достығы

Ғалыммен дос болсаң, ақылың артар,
Залыммен дос болсаң, басың қатар.

Мақал

1. Тұрсынхан Әбдірахманованың «Ұлы достық» өлеңін тыңда. Эмоционалды-экспрессивті сөздерді қолданып, өлеңнен алған әсеріңді әңгімеле.

2. Мақалдарды пайдаланып, ұлы достықты сипатта.

Жолдасы көптің олжасы көп.

Екі жақсы қосылса,
Өлгенінше дос болады.
Екі жаман қосылса,
Өлгенінше қас болады.

3. Мәтінді оқы. Тыңдалым мәтінімен салыстырып, стильдік ерекшеліктерін ажырат.

Шоқан мен Достоевскийдің достығы

Шоқан Федор Достоевскиймен 19 жасында танысқан. Екеуінің таныстығы ұлы достыққа жалғасқан. Оның дәлелі – бір-біріне жазған хаттары. Сонымен хатқа кезек берейік:

«Сіздің хатыңызды Александр Николаевич тапсырды. Сіз мені жақсы көремін деп жазыпсыз. Сізге риясыз шындықты айтайын, мен де сізді жақсы көремін. Мен тіпті өзімнің туған бауырыма да мұндай жақындықты сезінген емеспін...

Сізбен қош айтысқан кезде бәрімізді күні бойы көңілсіздік биледі. Біз бүкіл жол бойы сізді еске алып, кілең мақтаумен болдық. Бізбен бірге жол жүргеніңізде қандай ғажап болар еді!

«Қызметімді не істесем екен?» – деп кеңес сұрапсыз. Бастаған ісіңізді доғармаңыз. Сізде материал көп, далалық тұрмыс туралы дүниелер жазсаңыз, тамаша болар еді. Бұл елді елең еткізер жаңалық болады. Сіздің қолыңыздағы материалдар Географиялық қоғамды да қызықтыраы сөзсіз. Сіз

өзіңіздің еуропаша толыққанды білім алған тұңғыш қазақ екеніңізді естен шығармаңыз. Оған қоса тағдыр сізге ерекше жан мен жүрек сыйлаған. Кейін шегінуге болмайды, табандылықпен алға ұмтылыңыз!».

Құлтөлеу Мұқаштың мақаласынан

4. Екі ұлттың ғалымдары, жазушылары арасындағы достықты қалай бағалар едің? Ойыңмен бөліс.

Еліктеу сөз тұлғасына қарай екіге бөлінеді:

Негізгі еліктеу сөз	Туынды еліктеу сөз
Бөлшектеуге келмейтін түбір еліктеу сөздер. Мысалы: <i>морт, күрс, селк, бүлк</i> т.б.	Түбірге жұрнақ жалғануы арқылы жасалған еліктеу сөздер. Жұрнақтары: <i>-аң, -ең, -ың, -ің, -ң</i> . Мысалы: <i>қиса-ң, елп-ең, ырж-ың</i> т.б.

5. Еліктеу сөздерді тұлғасына және құрамына қарай ажыратып, сөйлем құрап жаз.

Шыр-шыр, селк, жымың-жымың, жалт-жұлт, желп, шіңк, қарқ-қарқ, ыржаң-ыржаң, көлбең-көлбең.

6. Шоқан Уәлихановтың қазақ ғылымына қосқан үлесі туралы өз ойыңды баяндап, тұңғыш ғалымға хат жазып көр.

7. «Ұлылардың достығына қайран қалам!» тақырыбына эссе жаз. Еліктеу сөздерді қолдан.

8. Мақалдарды сәйкестендір.

Ынтымақ болмай,
Теңге – тиыннан,
Сырттан келген жаудан да
Татулық –
Жартыны жарып жеген –
Аз да бітер, көп те бітер,
Ұрыстың арты – реніш,

іштен шыққан дау жаман
іс болмас
табылмас бақыт
ынтымақ – ұйымнан
татулыққа не жетер
татулықтың арты – кеніш
татулықтың белгісі

§53. Бір атаның балалары

Мінсіз дос іздеген доссыз қалады.

Әбу Насыр әл-Фараби

Достықтың дастарқаны жайылғанда,
Досым түгіл, қасым да ырза маған.

Мұқағали Мақатаев

1. Мұқағали Мақатаевтың өлеңін тыңдап, өзге ұлттар үшін бақ мекенге айналған еліміз туралы ойынды эмоционалды-экспрессивті сөздермен жеткіз.

2. «Па-шіркін!», «Өттең!», «Беу, құрдас!» т.б. сөздерді қолданып, «Оу, менің жомарт далам!» тақырыбында сұхбаттасыңдар.

3. Мәтінді оқып, стилін (публицистикалық не көркем әдебиет) анықта.

Бір атаның балалары

– Ал, ағайын, тегіс жиналсаң, сөзіме құлақ сал, – деді басқарма. – Өздерің білесіндер, мен жұмысшы әкелем деп кеттім. Ақыры былай болды. Үкімет біздің ауданға елу төрт бала жіберген екен. Жер аяғы шалғай, мен барғанша ересектерін бөлісіп әкетіпті... Менің әкелгенім – алты-ақ бала. Бәріңе жетпейді... Өзір қолда барын Құдай жолымен бөлем...

– Ай, бәйбіше, – деді дауыстап, – балаларды алып шық... – Мен бөлмеймін, өздерің таңдаңдар. Тек ретін айтайын. Реніш, өкпе болмасын. Ақа, жол сіздікі. Таңдаған балаңызды алыңыз, – деді басқарма.

Ахмет ақсақал ысырыла жол берген жұртты киіп-жарып, балалардың алдына барды да қалт бөгелді... Жетімдерді жағалай шолып шықты да, ең баста тұрған ағайынды қазақ балаларының қасына келді. Екеуі біріне-бірі тығыла, құшақтасып тұрған. Қолдарынан тартып еді, айырылмады. Ахаң тізесін бүгіп, екеуін бірдей бауырына басты. Кезек-кезек маңдайларынан сүйді. Содан соң орнынан тұрып, ең шетте тұрған неміс баласының қолынан ұстады.

– Мен осы мықтының өзін қаладым.

Жұрт ду ете түсті.

– Мына жұртты бөгемей, баламның атын айт.

– Зигфрид Вольфганг Вагнер, – деді Дәуренбек мырс етіп.

– Зекпри Болыпкен... Қалай, қалай?..

– Зигфрид Вольфганг Вагнер.

– Е, жөн-ақ, – деді Ахмет ақсақал. – Келісті, жақсы ат екен. Айналайын, жүр, үйге кеттік. Апаң күтіп отыр...

Мұхтар Мағауиннің «Бір атаның балалары» повесінен үзінді

4. Сұрақтарға жауап бер.

1. Неміс фашистерімен соғыста ұлдары қаза тапқан ақсақал басқа балалардың ішінен неге неміс баласын асырап алды деп ойлайсың?
2. ҰОС жылдары қазақ халқының қаншама ұлтты өлімнен аман алып қалғаны туралы тағы қандай көркем шығармалар мен фильмдерді білесің?

Еліктеу сөз мағынасына қарай екіге бөлінеді:

Еліктеуіш	Бейнелеуіш
Түрлі дыбыстарға еліктеуден туындаған сөздер. Мысалы: тарс, сарт-сұрт, тасыр-тұсыр, салдыр-гүлдір т.б.	Көру арқылы сипаттайтын еліктеу сөздер. Мысалы: маң-маң, сылқ, жалт-жұлт, күрт, кілт, қисаң-қисаң т.б.

5. Көмекші етістіктерімен берілген еліктеу сөздерді мағынасына қарай ажыратып, екі бағанға жаз, олармен сөйлем құрастыр.

Зу-зу етіп. Елпең қақты. Бүрк етті. Жарқ-жүрк етеді. Саңқ етіп. Шыр-шыр еткен. Селк ете қалды. Жапұр-жұпыр амандасты. Шып-шып терледі. Саңғыр еткен. Гүрс етіп атылды. Сарт-сұрт ете қалды. Дір-дір етті. Күрк-күрк жөтелді. Гулеп кетті. Салдыр-күлдір құлады. Зып етіп. Қалт тоқтады. Жалт қарады. Пыс-пыс етіп ұйықтады.

6. Оқушы шығармасындағы сөздердің орынды қолданылуын тексер, синонимдерімен, дұрыс нұсқасымен ауыстырып, мәтінді редакцияла.

Қазіргі заманда нағыз досты табу өте қиын. Ия, бізбен бірге кафеге немесе киноға баратын адамдар көп, бірақ қиын кезде қол ұшын соза алатын достарымыз аз. Менің құрдас-тарым бір апта бұрын ғана танысқан адамдарды «досым» немесе «бауырым» деп жатады. Менің ойымша, бұл – дұрыс емес, оларды дос ретінде қабылдау үшін өмірдің сынақтарынан бірге өту керек.

Достық – өмірдегі өте құнды нәрсе, сондықтан оны қадірлеу керек.

7. Алғыс айту күнінің қысқаша тарихы мен мақсаты туралы ізденіп, мәтінді аяқта.

Көктемнің алғашқы күні «Алғыс айту күні» болып жарияланғанын білеміз.

Қазақстан халқы бұл мейрамды алғаш рет...

Дискуссивті эссе

Дискуссивті эссе – даулы тақырыпқа жазылатын бейресми эссе. Автор мәселенің екі жағын да көрсетіп, тараптардың біреуін қолдау себебін түсіндіреді. Бұл – аргументті логика құруды үйренудің жақсы тәсілі.

8. «Шынайы достық ұлт таңдамайды, жасқа қарамайды» деген пікірмен келісесің бе? Ойыңды дәлелдеп, дискуссивті эссе жаз.

§54. Қазақ тілі – ұлт бірлігінің басты факторы

Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады.

Мағжан Жұмабаев

Қазақ тілі – түркі тілдерінің ішіндегі ең таза әрі бай тіл.

Платон Мелиоранский

1. Әбдірахман Асылбектің «Қазақ тілі» өлеңін тыңда. Өлеңнен алған әсеріңді мақалдар мен тұрақты тіркестерді қолданып, өңгімеле.

2. Жұбыңмен ақылдасып, сұрақтарға жауап бер.

1. Ақын қазақ тілін қандай сөздермен суреттейді?
2. Қазақ тілін Алтай мен Атыраудың аралығын тұтастырған нар алыпқа теңеуі саған қалай әсер етті?
3. Қазақстанда тұратын ұлттардың қарым-қатынас тілі қай тіл болу керек деп ойлайсың?

3. Мәтінді оқып, жанрын (хроника, очерк, мақала) анықта.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі барша қазақстандықты біріктірудің басты факторы екендігін әрқашан есте сақтауымыз керек. Бүгінде жер бетінде қазақ тілінде 15 миллионнан астам адам сөйлейді. Егер қазақ тілінің түркі тілдер тобына кіретінін, әлемдегі 30-ға жуық түркі тілінде 200 миллионға жақын адамның сөйлейтінін ескерер болсақ, қазақ тілін ұғатын, түсінетін, оны ұлтаралық қатынас құралы ретінде пайдалана алатындар саны еселеп өседі.

Аса бай тарихы, сөздік қоры қалыптасқан, тілдік жүйесі, орасан зор әлеуеті бар, ең алдымен, қарыштап дамып келе жатқан Қазақстан сияқты тәуелсіз мемлекеті бар елдің мемлекеттік тілі – қазақ тілін өркендету баршамыздың ұрпақ алдындағы парызымыз, абзал борышымыз.

Мұхтар Құл-Мұхаммед

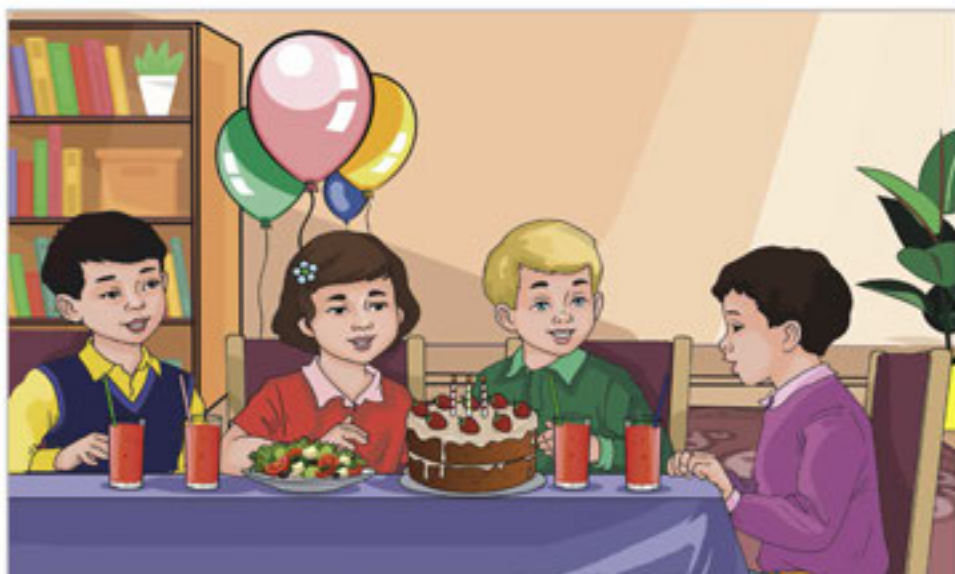

4. Сұрақтарға жауап бер.

1. «Қазақ тілін білетін адам 200 миллион адам сөйлейтін бүкіл түркі тілін түсіне алады» деген пікірмен келісесің бе?
2. Сөздік қоры мен тілдік жүйесі қалыптасқан тілімізді шұбарлап, беделін түсіретіндер туралы не айтасың?
3. Мемлекеттік тіл барша халықты біріктірудің басты факторы болу үшін не істеу керек деп ойлайсың?

5. Сурет бойынша еліктеу сөздерді қатыстырып, сөйлемдер жаз. Суреттегі балалар қай тілде сөйлесіп отыр деп ойлайсың?

6. Мәтіндегі ойға өз көзқарасыңды білдіріп, дискуссивті эссе жаз.

Сонау XVIII–XIX ғасырлардағы жыраулардың, ақындардың өлең-жырларын оқып отырып, таңғаламын. Қазақ тілінің ауқымы қаншама десеңізші?! Күнделікті тұрмыста пайдаланудан шығып қалған сөздерді есептесек, қазір он миллион қазақ сөзі бар екен. Ондай сөздік қор немістерде де, орыстарда да, ағылшындарда да жоқ.

Герольд Бельгер

7. Мақал-мәтелді кірістіріп, еліміздегі өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйрену қажеттілігі туралы бес кеңес жаз.

§55. Тілі басқа болғанмен, тілегі бір

Адамның басшысы – ақыл, жетекшісі – талап, шолушысы – ой, жолдасы – кәсіп, қорғаны – сабыр, сынаушысы – халық.

Саққұлақ би

1. Сұхбат үзіндісін тыңдап, оқиганың дамуы мен аяқталуын болжа.

2. Жұбыңмен ақылдасып, сұрақтарға жауап бер.

1. Герольд Бельгердің: «Қазақ арасына келген адам бірден сіңіп кетеді», – деген пікірімен келісесің бе?
2. Сұхбат мазмұнына қандай мақал-мәтел сәйкес келеді?
3. Ұлты өзге болса да, қазақша қалам тартып жүрген қандай тұлғаларды білесің?

3. Мәтінді оқып, жанрын (хроника, хабар, мақала) анықта.

Сонау қиын-қыстау күндері ел-жұртын, атамекенін тастап, жат елге қоныс аударған өзге ұлт өкілдері еліміздің барлық саласында еңбек етті, соның ішінде қазақ әдебиеті мен мәдениетіне де өз үлесін қосты. Соның бірі – қазақ әдебиетіне үлкен еңбегін сіңірген неміс ұлтының өкілі Герольд Бельгер.

Жазушы: «Менің Абайды тануым Гетені түсінуден басталуға тиіс сықылды еді. Қаншама қазақша оқып, қазақ ауылында өстім дегенмен, неміс емеспін бе? Бірақ бәрі керісінше болып шықты. Мен әуелі Абай арқылы Гетені таптым. Бұл – өншейін айтыла салған жылтырақ сөз емес. Басқасын былай қойғанда, Гетенің әйгілі «Жолаушының түнгі жыры» атты өлеңін мен әуелі Абайдың «Қараңғы түнде тау қалғып» деген өлеңін оқып барып, Лермонтовтың «Тау шыңдары» арқылы бойыма сіңіріппін», – деп жазады.

Жазушының 2003 жылы жарық көрген «Кезбенің үйі» романы оқырмандардың ерекше ықыласын аударып, қызығушылығын тудырған туынды болды. Роман желісі Қазақстандағы этникалық неміс ұлтының тағдырына арналған. Шығармада жазушының көзімен көріп, өз басынан кешкен

оқиғалары баяндалады. Дүрбелең, зұлмат жылдардың қиыншылықтарын басынан кешкен қазақ пен неміс ұлттарының тағдыры суреттеледі.

Гүлмира Ерубаетова

4. «Атаулар туралы 3 сұрақ» («қайда?», «қалай?», «қандай?») тәсілімен Қазақстанға жер аударылған ұлттар мен ұлыстар туралы жұбыңмен сұхбаттас.

5. Еліктеу сөздерді қосып, мәтін мазмұнын 3–4 сөйлеммен қорытындыла.

Үлгі: Қазақ халқының сыңғырлаған бұлақтай таза тілі мен күмбірлеген күйі...

Қазақ деген жан-жағына қамқоршы болып жүретін халық қой. Кезінде артта қалғанды алға жетелеп, жалаңаш қалғанды киіндірді, аш қалғанның қарнын тойдырды. Енді бүгін біз неге сол қазақтың тілінің дамуы үшін түгел қауым болып жұмылмаймыз?

Қазақтың тілі мен тарихын білмеген жастың бойында бұл елге деген құрметі бола ма? Ол қазақтың жерін қалай қадірлесін?!

Отандастарыма: «Жергілікті халықтың тілін білу сол халыққа деген сыйластығыңды білдіретінін ұмытпа!» – дегім келеді.

Асылы Осман

6. Әдебиет, музыка, қолөнер, дизайн саласында қазақ мәдениетін дәріптеп жүрген өзге ұлт өкілдері туралы ізденіп, «Өнерде шегара жоқ» тақырыбында таныстырылым жаса.

7. «Өзі өмір сүретін елдің тіліне құрметпен қарау – әр азаматтың парызы» деген пікірге өз көзқарасыңды білдіріп, дискуссивті эссе жаз.

8. «Жүзі басқа болғанмен жүрегі бір, тілі басқа болғанмен тілегі бір» тақырыбында ойыңды жинақтап, 1) өзіндік пікір; 2) өз пікіріңе дәлел; 3) өз пікіріңді айғақтайтын мысал; 4) өз пікіріңе қарсы дәлел; 5) қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал; 6) қорытынды жаз.

§56. Қазақстан – ұлттар достығының ұйытқысы

Ынтымақ түбі – игілік.

Мақал

1. Өлеңді тыңда. «Атамекен» ұғымын қалай түсінесің? Көркем бейнелеуіш, эмоционалды-экспрессивті сөздерді, мақал-мәтел мен тұрақты тіркестерді қолданып, өз пікіріңді дәлелде.

2. Тыңдалым мәтінінен атамекенге деген қандай сезімдер ұялады? Эмоционалды-экспрессивті сөздерді ата.

3. Мәтінді оқы. Тыңдалым мәтінімен салыстырып, публицистикалық және көркем әдебиет стильдерінің өзіндік ерекшеліктерін ажырат.

Қазақ ежелден бауырмал, ұлт-нәсіліне қарамай, жалпы адамзатты жақсы көреді. Ұлы Абайдың «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» дейтін қағидасы бар емес пе?! Адамдар арасындағы сүйіспеншілік пен махаббатты қасиетті дініміз ежелден уағыздап келеді. Бойында бауырмалдық, қонақжайлылық, кеңпейілділік бар ұлт қана ынтымағы жарасқан елге айналады. Кеңес өкіметі тұсында да ұлтаралық достықты басты ұстаным етті ғой. Сол кезде қалыптасқан халықтар достығы қазір де жалғасып жатыр. «Қазақстан – жүз ұлттың Отаны» деген қағиданы біз жүрегімізге құйып өскен ұрпақпыз. Тәуелсіздіктен кейін ол өзгеше сипат алды.

Достықтың Отаны – Қазақстан гүлдене берсін!

Бекен Шерубаев

4. «Ұйытқы» сөзінің мәнін қалай түсінесің? Еліміздің достық пен татулықтың мекені болуының басты себебі неде деп ойлайсың?

5. «Қазақстан» сөзінің әр әрпінен басталатын, патриоттық сезімді білдіретін сөйлемдер жаз. Жұбыңмен алмасып, сөздердің тақырыпқа сай орынды қолданылуын тексер, лексикалық түзетулер енгізіп, редакцияла.

6. Сөйлемдерден еліктеу сөздерді тауып, олардың қызметін (сындық, амалдық, қимылдық) анықтаңдар.

Үлгі: шаңқ еткен (қандай?) даусы. Еліктеу сөз көмекші етістікпен тіркесіп, сындық қызмет атқарып тұр.

1. Майқанованың шаңқ еткен даусы бір-ақ шығып үлгерді. 2. Өңі құп-қу болып, сылқ етіп құлап бара жатыр. 3. Жүрегім лүп-лүп етіп, алқымыма тығылды (Б.Соқпақбаев). 4. Федоровтың көз оты жарқ етіп, дүние тұманданып, теңселіп бара жатқандай болды. 5. Федоров жалт етіп, тұздай көк көзімен Еламанға қадала қарады (Ә.Нұрпейісов). 6. Кісендер даусы гүрс-гүрс етеді. 7. Надзиратель шошып кетіп, оқыс шегінгені сонша – тар дәліздің артқы қабырғасына кегең еткізіп басын ұрып алды. 8. Тесіктен жылт-жылт аңдушы көздер көрінгенде, шықшыты бұлт-бұлт ойнап, тісі шықырлап жыны қозады-ақ. 9. Сөйтсе, өз даусынан Рысқұлдың өзі селк еткен екен (Ш.Мұртаза). 10. Үмітей ашық үнмен сыңқ-сыңқ етіп, үй ішіне естірте күледі (М.Әуезов).

7. Бейбітшілік және келісім сарайы туралы не білесің? Бейнелеуіш сөздерді қолданып, сарайды сипатта.

8. «Достықтың Отаны – Қазақстан» тақырыбында таныстырылым дайында.

§57. Қазақстан – еуразиялық кеңістіктің мәдени бесігі

Бүгінде Қазақстан тұрақтылықты және бейбітшілікті қамтамасыз ететін мемлекет ретінде әлемге үлгі болып отыр.

Митчелл Рисе, халықаралық сарапшы

Экономикалық әлеуеті жөнінен Қазақстан – Орталық Азиядағы көшбасшы.

Хосе Луис Санатеро,

Испанияның бұрынғы премьер-министрі

1. Өлеңді тыңда. Ақынның Отанға деген сүйіспеншілігін мақал-мәтелмен, тұрақты тіркестермен өңгімелеп бер.

2. Өлеңді өз шығармашылығыңмен жалғастырып көр.

3. Мәтінді оқып, жанрын анықта.

Қазақ халқы – көпғасырлық тарихы бар, әлемдік өркеніетке енетін мәдени құндылықтардың иесі. Қазақстанда 25 мыңнан аса жылжымайтын тарих, археология, сәулет және өнер ескерткіші бар. 89 мемлекеттік мұражайдың экспозиция қорында 2 млн 56 мың мәдени құндылық бірлігі жинақталған. 3495 мемлекеттік кітапханада 66 млн 840 мың кітап, сирек кездесетін қолжазба мен басылым сақталған.

Кең-байтақ қазақ жері – ежелден бүкіл еуразиялық кеңістіктің мәдени бесігі. Ертеде Қазақ даласынан Шығыс пен Батысты байланыстырған Ұлы Жібек жолы өтті. Сол дәуірдің мұрасы – ежелгі, ортағасырлық сәулет өнері мен мәдениеті қалыптасты. Осындай 218 нысан Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштерінің тізіміне енді. Бүгінде осы ескерткіштердің көбі ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік маңызы бар ескерткіштері ретінде танылды. Қазақстанның мәдени бренді – Алтын Адам ескерткіші, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі.

Ы Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы

4. Географиялық картадан Қазақстанның орнын анықта. Қандай ассоциация туындады?

5. Оқылым мәтініндегі мәдени мұралардың бірі туралы қысқа мәтін жаз. Жұбыңмен алмасып, бір-біріңнің жазба жұмыстарыңды редакциялаңдар.

6. Абай өлеңдерінен берілген үзінділерден еліктеу сөздерді тауып, қай түріне жататынын ажырат.

Мақтауға есіріп,
Барынша көсіліп,
Ырғалып қаңқ етті,
Ірімшік жерге салп етті.

Орынсыз ыржаң,
Болымсыз қылжаң
Бола ма дәулет,
Кәсіп бұл?

Құржаң-құржаң етеді,
Жер ұшық берген кісідей...

7. Бос орынға еліктеу сөздерді қойып жаз. Қызметін түсіндір.

Күн ... күркіреді. Олар ... күлді. Уәлихан апасына ... етеді. Ай сәулесімен ... етеді. Тоғайдан ... еткен дауыс естілді. Аттар ауыздығын ... шайнайды. Бүлдіршіндер ... жүгіріп жүр. Ауыл маңы ... болып жатыр. Доп өзенге ... етті. Жаңбыр ... етіп жауды.

8. Топтарыңа шетелдік қонақ келді. Өз еліңмен, ондағы құнды мұралармен таныстыруды сұрады. Бір нысанды таңдап алып, таныстыр.

9. «6 неліктен?» әдісімен «Қазақстан – еуразиялық кеңістіктің мәдени бесігі» тақырыбында диалог жаз.

§58. «Жерұйық» – миллиондардың мұнды тарихы

Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп.

Абай

1. Өлеңде ақын Қазақстан халқының достығын қалай бейнелейді? Өлеңді жалғастырып көр.

2. Бөлім бойынша Қазақстанда тұратын ұлттар достығы туралы қандай ой түйдің, қандай қорытындыға келдің? Жинақтап айт.

3. Мәтінді оқы. Тыңдалым мәтінімен салыстырып, стилін (көркем әдебиет, публицистикалық) ажырат.

Көпшілік көңілінен шыққан фильм

Сонау 30-жылдардағы алапат қиындықтарға қарамастан, қазақ халқының кәрістер, немістер, түріктер, шешендер мен күрдтерді бауырына басып, бір үзім нанын бөліп беріп, оларды ажалдан аман алып қалғаны – өмір шындығы.

«Қазақфильм» студиясы қазақ даласына мәжбүрлеп қоныс аударылған жандардың жан азабы, көз жасы, көңбіс тірлігі желі боп тартылған «Жерұйық» фильмін жұртшылыққа ұсынды. Фильм Қазақстан халқының достығын бейнелейді. Жоғарыда аталған ұлттардың өздерін ықыласпен қарсы алған қазақтарға деген шынайы алғысынан туған фильм десе де болады.

Жұрттың береке-бірлігін ойлап, елдің қамын жейтін бас кейіпкер Орынбай – өмірде болған адам. Ол өз туған жерінен күшпен көшіріліп әкелінген халықты жатырқамай, бауырына басады. Міне, қазақтың қазақшылығы да осында ғой...

Нағыз бүкпесіз шындықты дәл көрсеткен көркем туынды көпшілік көңілінен шықты. Фильм Орынбайдай мәрт қазақтың Сібірге жер аударылуымен аяқталады.

Айнаш Есали. «Егемен Қазақстан» газетінен

4. Ойды өз болжамыңмен жалғастыр.

Фильмнің аты айтып тұрғандай, бүгінде Отанымыз Қазақстанның жерұйыққа айналғанына куә боп отырмыз. Мұның бәрі...

5. Тыңдалым тапсырмасындағы суретке қарап, берілген еліктеу сөздермен 10 сөйлем жаз.

Желп, бұрқ, жалт-жұлт, шаңқ, көлбең, томпаң, дүрс, пыр-пыр, шиқ, саңқ, жарқ, шіңк, тарс, жайнаң, ұлп.

6. Сыныппен «Жерұйық» көркемфильмін көруді ұйымдастырыңдар.

7. Семантикалық кестені толтыр.

Еліктеу сөздер	Еліктеуіш сөздер	Бейнелеуіш сөздер	Негізгі еліктеу	Туынды еліктеу	Күрделі еліктеу
сарт-сұрт					
желп-желп					
дүңк					
жылтың					
бүрсен					
елпең					
жылт					

VIII

БӨЛІМ

ДҰРЫС ТАМАҚТАНУ

ОДАҒАЙ ТҮРЛЕРІ

§59. Қазақтың дастарқаны – береке-бірлік бастауы

§60. Тамақтану өдебі

§61. Таңғы асты тастама

§62. Ұлттық тағамдардың пайдасы

§63. Тамақ өнеркәсібі

§64. Тамақ өнеркәсібіндегі жарнаманың рөлі

§65. Азық-түлікті дұрыс таңдау

§66. Азық-түлік қаптамасындағы ақпараттар

§59. Қазақтың дастарқаны – берекенің бастауы

Қазақ, шамасы жетсе, дастарқанын жұпыны етпеуге тырысқан. Бұрынғы әжелеріміз көделі сыбағаны, кемі бір кескен қазыны, жал-жаяны үн ішінде ұстап, сынық құртын, бір шақпақ қантын, өзге де дәмдісін сандығының түбіне сақтаған. Ондағысы – қонағым риза болсын дегендік еді.

Сүлеймен Мәмет

1. «Әжемнің қонағы» үзіндісін мұқият тыңда. Автор көзқарасы мен көтерілген мәселені анықта. Автор неліктен қарлығашты қонаққа теңеген?

2. Тыңдалым мәтіні бойынша жұбыңмен өзара сұхбаттасып, сұрақтарға жауап бер.

1. Неліктен қарлығаштың ұясын бұзуға болмайды?
2. «Қонағыма қол көтергенің – мені сыйламағаның», – деу арқылы автор қандай дәстүрді меңзейді?
3. Қазақтың қонақ күту ерекшелігі туралы қандай мәліметтер білесіңдер.
4. Мәтінде әжесінің көңіл күйін білдіретін қандай сөздер бар? Жекіру мәніндегі сөздерді теріп жаз.

Одағай. Одағайдың түрлері

Қазақ тіліндегі сөз таптарының бірі – одағай. Одағай сөздер адамның көңіл күйін, сезімін білдіру мақсатында ғана емес, сонымен қатар басқа біреуге бұйыру, ишара білдіру немесе малды, үй хайуандарын шақыру, айдау, қорғау мақсатында да қолданылады.

Тіліміздегі одағай сөздер осындай мәніне қарай үш топқа бөлінеді:

1. Көңіл күй одағайлары.
2. Шақыру және жекіру (императивтік ишара) одағайлары.
3. Тұрмыс-салт одағайлары.

Одағайлар синтаксистік жағынан **оқшау сөздер** деп аталатын топқа жатады. Сөйлемде өз алдына жеке-дара тұрып лексикалық мағына білдіре алмайды. Бірақ одағайлардың сөйлемдегі ойға қатысы бар: айтушының әртүрлі көңіл күйін, сезімін, ишара етуді, шақыру, жекіру, жануарларға бағышталып айтылу мәнін т.б. білдіреді.

Одағайлар өз алдына сөйлем мүшесі бола алмайды.

3. Мәтінді оқып, әрекеттің себебі мен салдарын анықтауға бағытталған және «қандай?», «қалай?» деген сұрау есімдіктерімен 3 проблемалық сұрақ құрастыр.

Ауылға келген қонақтар

Таң атты. Жаңа ауылдың қазаны елден бұрын көтеріліп, ошақ түтіні елден бұрын өрледі. Ел тірлік қамына кірісіп, жаппай қарбаласқа көше бастаған кез...

Қонақтар баппен тұрып, бастау жаққа бара жатыр. Мөлдір суға кезектесіп бет жуысып, сергіп қалады. Сонан соң маң-маң басып, маңғаз жүріспен өздері түскен үйге беттеді. Біз де солардың соңынан ілесіп, жақындай береміз. Қонақтың көзінше үлкендер ұрыспайтынын әрқайсымыз жақсы білеміз.

Меймандар керіліп-созылып, ұлы сәскеде дастарқанға отырысады. Шайды асықпай сораптап ішеді. Бәрі маңғаз, бәрі кербез сияқты. Әр үйдің алдында самауыр сақылдайды. Қонақтар шайды рақаттанып ұзақ ішті.

Шайдан соң қымыз келеді. Қымызды да салғырт отырып, самарқау ішіседі. Онан соң алдарына ет келеді. Табақ тартқан жігіттер қаз тізіліп, әр үйге кіріп жатыр. Ауыл адамдары қонақтарды құрметпен күтуге сақадай сай.

Бауыржан Момышұлының «Үшқан қыя» романынан

4. Оқылым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Мәтіндегі қандай тіркестер мен сөйлемдер қазақ халқының қонақты ерекше күтетіндігін білдіреді?
2. Қонақтың келуімен қатар қандай эмоция немесе көңіл күй туындауы мүмкін?
3. Қонақ күту мен қонақтың өзін ұстау әдебі қандай?

5. Одағайларды қатыстырып, үйіңе келген қонақты қалай қарсы алғаныңды, қандай жағымды сөттерді есте сақтағаныңды сипатта.

Алақай! Өттеген-ай! Қане! Ә! Тәйт! О-о-о! Бәрекелді! Қап! Пай-пай! Пәлі! Оho!

6. Үш тапсырманың бірін таңдап алып, жұбыңмен не тобыңмен орында.

1. Қазақ халқы үшін қонақжайлылықтың неліктен маңызды екендігі туралы қысқа хабарлама жаз.
2. Қонақжай болу деген нені білдіретіні туралы сыныпта сауалнама жүргізіп, қорытындысын жаз.
3. Қонақжайлылық дәстүрлер туралы таныстырылым дайында. Ұсынылатын тақырыптар: «Қонақжайлылықтың күнделікті өмірдегі маңызы», «Әртүрлі елдердегі қонақжайлылықтың мәдени ерекшеліктері».

7. Жағдаятты шешу жолдарын қарастыр.

Шетелдік қонаққа еліміздің қандай мәдениетін көрсеткің келеді? Қонақтарды қарсы алу рәсімдерін, ойын-сауық пен іс-шаралар жоспарын жаз.

8. Оқылым мәтініне күрделі жоспар құр.

9. Жағдаяттық тапсырма бойынша жасаған жоспарларыңды пайдаланып, шағын өңгіме жаз. Жанрлық және стильдік ерекшеліктерін ескеріп, өңгімеде көркемдегіш құралдарды орнымен қолдан.

§60. Тамақтану әдебі

Тоқ адам асты таңдап ішеді,
Аш адам тамағынан өткенді ішеді.

Жүсіп Баласағұни

1. «Дәмдінің бәрі пайдалы емес» мәтінін тыңдап, деректер мен көзқарастарды ажыратып жаз.

Деректер	Көзқарастар

2. Көңіл күй одағайларын қандай сөздермен ауыстыруға болады?

3. Мәтінді оқып, онда айтылған салт-дәстүрлердің маңыздылығына қатысты проблемалық сұрақ құрастыр.

Дастарқан тәрбиесі

Қазақ халқы дастарқан мен дәм-тұзды ерекше қастерлеп, қадірлейді, дастарқан мен нанды, тұзды «киесі атады»

деп, аяқпен баспайды. Әдетте, әрбір отбасы асқа отырарда, алдымен қол жуады. Онан соң дастарқан жайып, отбасы мүшелері түгел жиналып, үлкен-кішіліктеріне қарай төрден бастап жайғасып, тамақтанады. Өз алдына жеке шай құйып, ас салып ішпейді. Тек сол үйдің әйелі, қызы немесе келіні құйып беріп отырады. Қонақ келсе, жасы мен жолына қарай төрден немесе өзіне лайықты жерден орын береді.

Жастар үлкен кісілермен дастарқандас болғанда, тамаққа үлкен кісілерден бұрын қол салмайды. Аяқ жақта отырып, шай құюшыға қолғабыс жасап, төрдегі кісілерге шыны алып беріп отырады. Ас-тағам түгел дастарқанға қойылған соң, үй иесі немесе ауыл адамдарының бірі: «Қане, дәмнен алыңыздар!», – деген соң барып, жаппай тамақтануға кіріседі.

Ас үстіне үлкен кісілер келсе, тұрып орын беру, елдің ас-тағамына мін тақпау, сын айтпау, басқалар тамақ ішіп жатқанда, «болдым» деп орнынан тұрып кетпеу, тағамнан қыл-қыбыр тектес нәрсе байқап қалса, өзгелерге білдірмей алып тастау, дастарқаннан бата жасалған соң тұру сияқты жөн-жосықтар бала кезден үйретіледі.

Дастарқан тәрбиесі ұрпақты үлкен адамгершілікке баулиды. Тазалыққа жетелеп, адамдармен қарым-қатынасын жақсартады. Басқалардың алдындағы беделі мен сый-құрметін жоғарылатады.

Айып Нұсіпоқасұлының «Тал бесіктен жер бесікке дейін» кітабынан

4. Оқылым мәтіні бойынша, сұрақтарға жауап бер.

1. Неліктен мәтінге «Дастарқан тәрбиесі» деген тақырып берілген?
2. Дастарқан әдебін сақтау тамақтанып отырғандарға қалай әсер етеді?

Көңіл күй одағайлары

Бұл топтағы одағайлар адамның әртүрлі сезімдерін, көңіл күйін білдіреді. Олар сан жағынан мол, мағыналық түрленуі жағынан әрқилы. Көңіл күй одағайлары әрі жағымды, әрі жағымсыз көңіл күйді білдіре алады. Осы қасиетіне қарай көңіл күй одағайлары ішінара үш топқа бөлінеді.

1. Жағымды көңіл күйді білдіретін одағайлар: *алақай, һа, паһ-паһ, бәрекелді, оһо* т.б.
2. Жағымсыз эмоцияны білдіретін одағайлар: *өттөген-ай, өттең, қап, түу, тәйірі, түге, ойбай-ай, пішту* т.б.
3. Әрі жағымды, әрі жағымсыз эмоцияны білдіретін одағайлар. Мысалы, *пай-пай* одағайы қарама-қарсы екі мәнде жұмсалады:
а) таңдану, сүйсіну, таңырқау; ә) ренжу, наразылық мағынасында.

5. «Паһ, шіркін!», «Мәссаған!», «Бәрекелді!» одағайларын қатыстырып, оқылым мәтінінің мазмұнын толықтыратын үш сөйлем құра.

6. Дастарқан тәрбиесіне қатысты мәтін жаз.

1. Мәтінге күрделі жоспар құр.
2. Тамақтану ережелерін, ұлтымызға тән дастарқан әдебін сақтаудың маңызы туралы ұсыныстарды қамты.
3. Осы әдеттерді сақтау бойынша өз кеңесінді ұсын.

7. Көңіл күй одағайларының басқа тілде кездесетін мысалдарын тап.

8. Жұбыңмен бірге жағдаяттық тапсырманы орында.

Сені аспаздық шоуға қонақ ретінде шақырды делік. Пайдалы әрі дәмді тағам дайындаған бейнебаянның сценарийін жаз. Жағымды эмоцияны білдіретін көңіл күй одағайларын қолдануды ұмытпа.

- Таңғы асты өткізіп алма: таңғы ас – күні бойы қуат беретін ең маңызды тағам. Жемістерді, сұлы жармасын, жұмыртқа немесе йогурт жеуге тырыс. Таңғы аста береке бар!
- Тәтті, майлы және тұзды тағамдарды тұтынудың шегі бар екенін есте сақта.
- Өнімдерді зертте: азық-түліктің пайдасы туралы біліп ал және зиянды қоспасы бар тағамдарды тұтынба.
- Белсенді бол: дұрыс тамақтанып қана қоймай, спортпен айналыс, көбірек жаяу жүр, таза ауада серуенде.

9. Дастарқан басындағы әдепті бала мен әдепсіз балаға тән мінездерді ажыратып жаз.

§61. Таңғы асты тастама

Таңғы асты тастама, кешкі асты бақпа!

Халық даналығы

1. Мәтінді тыңда. Таңғы астың маңызы қандай? Автор көзқарасы мен көтерілген мәселені талда.

2. Жұбыңмен өзара сұхбаттасып, сұрақтарға жауап бер.

1. «Ас – адамның арқауы» деген нақыл сөз нені білдіреді?
2. Ырым, наным-сенімдерді санаға сіңіру арқылы қазақтар дұрыс тамақтануға қалай көңіл бөледі?
3. «Ісім оңға бассын» деген ақ ниеттің ырымын қазақтар қандай әрекеттер арқылы білдіріп отырған?

3. Тағамтану академиясының президенті, академик Төрегелді Шармановтың сұхбатынан үзіндіні оқы.

Дұрыс тамақтана біл!

«Таңғы тамақты өзің іш, түскі тамақты досыңмен бөліс, кешкі тамақты жауыңа бер» деген шығыс тәмсілі бар. «Таңғы асты тастама» дейді дана халқымыз. Қуатты тағамдарды күннің алғашқы бөлігінде тұтынып, жатарға таяу асқазанды бос ұстаған жақсы.

Өзім таңертең міндетті түрде денешынықтыру жаттығуларын жасаймын. Жүремін. Қыста спортзалда жаттығамын. Таңертеңгілік асқа – бір қызанақ, бір қияр, бір болгар бұрышы не алма және шай. Ал нан, май, шұжық дегенді жемеймін.

Балалардың кішкентайынан дұрыс тамақтануды әдетке айналдырғаны жөн. Көгөніс, жеміс-жидек, ет, сүт тағамдарын үзбеу керек. Күніне кем дегенде 400 грамм көгөніс, жеміс-жидек жеу керек. Оларды аз тұтынғаннан жүрек-қан тамырлары аурулары пайда болады. Адамның денсаулығы не ішіп-жейтініне байланысты. Қазіргі кезде мектеп оқушылары газдалған сусынға құмар. Ол адам денсаулығына зиян. Айран-сүт ішпеген балада кальций жетіспейді. Таңғы астан бастап адам өзінің не ішіп-жейтініне мән бергені абзал.

«Егемен Қазақстан» газетінен

4. Төмендегі сұрақтарға жауап бер.

1. «Таңғы асты өзің іш, түскі асты досыңмен бөліс, кешкі асты жауыңа бер» деген нақыл сөзді қалай түсінуге болады?
2. Не себепті жатарға таяу асқазанды бос ұстаған жөн?
3. Өзің академиктің зиянды деп атаған тағамдарын тұтынасың ба?

Шақыру және жекіру (императивтік ишара) одағайлары

Бұл топқа адамға не хайуанатқа бағышталып айтылатын шақыру, жекіру, тыйым салу, бұйыру мақсатында қолданылатын одағай сөздер жатады. Бұлар бағышталып отырған нысанына қарай үлкен екі топқа бөлінеді.

1. Адамға бағышталып айтылатын одағайлар. Бұған бұйыру, жекіру, тыйым салу мақсатымен қолданылатын *айда, тәйт, сап-сап, көне, жө, төк, өуп, әлди-әлди* сияқты одағайлар жатады.
2. Малға, үй хайуандарына бағышталып айтылатын одағайлар. Бұл топқа *айтақ, моһ-моһ, шөре-шөре, сарап-сарап, көс-көс* немесе *көуіс-көуіс, шөуім-шөуім, өукім-өукім, мөлік келгір, жамандатқыр* сияқты үй хайуандарын шақыру, айдау, үркіту мақсатымен қолданылатын сөздер мен одағайлы тіркестер жатады.

5. Адамға бағышталып айтылатын одағайларды қатыстырып, бес сөйлем жаз. Оқылым мәтінінің мазмұнын негізге ал.

6. Берілген тапсырмалардың бірін таңдау бойынша орында.

1. «Дұрыс тамақтану» тақырыбында жарнамалық постер немесе жарнама жаса.
2. Үй жануарларымен сұхбат: үй жануарларының бірінің адам тілін түсінетінін елестетіп, онымен сөйлес. Эмоцияңды білдіру үшін малға, үй жануарларына бағышталып айтылатын одағайларды қолдан.

7. Көркемдегіш құралдарды орынды қолданып, таңғы ас туралы өңгіме жаз. Өңгіменің мазмұны оқырманға пайдалы болсын.

8. Жағдаятты шеш.

«Жұлдызды аспаз» байқауына қатысатын болдың. Сенің міндетің – оқушыларға пайдалы таңғы асты жоспарлау. Таңғы аста ақуыздар, көмірсулар, көгөністер мен жемістер сияқты тағамдық заттар болуы керек. Жағдаятты қалай шешер едің?

9. Инфографиканы пайдаланып, оқушыға нұсқаулық жаз.

§62. Ұлттық тағамдардың пайдасы

Қазақтың ұлттық тағамы алуан түрлі. Ұмыт болған тағамдарды қайта жаңғырту арқылы біз өз тарихымыз бен мәдениетімізді тірілтеміз.

Әйгерім Мұсагажинова

1. Мәтінді тыңда. Сұхбаттан қандай білім алдың және оны өмірінде қалай қолданасың? Одағайлардың интонациясына мән бер.

2. Мәтінде қандай қоректік заттар туралы айтылады? «Пай-пай, шіркін, ұлттық тағамдарымыз нәрлі ғой!» тақырыбында жұбыңмен сұхбаттас.

3. Мәтінді оқы. Проблемалық сұрақтар құрастыр. Авторына сілтеме жасай отырып, әңгімеле.

Жол азығы

Күн төбеден ауып барады екен. Тек тілі аузына сыймай, шөл әкетіп барады. Әлдене есіне түскендей, жалма-жан қоржынға қол созды. Қоржынның бір басынан кішкентай торсықты алып, шайқап көріп еді, бірдеме шылдырағандай болды.

Құйып алып шыққан айраны бұдан екі күн бұрын таусылған. Сонан бері таңдайын жібітіп, талшық қып келе жатқаны – бір уыс малта. Қалтасында жүрген бес-алты құртты торсықтың ішіне салып, үстіне кеше су құйып алған-ды. Онысы да бітуге айналыпты. Қоржынның екінші басынан сап-таяғын алып, торсықты төңкеріп еді, кішкентай ғана ақ малта құйылды. Шал оны бір-ақ сіміріп алды. Маңдайынан тер бүркете түсті. Көзі шырадай жанып, біраз әл жинағандай болды.

– Не де болса, осы арада тамақтанып алайын, – деді ол, қоржынынан бір уыстай ірімшік пен екі-үш жапырақ қатқан нанды алып жатып: – Торсығымды суға енді бір толтырып алсам, ел шетіне жеткізеді ғой... – деп ойлады.

«Шіркін, дүние-ай, осындайда бір шәйнек шай не болмаса бір аяқ қымыз болар ма еді! – деп аңсады қарт. – Кеңшілік кезде сол тамақтарды тойып ішіп көрдім бе екем? Әй, тоймаған шығармын, сірә».

Қабдеш Жұмаділовтің «Қаздар қайтып барады» әңгімесінен үзінді

4. Оқылым мәтіні бойынша төмендегі сұрақтарға жауап бер.

1. Мәтінде ұзақ жолға шыдамды әрі нәрлі қандай ұлттық тағамдар туралы айтылған?
2. Неліктен қарт айранды бірінші тауысқан?
3. Соңғы азық ретінде неліктен құрт пен ірімшікті қалдырған?

Тұрмыс-салт одағайлары

Тұрмыс-салт одағайлары – өмірде жиі қолданылатын одағайлар. Бұған амандасу, қоштасу т.б. сыйластық белгісі ретінде қолданылатын *хош, қайыр, рақмет, ассалаумағалейкүм, құп, ләббай, кеш жарық* деген сияқты сөздер жатады.

Одағайларды құрамына қарай түрлері

Одағайларды құрамы жағынан екі топқа бөлуге болады:

1. Түбір, негізгі одағайлар: *а, о, ө, ой, пай, қап, бесе, мә*.
2. Күрделі (бірнеше сөзден біріккен, қайталанған, қосарланған) одағайлар: *мәссаған, апырым-ай, өттөген-ай, бөрекелді*.

5. Тапсырмаларды орында.

1. Оқылым мәтінінен одағайларды тап. Түрлерін ажырат.
2. Тұрмыс-салт одағайларын қатыстырып, өз болжамыңмен қария мен оны атажұртында қарсы алатын ауыл адамдарының арасындағы диалогті жаз.

6. Жағдаятты шеш.

Мектептің жәрмеңкесіне қатысуға сені де шақырды, онда әр оқушы өз отбасының ұлттық тағамын ұсынуы керек. Сен қандай ұлттық тағамды таңдайсың? Мәтінде одағайдан мысалдар келтір.

Тағамға байланысты дәстүрлі өлшемдер

Тағамның әрбір түріне байланысты өзіндік мөлшерлеу ерекшеліктері бар. Мысалы: *бір салым тұз, бір қайнатым шай, бір шымшым тұз, бір жұтым қымыз, бір асым ет, бір шыны шай, бір тілім нан, бір жапырақ ет, бір тілім ет, бір білем құйрық, бір қарын май, бір табақ ет, бір сөре құрт, бір саба қымыз* және т.б.

Осы тәріздес атаулар мен ұғымдарды қазақы ортада тағамды дайындау үрдісінде мөлшерлеудің ең негізгі эталон-өлшемдері деуге болады.

Сондай-ақ ас-судың молшылығын білдіретін метафоралық образды мөлшерлердің қатарына *ұйме табақ ет, саба-саба қымыз, жеңді білектей қазы, астау-астау ет, тегене-тегене сүт* т.б. жатады.

Бұл өлшемдердің сипатын қазақтың дәстүрлі дүниетанымының ерекшеліктерімен түсіндіруге болады.

7. «Артық болмас білгенің» айдарындағы тағамға байланысты дәстүрлі өлшемдерді қосып, әңгіменің жанрлық және стильдік ерекшелігіне сай көркемдегіш құралдарды қолданып, шағын әңгіме жаз. Сөз саны: 180–200 сөз.

8. Тыңдалым мәтінін негізге алып, бір ұлттық тағам туралы анаңнан не әжеңнен сұхбат ал. Сұхбатта проблемалық сұрақтар болсын. Сұхбат мәтінін сыныптастарыңа оқып бер.

§63. Тамақ өнеркәсібі

Көшпелі қазақтың тағам түрлерін дайындау тәсілдері шаруашылық мәдениетімен тікелей астасып жатады. Қазақтың қонақжайлылық дәстүрі ұлтты біртұтас әлеуметтік ағза ретінде үйлестіретін болған.

Ақселеу Сейдімбек

1. Мәтінді тыңда. Дерек пен көзқарасқа мысалдар жазып ал.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша аймақтардың негізгі өндіріс өнімдерін белгілейтін карта жасап, жұбыңмен бірге көтерілген мәселенің себебі мен салдарын талда.

3. Мәтінді оқы. «Не үшін?», «қандай мақсатпен?» деген сұрақтарға жауап беретін тіркестерді жазып ал, мағынасын түсіндір.

Құрғақ сүт

Алдымен, сойылған қойдың терісін түгінен арылтып алады. Теріні түгінен айырудың мұндай жағдайда екі тәсілі қолданылады. Бірі – и салу тәсілі. Екіншісі – теріні жібітіп отырып, өткір ұстарамен түгін қырып тастайды. Содан соң түксіз теріні суға салып, шуашы мен шайырынан айырылғанша әбден сапсып жуады. Ақжемделіп май-сөлінен арылған тері шүберектей болып тазарған кезде керегеге жаяды.

Келесі, сүтті үлкен қазанға толтыра құйып, теріні соған салады да, астына маздатып от жағады. Тері салған сүт шымырлап қайнаған сайын қойыла береді. Қойылған сайын сүттің бар маңызын тақыр тері бойына тарта береді.

Уақыт өте әлгі сүт қойыртпақтанады. Тері болса ағара бөртіп, әбден ісінеді. Қойылған сүт сарқыла таусылғанда, от үзіледі де, тері қазаннан алынады. Сол бетінде сөреге жайып тастайды. Осы жағдай үш рет қайталанады. Сол кезде сүт сіңген терінің қалыңдығы бармақ елі болып, өн бойына уыз сүттің маңызы тұтылады. Үшінші рет жайылған тері тобарсып кебе бастаған кезде, шиыршықтап орайды да, маңызы ұшып кетпес үшін қарынға немесе бүйенге салады.

Мерзімі жетіп, қарынды ашқан соң, сүт сіңген теріден алақандай ғана кесіп алады да, тостағандағы суға тастап жібереді. Тостағандағы су дем арада сүтке айналады.

Көшпенді елдің баласы үшін мұндай құрғақ сүт – ең қажетті ас.

Ақселеу Сейдімбектің «Қазақ әлемі» кітабынан

4. Оқылым мәтіні бойынша сұраққа жауап беріп, тапсырмаларды орында.

1. Құрғақ сүт өндіру процесінде сені қандай ақпараттар таңғалдырды? Одағайларды қолдана отырып, мәтін авторына сілтеме жасап, әңгімеле.
2. Құрғақ сүт өндіру туралы мәтіннің жай жоспарын жаз.

5. Қазақстандағы азық-түлік шығаратын бір кәсіпорын туралы шағын мақала немесе блогқа пікір жаз. Дереккөзіне сілтеме жаса. Жанрлық және стильдік ерекшеліктерін ескеріп, деректер мен көзқарастарды тиімді қолдан.

Ұсынылатын тақырыптар:

1. «Өркендеген өнеркәсіптер».
2. «Түз өнеркәсібі».

6. Одағайларды қатыстырып, оқылым мәтінінің мазмұнын толықтыратын үш сөйлем құрастырып жаз.

Үлгі: Апыр-ай десейші, ұлттық тағамдарымызды қарапайым ұй жағдайында қалай әзірлеген?!

7. Үйде тұтынатын тағамдарыңның құрамына зерттеу жұмысын жүргіз. 5–6 сөйлеммен қорытындыла.

8. Егер сен жеке кәсіпкер болсаң, өз өніміңді қалай сатар едің? Берілген үлгіден қандай кемшіліктер көргеніңді әңгімелеп, өз нұсқанды ұсын.

Жоғары сорт	Высший сорт
ГОЛЛАНДСКИЙ СЫР	
Пісіп жетілмеген жартылай қатты ірімшік. Құрғақ заттағы майдың мөлшері 45%. Құрамы: пастерленген табиғи сүт, ас тұзы, ұйытқы, сымт. Сақтау шарты: 0 °C – +4 °C. Өндіруші: ЖШС «Ақбұлақ».	Полутвердый сыр без созреваания. Массовая доля жира в сухом веществе 45%. Состав: пастеризованное натуральное молоко, закваска, пищевая соль, сымт. Условия хранения: 0 °C – +4 °C. Производитель: ТОО «Ақбұлақ».

9. Одағайларды пайдаланып, үзіндіні өз сөзіңмен қайта жаз. Мәтінді аяқта.

Консервілеу дегеніміз – тағамдарды бұзылудан сақтау. Консервілер – мықты ыдыстарда ыстық бумен пісірілген тағамдар. Тағамдардан әртүрлі консервілер өндіру – халыққа деген арнаулы қор жасау.

Консерві өнімдері XIX ғасырда пайда болды. Консерві тағамдарын алыс сапарға шыққанда, құрылыстарда, әскери бөлімдерде жиі қолданады.

Халқымыз бұрыннан тағамды сақтаудың түрлі тәсілдерін меңгерген, мысалы: кептіру, тұздау, қақтау, табиғаттың суығын қолдану...

«Ет және ет өнімдерінің технологиясы» оқулығынан

§64. Тамақ өнеркәсібіндегі жарнаманың рөлі

Тарысы бардың тақаты бар,
Құрт-майы бардың рақаты бар,
Қауыны бардың сауыны бар,
Тірлігі бардың тынымы бар.

Халық даналығы

1. Мәтінді тыңда. Автор көзқарасы мен көтерілген мәселені талдау үшін негізгі ақпараттарды жазып ал.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша мына сұрақтарға жауап бер.

1. Жарнама туралы мәтін сенде қандай эмоция тудырды?
2. Мәтіннің мақсатты аудиториясы кімдер деп ойлайсың?
3. Жарнаманың маңызы туралы автордың көзқарасы қандай?
4. Қазақша жарнаманың сапасын арттыру үшін қандай шараларды қолға алу керек?

3. Мәтінді оқы. Одағайларды қолданып, «Жарнама пайдалы ма?» тақырыбында өзара пікірталас өткізіндер.

Ұлыбританияда күндізгі уақытта зиянды тағамдарды жарнамалауға тыйым салынған. Ағылшындардың жарнаманы бұлай жүгендеуі бекер емес. Өйткені жарнама өнімге сұраныс тудырып, өтімділігін арттырады. Сондықтан өндірушілер тауарын жарнамалауға келгенде, ақша аямайды. Халыққа өз өнімін насихаттаудың барлық арнасын пайдаланады.

Маркетинг мамандарының айтуынша, ең қымбат әрі ең нәтижелі жарнама – теледидардағы жарнама. Оның себебі белгілі: теледидар аудиториясының географиялық ауқымы кең әрі оның визуалдық әсері күшті. Жарнаманың адам санасына ықпалын зерттеген мамандар балалар үшін алаңдаулы. Өйткені кей жарнама балдырғандарды зиянды өнімдерді тұтынуға итермелейді.

Ата-ана өз баласын барынша сапалы, денсаулыққа пайдалы өнімдермен қамтамасыз етуге тырысқанымен, дүкенге кірген бұлдіршіндердің жарнамадан көрген тәттілерді, чипс,

газдалған сусын секілді зиянды тағамдарды алып беруді талап етіп, жер тепкілеп жылағанын талай мәрте көргенбіз. Ғалымдар өз еңбектерінде 5–6 жастағы балалардың көбінің жарнамаға шүбәсіз сенетінін жазған. Ал 16–17 жастағы жасөспірімдердің жарнамадан көрген жаңа дүниені сатып алуда алдына жан салмайтыны жасырын емес.

Анар Лепесованың «Зиянды тағамдар жарнамасы шектеледі» мақаласынан үзінді

4. Оқылым мәтінінің негізгі идеясы қандай? Неліктен автор жарнаманы тауардың өтімділігін арттыратын басты құрал деп есептейді?

5. «Өттеген-ай!» одағайын қолдана отырып, оқылым мәтіні бойынша өз қорытындыңды жаз, мақала авторына сілтеме жаса.

6. Халыққа танымал кейіпкерлерді қатыстырып, тамақ өнеркәсібінің бірінде өндірілетін өнімге жарнама жасап көр.

Арыс Әнуарбекұлы: «Ақын Мұқағали Мақатаевты да радиоға дикторлыққа шақырған әкем Әнуарбек Байжанбаев еді. Мұқағали 60-жылдары көк базарда үн сатып тұрса керек. «Үн сатамын!.. Нарынқолдың үны!..» деген зор дауысты естіп, әкеміз солай қарай аяңдайды. Сөйтіп, Мұқанның ерекше дауысын ұнатып, Қазақ радиосына жетелеп әкеліп, диктор етіп қабылдатқызады...

*Жазып алған Ақбота Мұсабекқызы.
«Ана тілі» газетінен*

7. Жоғарыдағы мәтінді негізге алып, адамның өз дарынын жарнамалай білуінің маңыздылығы туралы шағын әңгіме құрастыр. Әңгіменің жанрлық және стильдік ерекшелігін ескер.

8. Жағдаяттық тапсырманы орында.

Өлеңді оқып, теледидардан әжеңнің бауырсағын жарнамалайтын мәтін жаз. «Бәрекелд-і-і!» одағайымен бастау не

қорытындылау ұсынылады. Жарнамада қолданылатын сөз санын, одағайдың түрлерін, түстерді үйлесімді таңдауды ескер.

Бауырсақ

Қызықтырып баланы
Қызарып от жанады.
Апам ыстық қазанға
Бауырсақты салады.

Біздер үшін барын сап,
Пісіреді бауырсақ
Ақ жаулықты апамыз,
Бауырсақты сағынсақ.

Батасын ап атамның,
Сүйсініп дәм татармын.
Қызыл, сары бауырсақ –
Ақ пейілі апамның.

Ол тағамның ғажабы –
Көңіліңді жазады.
Домаланған бауырсақ –
Дастарқанның ажары.

Серікбол Хасан

9. Топтық жұмыс ретінде шағын көрініс дайындаңдар.

Көріністің соңы былай аяқталатын болсын:

Тарта жесең, тай қалар,
Қоя жесең, қой қалар,
Қоймай жесең, не қалар?!

§65. Азық-түлікті дұрыс таңдау

Ауырсаң, айран іш,
Сіңірің түйілсе, сүт іш.

Халық даналығы

1. Мәтінді тыңда. Деректер мен авторлық көзқарасты анықта.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Қазақ үнемі қандай жағдайға дайын отырады және оның табиғатпен қандай байланысы бар?
2. Автор неліктен осы тақырыпты қозғады деп ойлайсың?
3. Қой етін пайдалану туралы автордың көзқарасы қандай?

Одағайлардың грамматикалық ерекшеліктері

Одағайлар, негізінде, түрленбейді. Одағайларға тән жұрнақтар жоқ. Олар жалғауды да көп қабылдамайды.

Кейбір одағайларға *-ла (-ле, -да, -де, -та, -те)*, *-шыл (-шіл)* жұрнақтары жалғанады. Мысалы: *ойбайлау, айт-айттап, аһылап-үгілеп, алақайлап, айтақшыл* және т.б.

3. Мәтінді оқып, проблемалық сұрақтар құрастыр.

«Д» дәрумені тапшы болса...

Қалыпты тіршілік етуде дәрумендер тобы аса маңызды рөлге ие. Олардың әрқайсысы өзіне тән жұмысын атқарады. Ал солардың ішіндегі «күн дәрумені» аталатын «Д» дәруменінің қызметі ерекше. Ол жетіспесе, бала аурушаң, ашуланшақ, тершең болады.

«Д» дәрумені адам терісінде Күннің ультракүлгін сәулелерінің әсерінен түзіледі. Әрине, бұл дәруменді күнделікті ішетін тағамнан да аламыз, бірақ ол жеткіліксіз. Дәрумен балық майында, уылдырығында, жұмыртқаның сарысында, жануарлардың бауырында, сүт өнімдерінде мол. Өзен, көлдің балығына қарағанда, теңіз балығында көп. Ал дәстүрлі қазақ дастарқанында теңіз өнімдерінің аздығын еске алсақ, дәруменнің біз үшін негізгі алынатын көзі Күн екені айқын.

Алайда еліміздің барлық аймағы бірдей шуақты емес, алты ай қысы, салқын күзі мен көктемі бар дала тұрғындарында «Д»-ның жетіспеушілігі айқын сезіліп жатады. Мамандар жыл мезгіліне қарамастан, бұл дәруменді балаларға үздіксіз беріп отыру жайында кеңес береді. Ауа райының салқындығына байланысты қалың киінуіміз, бұлтты күндердің көп болуы – барлығы Күн сәулесінен алатын дәрумен тапшылығын тудырады. Сондықтан ғалымдар бойымыздағы дәруменді бақылауда ұстауға кеңес береді.

Анар Төлеуханқызы. «Егемен Қазақстан» газетінен

4. Оқылым мәтінінің негізгі идеясы қандай?

5. Өз бетіңше ізденіп, сұрақтарға жауап беріп көр.

1. Ағзаға жағымсыз әсерлерді азайту үшін спорттық жарыстарға дайындалғаннан кейін қалай тамақтану керек?
2. Қашықтыққа жүгіру жарыстарына қатысу үшін қандай тамақтарды жеген пайдалы, қандай азық-түлікті тұтынбаған дұрыс?
3. Спорттың әр түрінде тамақтану ережелері бірдей ме?
4. Физикалық сынақтардың денсаулыққа кері әсер етпеуі үшін не істеу керек?

6. Оқылым мәтіні авторына сілтеме жасай отырып, «Пәлі, сол да сөз болып па?!» тақырыбында жұбыңмен диалог құрастыр.

7. Жағдаятты шеш.

Сені ата-анаң азық-түлік сатып әкелуге жұмсады. Пайдалы таңғы, түскі және кешкі ас үшін қажет азық-түліктердің тізімін жаса.

Азық-түлік алғанда не нәрсеге мән беру керек?

- Тауар қаптамасында өнімнің шығарылған уақыты, жарамдылық мерзімі нақты және анық жазылуы керек. Құрамында консерванттары көп өнімнің сақтау мерзімі ұзақ болады. Қаптамасынан бірнеше рет жапсырылған сақтау мерзімін байқасаңыз, өнім ескірген.
- «Құрамы» деген жазудан кейін қай қоспа бөлшегі бірінші тұрса – сол көп деген сөз. Азық-түлік өнімдерінің құрамын мұқият зерттеңіз. Кей қоспалардан абай болыңыз.
- Құндылығы жоғары өнім құрамында негізгі қоректік заттар (ақуыз, пайдалы майлар, тағамдық талшықтар, минералдар) болады.
- «Е» әрпінен басталатын код бұл қоспаның қауіпсіздікті бағалайтын тексеруден өткенін және Еуропалық Одақта қолдануға рұқсат етілгенін білдіреді.
- Акциялар мен жаппай сатылымдар көбіне жарамдылық мерзімі бүгін-ертең аяқталатын тауарларға үлкен жеңілдікпен жасалады. Мұндай өнімдерді сатып алар болсаңыз, тезірек қолданып тастаңыз.

ҚазАқпарат

8. Тыңдалым тапсырмасындағы суретке қарап, досыңа дұрыс тамақтану жолдарын қарастыруға шақыратын мотивациялық хат жаз. Хатыңды әсерлі ету үшін одағай түрлерін қолдан.

9. «Ізденімдік тапсырма» және «Артық болмас білгенің!» айдарларындағы мәліметтерге сүйене отырып, азық-түлікті дұрыс таңдау және дұрыс тамақтану бойынша ұсыныстарыңды жаз.

§66. Азық-түлік қаптамасындағы ақпараттар

Тұзсыз май татымсыз,
Қантсыз шай татымсыз.

Халық даналығы

1. Мәтінді тыңда. Мәтінде қандай мәселе көтерілгенін анықта.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша тапсырмаларды орында.

1. Тыңдалым мәтіні бойынша кемінде бес сөз жазып ал. Жазып алған сөздердің мәтін мазмұнын ашудағы маңыздылығын жұбыңа баянда.
2. Қазақстанда шығарылатын қаптамалардың шетелдерге экспортталуының елімізге пайдасы туралы әңгімеле.

3. Мәтінді оқып, «не үшін?», «қандай мақсатпен?» деген сұрақтарға жауап беретін тіркестерді анықта.

Тауардың бедел-бейнесін қалыптастыру оны ораусыз, буып-түюсіз мүмкін емес. Орау бірқатар міндетті шешуге мүмкіндік береді:

- тауар тартымдылығын қамтамасыз ету;
- сатып алушыға тауар таңдауға көмек беретін ақпарт ұсыну;
- тұтынуға ыңғайлы пішінде ұсыну;
- тауарды бұзылудан сақтау, климаттық әсерден қорғау;
- стандарт пен техника қауіпсіздігін ескеру.

Тауардың оралуы мынандай қызметтерді атқарады:

- тауарды бұзылудан және сынудан сақтайды;
- тауардың үйлесімді салмағын, көлемін қамтамасыз етеді;
- тасымалдау үшін қолайлы жағдай жасалады;
- жарнама жасау үшін қолданылады.

Сәуле Қарғабаева

Азық-түлік қаптамасында болуы тиіс ақпараттар:

- 1) тауардың атауы;

- 2) құрамы (кей адамда аллергия тудыратын не денсаулығына жақпайтын құрамдас бөліктер, хош иістендіргіштер мен қоспалар);
- 3) саны, салмағы мен көлемі;
- 4) жасалған мерзімі;
- 5) жарамдылық мерзімі;
- 6) сақталу шарты (төмен температура, ылғалдылық, консервілер үшін ашылғаннан кейінгі сақтау шарттары);
- 7) өндіруші компанияның мекенжайы.

Гигиена мен эпидемиология орталығы

4. Мәтіндегі ақпараттар кімге пайдалы болуы мүмкін? Азық-түліктің сыртқы қаптамасынан қай минералдарды көргің келеді?

5. «Қап!», «Жә!», «Тәйт!» одағайларын қолдана отырып, шағын диалог құрастыр, оқылым мәтініне сілтеме жаса.

6. Қаптамада кездесетін белгілерге зерттеу жүргізіп, 5–6 сөйлем жаз.

7. Оқылым мәтініне күрделі жоспар құр.

8. Тауардың қаптамасына қарап, қалай дұрыс таңдау жасауға болатыны туралы досыңа кеңес бер. Тұтынушының таңдауына байланысты одағайлардың түрлерін қатыстырып, пікір айт.

IX

БӨЛІМ

ЖЕҢІС КҮНІ. ҰЛЫ ЕРЛІКKE ТАҒЗЫМ

ОҚШАУ СӨЗДІҢ ТҮРЛЕРІ, ҚЫЗМЕТІ

- §67. Отан үшін от кешкендер
- §68. Шығыстың қос шынары
- §69. Ұшқыш Талғат Бигелдинов
- §70. ҰОС жылдарындағы Қазақстан
- §71. Дара тұлға – Бауыржан Момышұлы
- §72. И.В.Панфилов атындағы дивизия
- §73. Ұшқыш қыз Хиуаз Доспанова
- §74. Партизан Қасым Қайсенов
- §75. Жеңіс жалауы желбіреген күн
- §76. Ардагерлерімізді ардақтайық!

§67. Отан үшін от кешкендер

Отанға деген сүйіспеншілік ата-анаға, бауырларына, туып-өскен ауылына, қаласына, ұлтына деген сүйіспеншіліктен басталады.

Бауыржан Момышұлы

1. Мәтінді тыңда. Сөйлеушінің дауыс ырғағы мен сөйлеу мәнері арқылы негізгі ойды анықта.

2. Жұбыңмен ақылдасып, сұрақтарға жауап бер.

1. Сөйлеушінің дауыс ырғағынан қандай көңіл күйді байқадың?
2. «Тарих алдында, Отан алдында, адамгершілік, намыс алдында азаматтық борышты өтеу» дегенді қалай түсінесің?
3. Батырдың қан майданда қаза тапқандарды өзінен артық санауынан нені аңғаруға болады?

Публицистикалық стиль	Ресми стиль
Публицистикалық стильге газет-журналдардағы хроника, репортаж, мақала, очерк т.б. жатады. Эссе де публицистикалық жанрда жазылады.	Ресми стильге хаттама, бұйрық, өмірбаян, келісімшарт, еңбек келісімі, талапарыз, мәлімдеме, акт, қызметтік хат, рапорт жатады.

3. Мәтінді оқып, тыңдалым мәтінімен салыстыра талда. Мәтіндегі қою қаріппен берілген үзінділердің стилін, жанрын тілдік құралдары арқылы анықта.

Тыңдалым мәтіні	Мәтіндегі қою қаріппен берілген үзінділер
Тақырыбы: Стилі: Тілдік амал-тәсілдері:	Тақырыбы: Стилі: Тілдік амал-тәсілдері:

Полковник Ефим Воронков жабық позицияда тұрған батареямызға келді. Артиллеристердің шапшаңдығын тексерді... Расчёттер лап қойып, өз зеңбіректеріне қарай жүгірді...

Олар алқын-жұлқын қимылдап, бірінің соңынан бірі рапорт беріп жатты. Полковник бірінші зеңбірекке қарай аяңдады.

– Расчёт, түзу түр! Жолдас гвардия полковнигі, екінші батареяның бірінші зеңбірегі жауынгерлік тапсырма орындауға әзір. Баяндап тұрған – зеңбірек командирі, сержант Нұршайықов, – деп, мен бригада командиріне рапорт бердім.

– Еркін түр! – деп, полковник зеңбіректің ұрысқа қалай әзірленгенін тексере бастады. Тексеріп болды да:

– Зеңбіректі бір жарым минутта өзгелерден бұрын әзірлеп болғаны үшін бірінші расчёттің жауынгерлеріне алғыс жариялаймын! – деді.

– Совет Одағына қызмет етеміз! – деді расчёт жауынгерлері бір деммен. Содан кейін полковник маған қолын ұсынды.

– Қай жерденсің, сержант?

– Қазақстаннанмын, жолдас гвардия полковнигі.

– Қазақстанның жігіттері қайратты келеді. 8-гвардиялық дивизия туралы естіп пе едіңдер?

– Естігенбіз, жолдас гвардия полковнигі.

– Естісеңдер, сол дивизияның жауынгерлеріндей жігерлі болыңдар. Фашистерді Великие Лукиге кіргізбеңдер!

– Кіргізбейміз, жолдас гвардия полковнигі.

Бұрынғы командир батареяның атыс позициясында ешқашан болмаған еді. Жаңа командирдің батареяға келгеніне, тіпті өздеріне алғыс жариялап кеткеніне жігіттер жайрандап, қуанып қалды.

Әзілхан Нұршайықовтың «Боздақтар» жинағынан

4. Командир мен жауынгерлер диалогінен нені аңғардың? Сержант Әзілхан Нұршайықовтың рапорты қай стильге жатады?

Оқшау сөздер

Сөйлемде басқа сөздермен грамматикалық байланысқа түспейтін, сол себепті сөйлем мүшесі бола алмайтын, тек айтылатын ойға қатысы бар сөздер кездеседі. Олар – оқшау сөздер. Оқшау сөздер қаратпа сөз, қыстырма сөз және одағай сөздер болып бөлінеді.

Мысалы: *Жолдастар* (қаратпа сөз), *майданда біздің өскерлер жан аямай соғысуда. Демек* (қыстырма сөз), *біз жеңеміз. Алақай* (одағай сөз), *біз жауды жеңдік!*

5. Оқшау сөздерді қолдана отырып, сөйлем құрастыр.

Қасым ата, Бауыржан ата, неге десеңіз, ендеше, олай болса, демек, алақай, ура.

6. Жұбыңмен не тобыңмен бірге ізденімдік тапсырманы орында.

Сынып алдында айтып беру үшін өзің таңдаған соғыс батыры туралы әңгімеге дайындал. Кейіпкердің тарихын басқаларға қалай ұсынғың келетіні туралы ойлан. Жұбыңмен аудиоподкаст, таныстырылым, буклет, постер, ауызша немесе бейнебаян түрінде ұсынуға болады.

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары қазақ халқы патриоттық сезімі мен жанқиярлық ерлігін көрсетті. 500-ден аса жерлесіміз, оның ішінде 96 қазақ Кеңес Одағының Батыры атағын алды. Олардың арасында қатардағы жауынгерден дивизия командиріне дейінгі әскери атағы бар адамдар болды. Олар: Талғат Бигелдинов, Мәлік Ғабдуллин, Нұркен Әбдіров, Мәншүк Мәметова, Әлия Молдағұлова және басқалары.

1941 жылдың ызғарлы 15–16 қарашасында басқыншы неміс фашистері Кеңестер Одағының астанасы – Мәскеу қаласына жойқын шабуылын бастады. Қазақстанда жасақталған генерал Иван Панфиловтың басқаруындағы 316-атқыштар дивизиясының 1075-атқыштар полкінің жауынгерлері мұздай қаруланған екі есе көп жауға Дубосеково разъезінің түбінде қарсылық көрсетіп, қайсарлық пен ерен ерліктің үлгісін көрсетті.

Қазақ энциклопедиясынан

7. ҮОС ардагерімен өтетін кездесудің сценарийін жаса, сұрақтар даярла.

8. «Қазақстандықтардың ерлігі» тақырыбында мақаланың жоспарын құрып, жаз. Дереккөздерге және авторға сілтеме жасауды ұмытпа.

9. Соғыс құрбандарына арналған ескерткіштің макетін не сызбасын жаса. Жасаған нұсқаңның мағынасы мен символикасын сынып алдында түсіндір.

§68. Шығыстың қос шынары

Ешкім іштен батыр болып тумады: батырлық та мінез секілді, өскен орта, көрген тәрбиеге байланысты қалыпта-сады.

Бауыржан Момышұлы

1. «Мерген қыз» мәтінін тыңдап, май-дан даласында кездескен қазақ жас-тарының диалогі арқылы автордың не айтқысы келгенін анықта.

2. Сұрақтарға жауап бер.

1. Әлия Молдағұлова туралы не білесің? Ол соғыста қандай ерлік көрсетті? Әлияға қан-дай атақ берілді?
2. Алматы қаласында шығыс-тың қос шынарына орнатыл-ған ескерткіштегі сәбилер мен көгершіндер ненің сим-волы деп ойлайсың?
3. Әлия мен Мәншүктің бойындағы батырлықтың, жанқияр ерліктің түп-тамыры қайдан бастау алады?

Қыстырма сөздер мен сөз тіркестері

Қыстырма сөздер мен сөз тіркестерін мағыналарына қарай мына-дай негізгі топтарға бөлуге болады:

1. Кісінің көңіл күйін, сезімін білдіретін қыстырмалар: *бақытымызға қарай, біздің бағымызға, өкінішке қарай, обалы не керек, бір ға-жабы* т.б.
2. Айтылған ойға нануды, жорамалдауды білдіретін қыстырмалар: *өрине, шынында, шынын айту керек, рас, сөз жоқ, сірә, мүмкін, кім біледі* т.б.
3. Ойдың айтылу амалын, тәсілін білдіретін қыстырмалар: *қысқасы, демек, дегенмен, айтпақшы, қорыта келгенде* т.б.

4. Айтылған ойға басқаның не айтушының пікірі тұрғысынан қарауды білдіретін қыстырмалар: *сіздіңше, біздіңше, біреудің сөзіне (пікіріне, ойына, айтуына) қарағанда* т.б.
5. Айтылған ойлардың өзара қатынасын білдіретін қыстырмалар: *сөйтіп, не дегенмен, сонымен, біріншіден, екіншіден, бір жағынан* т.б.
6. Қыстырма сөздермен қатар, қыстырма сөйлемдер де болады. Айтылған пікірге тірек, дәлел болатын қыстырма сөйлемдер негізгі сөйлемге «дегендей» сөзі арқылы телінеді. Мұндай қыстырма ретінде көбінесе мақал-мәтелдер, танымал кісінің сөзі алынады: *Құдайға шүкір, біреуден ілгері, біреуден кейін дегендей, ішіп-жемім жетеді (С.Жүнісов). Сулы жер – нулы жер дегендей, бұрқырай ағып, етегін кең жайып кететін бұлақтың қайнар тұсына қалың жыныс өскен (С.Мұқанов).*

3. «Мерген қыз» мәтінін тағы бір мәрте тыңдап, оқшау сөздерді жазып ал, қандай мағынада жұмсалғанын анықта.

4. Мәтінді оқы. Жанрын (хроника, очерк, мақала) анықта. Дереккөзіне және авторына сілтеме жаса.

Мәншүкті оққа ұшарынан бірнеше минут бұрын көріп, соңғы рет тілдескен сол кездегі 100-атқыштар бригадасының кіші лейтенанты Ахметқазы Болатов ақсақал шақырылмаған қонақ болса да, сөз сұрап, осы шындықты баяндап берді...

«1943 жылдың 11 қазанында біздің дивизияның біраз жауынгерлері Псков облысындағы Изочи стансысына келіп, Мәншүктердің батальонына қосылдық...

Мәншүк жауды пулеметпен қарсы алу үшін биіктеу жотаға орналасты да, орнын белгіледі. Таңғы алтылар шама-сында ұрыс басталып кетті. Бар күшімізбен Изочиді басып алдық. Майданның заңы – жеткен жеріңе дереу бекінуің керек. Сөйтіп, окоп қазып, әркім өз тіршілігін жасауға кіріскенде, бізден екі-үш есе күші көп жау қайта шабуылға шықты. Орнығуға шама бермеді. Біразымызды қырып жіберді. Қалған тірілеріміз позицияны өзгерту үшін артқа шегінуді ұйғардық. Қайтар жолымызда Мәншүктер тұрған төбешікті басып өтуге тура келді. Төбешікке келсек, Мәншүктен басқа

тірі жан жоқ. Басынан жараланыпты. «Мәншүк, таста пулеметті, жүр бізбен, тез!» деп өтініп жатырмыз. Ол болса: «Бара беріндер, мен қалмасам, сендерді кім қорғайды?» – деген сөзінен таяр емес. «Жоқ. Сендерді мен қорғамасам, шепке аман жете алмайсыңдар», – деп, пулеметті қосып жіберді. Біз кете бардық. Артымыздан дүмпулер естіліп жатты. Біраздан соң пулеметтің үні өшіп, дала тынышталды.

Егер сол жолы Мәншүк дәл осындай батырлық көрсетпегенде 100-атқыштар бригадасының жауынгерлері тірі қалмас еді. Менің қара жер басып жүргенім – сол қара қыздың арқасы. Бүгінде біз: «Мәншүк қаншама фашистің көзін жойды», – деп емес, «қаншама қазақты аман алып қалды», – деп айтуымыз керек», – деп аяқтады сөзін Ахметқазы ақсақал.

Гүлзейнеп Сәдірқызы. «Егемен Қазақстан» газетінен

5. Мәншүктің ерен ерлігі саған қалай әсер етті?

6. Қыстырма сөздерді қатыстырып, мәтінді қайта жаз.

Әлия мен Мәншүктің есімдерін бөле-жара қарау еш мүмкін емес. Қай тұрғыдан қарастырсақ та, қос шынарымыз тағдырлас. Екеуінің де әкесі қуғын-сүргін жылдарында «халық жауы» ретінде ұсталып, ауыр жазаға кесілген. Бұл жағдай екеуінің де жүрегін қарс айырды. Әкелерінің ақталуына бір септігі тиер деген перзенттік тілекші көңілмен өздері сұранып, соғысқа аттанды. Әкелерін тұтқыннан босатуды сұрап, И.В.Сталинге хат жазған кездері де болыпты. Алайда оған жауап қайтарылмаған. Екеуінің жаумен соғысқан майдан даласы бір-бірінен қашық емес.

Ғалымжан Байдербес

7. Мақал-мәтелді қыстырма сөйлем ретінде қолданып, жұпта «Батырлық – жүректе» тақырыбында сұхбаттасындар.

8. «Қазақтың қос қарлығашы» тақырыбындағы мақалаға күрделі жоспар құр.

9. Жазылым тапсырмасындағы күрделі жоспарың бойынша мақала жаз. «Менің ойымша», «неге десеңіз», «айтпақшы», «дегендей» т.б. қыстырма сөздерді қолдан.

§69. Ұшқыш – Талғат Бигелдинов

Мінсіз ұшақ жоқ. Ұшақты жақсы көруің керек. Жаны жоқ демесең, сезіміңе ол да жауап береді.

Талғат Бигелдинов

1. «Қыранның самғауы» мәтінін тыңдап, автор көзқарасы мен көтерілген мәселені анықта.

Мәтіндегі деректер	Автор көзқарасы	Көтерілген мәселе

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Жауынгерлік тапсырмамен 305 рет ұшып шыққан Талғат Бигелдиновтің ерлігін қалай бағалайсың?
2. Автордың «Бірінен бірі асқан, толастамай үдемелеген ерен ерлігі екі мәрте батыр атағын бермеске қоймады» пікірімен келісесің бе?
3. Ұшқыш Талғат Бигелдинов туралы не білесің?

Ресми стиль

Ресми стиль – ресми қатынастар аясында қызмет ететін стильдің бірі. Ресми стильге тілдік тұрғыдан мынадай талаптар қойылады:

- ойдың дәлдігі немесе бір мағыналылығы;
- айқындық, жүйелілік, бірізділік;
- баяндаудың ықшамдылығы, артық сөздің болмауы.

3. Ресми стильде жазылған өмірбаянның үш ерекшелігін анықтап, дәптеріңе жаз. Баяндауыштардың формасына назар аудар.

Өмірбаян

Кеңес Одағының Батыры атағын екі рет алған Талғат Бигелдинов Бішкектегі ДОСААФ авиамектебіне түседі. Сонда «У-2» деген ұшақпен ұшуды үйренеді. 1940 жылы Саратов әскери авиация мектебіне оқуға жіберіледі. Саратовтағы ұшқыштар мектебін екі жыл оқып, сержант шенімен бітірген соң, Чкаловтағы бомбалаушы ұшқыштар мектебін аяқтайды. Ал қан майданға аттанар алдында Ижевск қаласынан «Ил-2» штурмовигімен ұшуды үйреніп шығады.

1942 жылы майданға аттанады. Өзі бір көргеннен қатты ұнатқан ұшақпен көк жүзінде 500 сағат болады. 305 рет әскери шабуылға шығып, Берлинді алуға бірінші болып қатысады. Фашистер өздеріне аяусыз өлім оғын сепкен Талғат мінген ұшақты «Қара ажал» деп атаған. 23 жасында Кеңес Одағының Батыры атағын екі мәрте иеленіп, қан майданнан аман-есен оралады.

Талғат Бигелдинов соғыстан соң азаматтық авиацияны басқарды. Мәскеу инженерлік-құрылыс институтын бітіріп, құрылыс саласында да қызмет атқарды.

Қазақ энциклопедиясынан

4. Оқылым мәтінін басшылыққа алып, өз өмірбаяныңды айтып көр.

Қаратпа сөз

Қаратпа сөз сөйлемде тыңдаушының назарын аудару үшін қолданылады, сондықтан адамға байланысты айтылады. Кейде көркемдік үшін жанды-жансыз ұғым атаулары да қаратпа сөз бола алады. Мысалы: *Тыңда, дала, Жамбылды*. Сөйлемде **дала** сөзі – қаратпа сөз. Қаратпа сөздер толық мағыналы болса да, сөйлем мүшесі бола алмайды, өйткені бірде-бір сөзбен грамматикалық байланысқа түспейді.

Қаратпа сөз сөйлемнің басында келсе, одан кейін үтір қойылады, ортасында келсе, екі жағынан, соңында келсе, алдынан үтір қойылады. Қаратпа сөз ерекше қарқынмен, көтеріңкі дауыспен айтылса, одан кейін леп белгісі қойылады.

Мысалы:

– **Дарқан**, сен Берлиндегі Рейхстагқа алғаш ту тіккен қазақ жауынгерін білесің бе?

– **Ерасыл!** Мен мұны бұрыннан білемін. Ол – Рақымжан Қошқарбаев.

5. Берілген сұрақтарды Т.Бигелдиновке қойып, сұхбат жаз. Әр сөйлемге қаратпа сөз қосуға тырыс.

– Сіздің ұшағыңызға фашистердің «Қара ажал» деп ат қойғаны рас па?

– Мұндай шабуылдаушы ұшаққа кез келген адамды отырғызбаған екен. Сонда бұл ұшақтың штурвалына ие болу үшін ұшқышта қандай қасиеттер болу керек?

– Кейбір сыншылар «Ил-2» ұшағы осал және оған жүктелген міндеттерді ақтай алмайды деп есептеген дейді. Ал соғыста бұл ұшақ өзін қалай «көрсетті»?

– 23 жасыңызда Кеңес Одағының Батыры атағын екі мәрте алғанда қандай сезімде болдыңыз?

6. Қаратпа және қыстырма сөздерді қатыстырып, «Ұшқыш болғым келеді» тақырыбында жұбыңмен диалог құр.

7. Жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай көркемдегіш құралдарды орынды қолдана отырып, «Қазақтың текті қыраны» тақырыбында шағын мақала жаз.

8. Жұбыңмен не тобыңмен ақылдасып, ізденімдік тапсырманы орында.

Талғат Бигелдинов жайлы деректі фильм түсіру үшін жоспар құр. Фильмге қандай тартысты оқиға қосуға болатынын ойлан. Фильм кімдерге арналатынына мән бер. Кіммен әңгіме жүргізілетінін ойластыр. Дереккөздерден алатын материалдардың нақты болуына мән бер.

9. Бейбіт заманда ұшқышқа керек қасиеттерді санамалап жаз.

§70. ҰОС жылдарындағы Қазақстан

Соғыс – халықтың күш-қуатын, ерік-жігерін сынайтын ұлы емтихан.

Бауыржан Момышұлы

1. Сырбай Мәуленовтің «Соғыс – сойқан» өлеңін тыңда. Сөйлеушінің дауыс ырғағы мен сөйлеу мәнері арқылы соғыстың елге әкелетін қасіретін сарала.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша жұбыңмен ақылдасып, сұрақтарға жауап бер.

1. Сөйлеушінің дауыс ырғағынан қандай көңіл күйді байқадың?
2. Соғыс адам баласына қандай қасірет әкеледі?
3. Ақын соғысты нелерге теңейді? Ақын ойымен келісесің бе?

3. Мәтінді оқы. Құрылымы мен ресімделуі арқылы қай жанрға жататынын анықта.

Үлгі: Бұл – (мақала/очерк/хроника), себебі...

1941 жылы 22 маусым күні таңғы сағат 4 шамасында Германия әскері КСРО-ның батыс шегарасына басқыншылық

шабуыл жасағаны тарихтан белгілі. Соғыс туралы хабар қазақ даласына тез тарады. Қазақстандық ұл-қыздар соғыстың алғашқы күндерінен-ақ қолдарына қару алды. Отан алдындағы парызын өтеуге өтініш білдіріп, өз еркімен майдан даласына аттанды. Қазақстанның экономикасын соғыс жағдайына бейімдеу шаралары қолға алынып, әскери бағытқа көшірілді. Бейбіт мақсатқа жұмсалатын қаржы мейлінше қысқартылып, көптеген кәсіпорындар қорғаныс өнімдерін шығара бастады.

Ал соғыс жүріп жатқан жерлерден және майданға жақын аймақтардан 220 зауыт пен фабрика, кәсіпорын Қазақстанға көшірілді. Олар Алматы, Қарағанды, Шымкент, Петропавл, Семей, Ақтөбе, Орал қалаларына орналастырылды. Қазақстан КСРО-ның негізгі әскери-өнеркәсіп базасына айналды. Республика бойынша 2 миллионнан астам адам әскери даярлықтан өтті. Соғыстың алғашқы кезеңінде 14 атқыштар және атты әскер дивизиясы, 6 бригада құрылып, майданға жіберілді. Осылай елдің әрбір бесінші адамы майданға аттанды.

Қазақстандықтар партизандық қозғалысқа да белсене қатысты. Толық емес мәліметтерге қарағанда, Украинаның партизандық отрядтарында 1500, Ленинград облысында 220-дан астам қазақ жігіті соғысқан. Беларусьтің әртүрлі ауданында әрекет еткен 65 партизандық бригадада 1500-ден аса қазақстандық болған.

Ұлы Отан соғысы майдандарында қаза болған қазақстандықтар санына байланысты түрлі пікірлер бар. Кейінгі жылдардағы мәліметтерде соғыстан оралмаған қазақстандықтардың саны 601 мыңға дейін жетіп отыр, оның 350 мыңнан астамы – қазақтар.

ҚазАқпарат

4. Оқылым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Ұлы Отан соғысы кезінде Қазақстанда қандай оқиғалар болды?
2. Соғысқа барған қазақстандықтар қандай қозғалыстарға қатысты?
3. Қазіргі ұрпақ үшін соғыс жылдарын зерттеудің маңызы қандай?

 5. Жұбыңнан сұхбат ал. Соғыстың халық тұрмысына әсері туралы бес сұрақ құрастыр. Оқшау сөздерді қолдан.

 6. Төмендегі мәтін мазмұнына *менің ойымша, жалпы алғанда, әрине, қысқасы, сонымен, бәрекемді* оқшау сөздерін кірістіріп, көшіріп жаз. Тыныс белгілерін дұрыс қолдануға мән бер.

Соғыс жылдары Қазақстан мәдениеті мен ғылымы тоқтап қалмады. Жамбыл бастаған әдебиет пен өнер қайраткерлерінің еңбектері – өз алдына бір төбе. Жыр алыбы Жамбылдың «Ленинградтық өренім» деп аталатын мәңгі өшпес патриоттық шығармасын бүкіл ел толғана оқыды. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов «Абай» эпопеясының I кітабын жариялады. С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин т.б. жазушылар, Шашубай, Нұрпейіс, Кенен сынды ақындар халықтар достығының жыршысы болды.

Мәдени қызмет көрсету мақсатымен 1941 жылы Алматыда майдандық концерт бригадалары ұйымдастырылды. Олардың құрамында республиканың көрнекті әнші-өртістері болды. Қазақ өртістері майданның алғы шебінде 2 мыңға жуық концерт берді.

Зиялы қауым Отанға шексіз берілгендіктің өнегесін көрсетті...

 7. Тыңдалым бөліміндегі сурет бойынша шағын мақала жаз. Кіріспе, негізгі бөлім, қорытындының азатжолдан жазылатынын ескер.

 8. «Қазақстандықтар Ұлы Отан соғысы жылдарында» тақырыбында қандай сурет салар едің? Суретін сал немесе сипаттап жеткіз.

 9. Екі тапсырманың бірін орында.

1. Екінші дүниежүзілік соғыстың жаһандық салдары туралы өз тұжырымыңды дәлелдеу үшін сызба дайында.
2. «Соғыстың бізге беретін сабақтары» тақырыбында өз ойыңды білдіріп, аргументті эссе жаз.

§71. Дара тұлға – Бауыржан Момышұлы

Баукең – халықтың рухы. Ұлттық санамыз әбден жаншылып тұрған кезде, соғыс кезінде, ол кісінің аты шыға бастады. Баукеңнің арқасында қазақтың ұлттық сезімі жаңғырды. Патриоттық тәрбиенің ошағы Баукеңнің шығармаларында.

Мекемтас Мырзахметұлы

1. «Батыр баба Бауыржан» өлеңін тыңдап, автордың өлең кейіпкеріне деген көзқарасы мен сезімін анықта.

2. Бауыржан кім? Тізімді жалғастыр: әскери қолбасшы, аты-аңызға айналған батыр, ... Батыр туралы жазылған қандай шығармалар бар? Жазушы Бауыржанның қандай шығармаларын білесің?

3. Мәтінді оқып, тілдік құралдары арқылы стилін анықта.

Азаматтықтың символы

Екінші дүниежүзілік соғыстың даңқты жауынгері, Халық Қаһарманы, көрнекті жазушы – Бауыржан Момышұлы 1910 жылдың 24 желтоқсанында Жамбыл облысының

Жуалы ауданындағы Мыңбұлақ ауылында туған. 1921 жылы мектеп табалдырығын аттайды, бастауыш мектепті Аса интернатында оқиды. 1924 жылдан бастап Шымкент қаласындағы алғашқы жетіжылдық мектепте оқиды.

1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталысымен, Б.Момышұлы Алматы маңында жаңадан жасақталған 316-атқыштар дивизиясының құрамында майданға аттанады, батальон, полк командирі қызметтерін атқарады.

Соғыстың соңғы жылдарында гвардиялық дивизияны басқарады. 1941 жылғы күзгі, қысқы кескілескен шайқастар кезінде өз батальонын 27 рет шабуылға бастап шықты. Бауыржан Момышұлы жау шептеріне ішкерілей еніп, ұрыс жүргізу теориясын соғыс тәжірибесінде алғаш қолданушылардың және оны дамытушылардың бірі болды. Ол – әскери педагогика мен психологияны байытушы, баға жетпес мұра қалдырған дара тұлға.

Алмас қылыштай өткір де қайсар Бауыржан даналығымен, шешендігімен де танылды. Осынау дара тұлғаның ғибратқа толы сөздері, терең мағыналы ойлары әркімнің көкейінде. Жазушы Бауыржанның айтар ойы, жазар тақырыбы – соғыс шындығы. Барлық оқиғалардың бел ортасында өзі болғандықтан, автор әңгімені өз атынан айтады.

Бауыржан Момышұлының ерлігі – ұлы тәрбие, үлкен өнеге мектебі. Ол – азаматтықтың, патриоттықтың символы. Баукең – әлем халқының ортақ перзенті дәрежесіне дейін көтерілген азамат.

ҚазАқпарат

4. Неліктен Бауыржан Момышұлының өмір тарихы әлі күнге дейін үлгі тұтарлық деп ойлайсың? Батырдың қандай қасиеттерін өз бойыңнан көргің келеді?

Одағай сөздер

Одағай сөздер де оқшау сөздің бір түрі. Ол айтушының көңіл күйін, сан түрлі сезімін, эмоциясын білдіру үшін қолданылады.

Одағайлар қалыпты баяу дауыспен айтылғанда, жазғанда одан кейін үтір қойылады, ал көтеріңкі дауыспен айтылса, леп белгісі қойылады. Мысалы: *Шіркін, батыр болсаң, осындай бол! Бәре-келді! Міне, нағыз азамат!*

5. Одағайларды қатыстырып, тыңдалым және оқылым мәтіндеріндегі сөйлемдерді өзгертіп жаз.

6. Үзіндіні негізге алып, «Көпке үлгі болған қаһарман» тақырыбында шағын мақала жаз.

1943 жылдың жазы... «Знамя» журналының соңғы нөміріне Александр Бек деген автордың «Панфиловшылар алғы шепте» атты повесінің басы жарияланған екен...

«Знамя» журналының мендегі екі нөмірі қолдан-қолға көшті. Қаршадайынан батырлар жырын жаттап өскен қазақ балалары бұл повесті өлеңдей жаттап алдық. «Фамилиясы жоқ адаммен» – батальон командирі Бауыржан Момышұлымен біз майданда осылай танысқан едік. Оның ерлігіне, батылдығына, тапқырлығына, сонымен бірге адамгершілік асыл қасиеттеріне сүйсіндік. «Егер өтірік жазсаң, алдымен сол қолыңды, одан соң оң қолыңды шауып тастаймын», – деп, қылышын жарқ еткізіп, қынабынан суырып алып, жазушыға серт қойған сәті әрқашан жадымызда жүрді. Командирлеріміз Бауыржандай қатаң, қаһарман болуға тырысты. Біз, солдаттар, Бауыржандай батыр, батыл болуға ұмтылдық. Бәріміз де Момышұлын бір көрсек, тілдессек-ау деп арман еттік...

*Әзілхан Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз»
роман-диалогінен*

7. Жұбыңмен Б.Момышұлының орысша естелігін қазақ тіліне аудар.

Мы – казахи. Мы – племя батыров, прославленных в веках. Внуки этих батыров творят на фронтах Отечественной войны героические подвиги, удивляя весь мир своей отвагой, мужеством.

8. Бауыржан Момышұлының нақыл сөздерін қыстырма сөйлемдер ретінде қолданып, сөйлем құрап, жаз.

- Ерлік – тәрбие жемісі.
- Соғыстың заңы – өте қатал заң.
- Отаның үшін отқа түс – күймейсің.
- Тәртіпке бас иген құл болмайды,
Тәртіпсіз ел болмайды.

§72. И.В.Панфилов атындағы дивизия

Аттан аттың несі артық?
Жүрісі мен күші артық;
Ерден ердің несі артық?
Ерлігі мен ісі артық.

Халық даналығы

1. Қасым Аманжоловтың «Ақын өлімі туралы аңыз» поэмасынан үзінді тыңда. Сөйлеушінің дауыс ырғағы мен сөйлеу мәнері арқылы негізгі ойды анықта.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша жұбыңмен ақылдасып, сұрақтарға жауап бер.

1. Жаумен бетпе-бет келіп, өлім аузында тұрған жауынгердің бойынан қазақ батырына тән қандай қасиеттерді байқадың?
2. Қазақ даласынан майданға аттанған әрбір азаматымыздың жанқиярлық ерлік көрсеткені саған қалай әсер етті?

3. Өлең үзіндісін тағы бір мәрте тыңдап, қаратпа сөз ретінде алынған жансыз ұғым атауларын тап, қандай мағынада жұмсалғанын анықта.

4. Мәтінді оқып, тілдік құралдары арқылы стилін (публицистикалық, ресми) анықта.

316-атқыштар дивизиясы – Алматыда жасақталған әскери құрама. Тұңғыш командирі – И.В.Панфилов. Құрамы қазіргі Алматы, Жетісу, Жамбыл, Түркістан облыстары мен Қырғызстан тұрғындарынан жасақталды. Алғаш ұрысқа 1941 жылы 6 қазанда Мәскеу қорғанысының шешуші учаскелерінің бірі – Волоколамск бағытында кірді. Мәскеуді қорғаудағы теңдессіз ерлігі үшін дивизия 17 қарашада «Қызыл Ту» орденімен марапатталып, 18 қарашада «8-гвардиялық атқыштар дивизиясы» деген атақ алды. 23 қарашада дивизияға соғыста ерлікпен қаза тапқан оның тұңғыш командирі – И.В.Панфиловтың есімі берілді.

Әйгілі әскери қолбасшысы Бауыржан Момышұлы өзінің «Қанмен жазылған кітабында» дивизияның қалай құрылғанын баяндады: «Оның қатарына бухгалтерлер мен мұғалімдер, сауаты жоқ адамдар мен ғылым кандидаты да шақырылды. 36 ұлттың өкілі болды. Бейбіт уақытта жас жігіттер екі жылдық әскери қызметке шақырылып, өз міндетін өтейді. Осы уақыттың ішінде оларға қажетті әскери тәрбие беріліп, олардың бойына жауынгерлік қасиет егілетін. Нағыз солдат етіп тәрбиелеу үшін көп уақыт қажет болады. Ал бізге мұның бәріне небәрі екі-ақ ай уақыт беріліп, ұрысқа аттандырды. Тарихта бірде-бір генерал жаңадан шақырылған, толық әскери даярлықтан өтпеген құраммен соғысқа қатысқан емес. 316-атқыштар дивизиясы сияқты жауынгерлік құраманы ұйымдастыру – бұл үлкен іс».

«Айбын» энциклопедиясынан

5. Сұрақтарға жауап бер.

1. 316-атқыштар дивизиясы кімдерден жасақталды?
2. Неге оларды «панфиловшылар» деп атаймыз?
3. Дивизияның тұңғыш командирі туралы не білесің?
4. Дивизияға не себепті «гвардия» атағы берілді?

6. Төменде берілген қадамдарды негізге алып, мектепте Панфилов атындағы дивизияның ерлігі туралы өтетін іс-шараға шақыру қағазын жаз.

1. Панфиловшылардың Мәскеуді қорғаудағы ерен ерлігінің 85 жылдық мерейтойына шақырып, бір мекемеге немесе бірнеше адамға арнап шақыру қағазын жаз.
2. Хатта іс-шараның күн тәртібі, өтілетін орны, сөз сөйлеушілердің, іс-шараға жауапты адамдардың аты-жөні және т.б. ақпараттар жазылуы мүмкін.
3. Хаттың мәтінінде ресми стильге тән сөз орамдарын қолдан.

Генерал Панфилов Бауыржанды әскери тактикасы үшін жоғары бағалаған. Өйткені батальон командирі Момышұлы қызылармиялық қасаң ұранды тактиканы түбірімен өзгертті. Соғыста қажетті жерінде айламен шегінуге де болатынын дәлелдеп, бес рет қоршауда қалып, бес рет оның быт-шытын шығарып бұзып шықты. Мұның бәрі – Мәскеу түбіндегі 60 шақырымдық майдан шебінде болған жауынгерлік оқиға. Сондықтан да Панфилов, Момышұлы, 28 панфиловшы батырлар – бұлар ажырамас бір ұғым! Өте үлкен тарих!

*Әскери ғылымдар докторы, профессор,
полковник Ким Серікбаев*

7. Оқшау сөздерді қатыстырып, қазақстандықтардың ерлігі туралы сөйлемдер жаз. Тыныс белгілерінің қойылу заңдылықтарын түсіндір.

8. Панфиловшылар туралы естеліктерді қатыстыра отырып, «Батырлары сирек әлемде мен шынайы батырды кездестірдім» тақырыбында шағын мақала жаз.

§73. Ұшқыш қыз – Хиуаз Доспанова

Дала қыздарында назданған еркелік пен нәзіктік те бар, жігер мен жалын да бар. Жан тазалығы мен ар-ұят тазалығы бар.

Ғабит Мүсірепов

Бүкіл Орта Азия елдерінің ішінде қазақтан басқа қай ұлтта жанқиярлықпен соғысқан, үлкен батылдық көрсеткен Хиуаздай қыздар бар еді?!

Фарида Оңғарсынова

1. «Қазақ қызы» өлеңін тыңдап, автор көзқарасы мен көтерілген мәселені талда.

2. «Қазақ қызы» өлеңі бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Өлеңде ақынның қандай көзқарасы танылады?
2. «Қорға десе Отанды, басын тікті, Атын жазып кітапқа асыл түпті» деген өлең жолдарынан не түсіндің?

Хроника	Очерк
Хроникада тарихи оқиғалар хроникалық жүйеде жазылады.	Очеркте автор ақпаратты қызғылықты етіп береді.

3. Мәтіндерді оқып, құрылымы мен ресімделуі бойынша қайсысы хроника, қайсысы очерк екенін ажырат.

А мәтіні

Хиуаз Доспанова 1922 жылы 15 мамырда Атырау облысы Құрманғазы ауданында дүниеге келген. Мектепті үздік тамамдаған соң, ұшқыш болуды армандайды. Соғыстың алдында Мәскеудегі Жуковский атындағы Әскери-әуе академиясына түсе алмай қалады, бірақ сонда қалып, медицина институтына түседі. Соғыс басталысымен «ұшқыш болсам» деген арманы оны қайтадан академияға жетелейді. Үкімет оны Саратовтағы әскери ұшқыштар училищесіне жібереді. Училищеде штурмандар даярлайтын арнайы курсты аяқтап, 1942 жылдың көктемінде жау шебін түнгі мезгілде бомбалайтын әйелдер авиapolкінің құрамында майданға аттанады. «ПО-2» деп аталатын бомбалаушы ұшақпен жау бекінісінің, қару-жарақ қоймаларының үстінен бомба тастап отырған.

Әуе шайқасында төрт мәрте ауыр жарақат алып, есін жиысымен ұрыс даласына қайта оралған екен. Майдандағы ерлігі үшін ол «Қызыл жұлдыз», II дәрежелі «Отан соғысы» ордендерімен және көптеген медальдармен марапатталады.

Соғыстан кейін лауазымды қызметтер атқарған Хиуаз Доспановаға ҚР Президентінің Жарлығымен 2004 жылы Халық Қаһарманы атағы берілді.

«Тарихи тұлғалар» энциклопедиясынан

Ә мәтіні

Хиуаздың алғашқы тапсырманы көңілдегідей орындағаны бөлім командирі Марина Раскованы да бір желпінітіп тастады. Сенімін арттырды. Марина: «Қадамың баянды болсын!» – деп тұңғыш жеңісімен құттықтады.

Содан бері Хиуаз 300 рет әуеге көтеріліп, жауды 300 рет бомбалады. Ол Тамань түбегін, Керчь бұғазын көктей сан рет ұшты. Дұшпан бекіністерін, оқ-дәрі, қару-жарақ тиеген эшелондарын, өткел-көпірлерін, танк оңдайтын шеберханаларын, автомобиль колонналарын, аэродромдарын талай бомбалады. Түн болса-ақ фрицтерге «қонақасы» жеткізіп жүрді. Ол бүкіл Қырым жағалауын, Севастопольді азат ету ұрыстарына қатысты.

Еш бөгет, қауіп-қатер оның бетін қайтара алмады, жүрегін шая алмады. Моздоктан Варшаваға дейінгі ұзақ жолдың ертегідей мол тарихы қалың кітапқа лайықты. Өткен күнде белгі көп. Артыңызға қарасаңыз, Хиуаз ұшағының сайрап жатқан жолын көргендей боласыз.

Сағынғали Сейітов

4. Мәтіндер бойынша сұрақтарға жауап бер. «Ерлік ешқашан ұмытылмайды» деген нақылға сай келетін жолдарды тауып, оқы.

1. Хиуаз Доспанованы не себепті «қанатты қыз» деп атаған?
2. Батыр қыздың майдандағы ерлігі қалай бағаланды?

5. Оқылым және тыңдалым материалдары бойынша оқшау сөздерді қатыстырып, диалог жаз.

6. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ қыздарының ерлігі туралы досыңа хат жаз. Алдымен күрделі жоспар құрып ал.

Қазақ халқы өз тарихында батыр қыздарға кенде емес. Ертедегі Томирис ханшайымды айтпағанда, XVIII ғасырдағы қазақ-қалмақ соғысында ерлігімен ел есінде қалған Гауһар, Назым батырлар, Абылай ханның барлаушыларының басшысы болған Айбике ару, Кенесары ханмен бірге ірі шайқастарға қатысқан Бопай ханшайым, Ресей патшалығына қарсы көтерілістерде қаһармандық танытқан Сапура батыр, Екінші дүниежүзілік соғыста ерлік көрсетіп, Кеңес Одағының Батыры атанған Әлия Молдағұлова, Мәншүк Мәметова, Хиуаз Доспанова, кешегі Желтоқсан көтерілісінің батырлары Ләззат пен Сәбира тәрізді қыздарымыз – сөзіміздің дәлелі. Ел басына қауіп төнгенде, қазақ жастары ұл-қыз деп бөлінбей, қатар атқа қонған.

7. Одағайларды қатыстырып, «Артық болмас білгенің!» айдарымен берілген мәтіннен 5 сөйлем жаз.

8. Хиуаз Доспанова туралы досыңнан алған сұхбаттың мәтінін жаз. Сұхбатта қаратпа, қыстырма, одағай сөздер болсын.

§74. Партизан – Қасым Қайсенов

Қасым Қайсенов – халқына, Отанына пайдалы болуды өмірлік мұрат тұтқан адам. Оның азаматтық тұлғасы, болмыс-бітімі, өмірдегі тындырған ісі осы сөзімізге дәлел бола алады. Біз білетін партизан-жазушы Қасым Қайсенов – дара тұлға.

Ахат Жақсыбаев, жазушы

1. Асқар Егеубаевтың «Дара батыр» өлеңін тыңдап, ақынның өлең кейіпкерін қандай сөздермен сипаттағанын, өлеңнің негізгі идеясын анықта.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша жұбыңмен ақылдасып, сұрақтарға жауап бер.

1. Қасым Қайсеновті сипаттаған сөздерді теріп жаз: *жайсаңым, қайсарым, ...*
2. Батыр туралы жазылған қандай шығармалар бар?
3. Жазушы Қайсеновтің қандай шығармаларын білесің?

3. Мәтінді оқып, стилін (көркем әдебиет, публицистикалық, ресми) анықта.

Қазақтың қайсар ұлы – Қасым Қайсенов

Екінші дүниежүзілік соғыстың даңқты жауынгері, атақты партизан, жазушы, Халық Қаһарманы Қасым Қайсеновтің тағдыры, өзі жазып кеткендей, «тікелей совет-герман соғысымен байланысты».

Алғаш 1939 жылы әскер қатарына шақырылған 21 жастағы жігіт Мәскеу маңындағы нақты орналасқан жері мен атауының өзі құпия болған арнайы барлау-диверсия мектебіне жіберіледі.

Қасым Қайсенов осы мектепте күшті дайындықтан өтіп, барлық жағынан шыңдалып шығады. Барлаушылардың жазылмаған заңы бойынша «Вася» деген лақап атты иеленеді.

Бұл есімді ол әкесінің ауылдағы досы Василийдің құрметіне таңдаған деседі.

1941 жылдың қара күзі. Құпия мектептің арнайы курсынан өткен жауынгерлерді бір түнде ит түмсығы өтпейтін қалың тоғайға әкеп тастайды. Қарамағындағы он жауынгермен бірге парашютпен түскен бетте, аяқтары жерге тимей жатып, қалың жаудың қоршауында қалған Қасым қасындағы серіктерінен түгел айырылады.

Жалғыз өзі он шақты күн бойы ну орманның ішінде бой тасалап, нәр сызбай, аштықта жан сауғалайды. Партизандар отрядына қосылады. Осылайша соғысқа Василий Михайлович Булатов есімін арқалап кірген жас жігіттің майдандағы өмірі басталады...

Бауыржан Базар. «Айқын» газетінен

4. Қ.Қайсеновтің соғысқа дейінгі өмір жолы туралы не білдің?

Қазақтың қас батыры Қасым Қайсенов Украина жерінде Чапаев атындағы партизан құрамасының үшінші отрядын басқарады. Алуан түрлі ұлттың арасында жалғыз өзі жай оғындай жарқылдап, қазақтың батырлығын сан мәрте дәлелдеді.

Соғыстан соң елге оралып, әртүрлі қызметтер атқарады. Қаламгер-партизан «Партизан соқпақтары», «Илько Витряк», «Ажал аузынан», «Жау тылындағы бала», «Жау тылында», «Днепрде», «Жас партизандар» деп аталатын кітаптар жазып, кейінгі ұрпаққа шығармашылық мұрасын қалдырды.

«Алаш айнасы» газетінен

5. Оқшау сөздерді кірістіріп, партизан отрядтарының Ұлы Жеңіске қосқан үлесі туралы жұбыңмен сұхбат құр.

Үлгі: Партизан – жау басып алған жерде соғыс қимылдарын жүргізетін жауынгер. Демек, ...

6. Қасым Қайсеновтың ерлігі туралы «Ер есімі – ел есінде» атты мақаланың күрделі жоспарын жаз.

7. Тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелді, одағай сөздерді пайдаланып, Қасым Қайсеновтің бейнесін ашатын «Батыр партизан» тақырыбында таныстырылым дайында.

§75. Жеңіс жалауы желбіреген күн

Тәуекелсіз жеңіс жоқ.

Жауынгерлік борышты өтеу жеңіспен бірдей.

Бауыржан Момышұлы

1. Ғафу Қайырбековтің «Жеңіс философиясы» өлеңін тыңдап, автор көзқарасы мен көтерілген мәселені талда.

2. «Жеңіс» сөзі қаншалықты ыстық? Жеңіске жету үшін халық қандай қиындықтарды бастан кешті? Адамдар соғыс салған жараны қалай емдеді?

3. Мәтінді мұқият оқып, жанрын (очерк, хроника) анықта.

Жеңісті жақындатқан жазбалар

Жазушы Әзілхан Нұршайықов Алматыдан соғысқа аттанды. Майданға аттанар алдында басталған күнделік осы қып-қызыл майданның ішінде мәңгілікке үзіліп қалуы да мүмкін еді. Көктен от бүркіп, оқ борап тұр. Бүгін барсың, ертең жоқсың. Сәт сайын қанға боялып, жан тапсырып жатқан жауынгерлер. Мұндайда бірдеңе жазбақ түгілі, өз пешененен не жазылғанын білмейсің. Жауынгер Нұршайықов күнделік жазуды сонда да тастамады. Бәлкім, рухтың күштілігі шығар. Қаңғыған оқ тисе, бәрі де адыра қалады. Соның бәрін біле тұра жаза берді.

Жігіттер дамыл алған сәтте бұл дереу жазуға отырады... Қағаз дегенің тапшы. Қолына не түссе, соған жазды.

Майдан даласында жүргенде «жазушы болам» деген ой миына келген жоқ. Тек оқ пен оттың ортасында бірге шайқасқан азаматтардың атын ақ қағазда қалдыруды жөн санады. Соғыстан 16 күнделік алып келді. Содан-ақ қанды қырығанның ішінде жүріп, қалай еңбек еткенін біле беріңіз.

Бауыржан Омарұлы. «Ана тілі» газетінен

4. Қазақстандықтар соғыста қандай қасиеттерімен көзге түсті? Жауынгер журналист Ә.Нұршайықовтың еңбегіне қандай баға бересің?

5. Оқшау сөздерді қатыстырып, оқылым мәтіні мазмұнына сай 10 сөйлем жаз.

6. Мәтінге күрделі жоспар жаса.

Қазақтан шыққан генерал

Ғаламды дүрліктірген алапат соғыс қазақ ұлтына үш генерал сыйлады. Соның бірі – Сабыр Рахымов.

Әскери қызметке түбегейлі бет бұрған жас офицер Сабыр 1941 жылы майданға аттанады. Соғыстың алғашқы күндері-ақ жау қоршауын бұзып шыққан батылдығы үшін полк командирі Рахымов екі дүркін Қызыл Ту орденімен марапатталып, полковник шенін алады. 1942 жылы дивизия командирі міндетін атқарушы болып тағайындалады.

Осы кездегі бір әскери құжатта: «Рахымов басқарған дивизия 4 000 фашистің көзін жойып, немістің 100 солдатын тұтқынға түсірді, жаудың төрт ұшағын құлатты», – делінген.

Сабыр Рахымов туралы генерал-майор А.Гречко: «Ұстамды, тактикалық білімді, тәртіпті офицер. Шабуыл кезінде дивизияны дұрыс басқарады», – десе, генерал-майор С.Рыжков: «Батыл, ізденгіш командир. Рахымовтың қайсарлығы мен жүректілігі оның қарамағындағыларға үлгі бола алады», – деп бағалапты.

1945 жылы наурызда Польшаның Староград қаласы маңында жаумен қиян-кескі шайқаста генерал-майор Сабыр Рахымов қаза табады...

Сабыр Рахымовқа 1965 жылы 6 мамырда КСРО Жоғары Кеңесі Президиумының Қаулысымен Ұлы Отан соғысында көрсеткен ерлігі үшін Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Бекен Қайратұлы. «Егемен Қазақстан» газетінен

7. Тұжырымдамалық кесте құрыңдар.

Салыстырылатын нысан	Сипаты мен қызметі	Қолданылу ерекшеліктері	Мысалдар
Оқшау сөздер			
Еліктеу сөздер			
Шылаулар			

§76. Ардагерлерімізді ардақтайық!

Әрқашан да бейбітшілік тілегім,
Соғыс – сойқан, соғыс – тажал, білемін.
Бейбітшілік – ана, бала арманы,
«Бейбітшілік» деп соғады жүрегім.

Рза Қунақова

1. Әбу Сәрсенбаевтың «Сен құрметте оны!» өлеңін тыңдап, өлеңнің негізгі идеясын анықта.

2. Ақын жас ұрпаққа қандай ақыл айтады? «Келешек ұрпақтың ертеңі үшін, азаттық жолында...» деген жолдарды түсіндір.

3. Мәтінді оқып, тілдік құралдары арқылы стилін анықта.

Мемлекет басшысының Жеңіс күнімен құттықтауы

Қымбатты отандастар! Баршаңызды Ұлы Жеңіс күнімен шын жүректен құттықтаймын!

Бұл мейрам – бейбіт өміріміз, азаттығымыз бен жарқын болашағымыз үшін фашист басқыншыларына қарсы сұрапыл соғыста жеңіске жеткен батырлардың ерлігінің символы.

Ұлы Отан соғысы майданына миллионнан астам қазақстандық аттанып, олардың тең жартысы Жеңіс жолында қаза тапты. Адамзат тарихында теңдессіз ерлік жасаған әкелеріміз бен аналарымыздың қажымас қайсарлығы, ерен еңбегі, көзсіз қаһармандығы халқымыздың жадында мәңгі сақталады.

Биылғы Жеңіс күнін бізбен бірге 665 майдангер мен 100 мыңға жуық тыл еңбеккері қарсы алуда. Олардың ешқайсысы мемлекеттің қолдауы мен қамқорлығынан, қоғамның сый-құрметінен тыс қалмайды.

Соғыс және тыл ардагерлеріне, барша қазақстандықтарға бейбіт тіршілік, зор денсаулық, бақ-береке тілеймін!

Жеңіс күні құтты болсын!

9 мамыр 2021 жыл

ҚР Президентінің ресми сайтынан

4. Мәтіннің эмоционалдық әсерін күшейту үшін Президент қандай тілдік құралдарды қолданғанын анықта.

5. Жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай көркемдегіш құралдарды орынды қолданып, «Ардагерлерімізді ардақтайық!» тақырыбында шағын мақала жаз.

6. Соғыс ардагерлері мен тыл ардагерлеріне арнап, Жеңіс күнімен құттықтау мәтінін жаз. Алғыс, құрмет білдіретін сөздер мен оқшау сөздерді қолдан.

7. Қыстырма сөздерді қатыстырып, мәтінді қайта жаз.

Ардагер – «құрметті, ардақты, қадірлі адам» деген мәнді білдіретін этикалық ұғым. Ел қамын ойлап, намысын қорғаған, елеулі еңбек сіңірген абыройлы адамды «халық ардагері» деп жоғары бағалайды. Жеке адам қоғамда ерекше істерімен, ақыл-парасатымен, адамгершілік асыл қасиетімен, беделімен жұртшылыққа танылғанда ғана ардагер болады.

«Айбын» энциклопедиясынан

8. Ұлы Отан соғысы ардагерлерінің бірінің өмірбаянын зерттеп, оның ерліктері мен жеңіске қосқан үлесі туралы әңгіме жаз немесе тыл ардагерінен сұхбат ал.

Х

БӨЛІМ

ҒЫЛЫМИ ФАНТАСТИКА

СӨЙЛЕМ ІШІНДЕ, СӨЙЛЕМ СОҢЫНДА ҚОЙЫЛАТЫН ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

- §77. Ғылыми фантастика
- §78. Ғылыми фантастика және экологиялық проблемалар
- §79. Робототехника және жасанды интеллект
- §80. Ғылыми фантастика жазған қаламгерлер
- §81. Ғылыми фантастика кейіпкерлері
- §82. Ғарыштың сырлы өлемі
- §83. Фантастикалық саяхаттар
- §84. Ғажайып ғаламшар
- §85. Марстан шыққан жаңғырық
- §86. Ғылыми фантастика кино өлемінде

§77. Ғылыми фантастика

Фантастика – тіпті де балауса жанр емес. Біздің көркем әдебиетіміздің өзі фантастикадан басталған. Кешегі қиял-ғажайып ертегілеріміздің өзі – халқымыздың әлемді тануының бір формасы.

Шәмшиден Әбдіраман, фантаст-жазушы

1. Мәтінді тыңда. Суретке қарап, мәтіннен деректер келтіре отырып, әңгімеле.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға дәлелді жауап бер. Өз жауабыңды жұбыңның жауабымен салыстыра отырып, өзара талқылаңдар.

1. «Қазақ ғылыми фантастикасы кенже дамып келеді» деген пікір нені білдіреді?
2. Қазақ халық ауыз әдебиетінде қандай фантастикалық шығармалар бар?
3. Халық ертегілеріндегі фантастикалық элементтерді автор заманауи технологияның қандай жетістіктерімен салыстырады?
4. Автор фантастика жанрының болашақтағы рөлін қалай бейнелейді?

3. Мәтінді оқып, «неліктен?», «не себепті?», «қалай?» деген сұрау есімдіктері қатысқан үш проблемалық сұрақ құрастыр.

Фантастиканың алтын ғасыры

XX ғасырдың екінші жартысында Жер адамзат үшін зерттелген әлем деп есептелді. «Қарқынды дамыған технология үшін енді жаңа зерттеу кеңістігі қажет болады», – деп шешті ғалымдар. Ғылым, технология, медицина, білім жүйесі қоғам өмірінің негізіне айналды.

Осы кезең «Атом, кибернетика, ғарыш, генетика ғасыры» деп аталды. Бұл ғасыр адамзат баласы ойлап тапқан ғылыми жаңалықтар мен тың зерттеулерге куә болды.

Атомдық жарылыстар туралы ең алғаш ғалымдардың емес, фантаст жазушылар шығармаларында сөз болды. Мысалы, Герберт Уэллстің «Азат етілген әлем» романында (1914) атомдық соғыс туралы жан-жақты баяндалады. Кибернетика туралы әлі ешкім сөз қозғамаған кезде, елуінші жылдардың басында-ақ, Айзек Азимов оны «басқару туралы ғылым» деп атаған. Басқа планеталарға сапар, ондағы құпия тіршілік туралы алғашында тек ғылыми-фантастикалық шығармаларда айтылды.

Генетика XX ғасырда ғылым ретінде қалыптасты. Бұл тақырыпқа Николай Ильин «Жаңа өмір аңғары» романын жазды. Романның кейіпкерлері адамдарды приборда өсіреді, соған тәжірибе жүргізеді.

Бұл кезеңде ғылыми болжамға, ғылым кеңістігіндегі жаңалықтарға негізделген фантастикалық туындылар көптеп жазыла бастады.

Сәулеш Айтуганованың «Әлемдік фантастика жауһарлары» кітабынан

4. Оқылым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. XX ғасырда ғылым мен техника саласында қандай жаңалықтар ашылды?
2. Ғылыми жаңалықтарға себеп болған қандай туындылар жарық көрді?
3. Көркем шығармада көрініс тапқан ғылыми жаңалықтың көп ұзамай іске асуы мүмкін бе?

Тыныс белгілері

Тыныс белгілері – жазуда ойды нақты, дәл, түсінікті етіп жеткізу, баяндалмақшы пікірді айқын білдіру мақсатында интонациялық, мағыналық, грамматикалық ұстанымға сай қолданылатын шартты белгілер.

Тіліміздегі тыныс белгілері сан жағынан онша көп емес, бірақ мағыналары, қолданылу орны жағынан алуан түрлі. Қолданылу орнына қарай тыныс белгілері екіге бөлінеді:

1. Сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілері: нүкте (.), сұрау белгісі (?), леп белгісі (!), көп нүкте (...). Негізгі қызметі – даралаушы, бір ойды екінші ойдан даралап, бөліп тұрады.
2. Сөйлем ішінде келетін тыныс белгілері: үтір (,), нүктелі үтір (;), қос нүкте (:), тырнақша (« »), сызықша (–), үтірлі сызықша (,—). Негізгі қызметі – ерекшелеуші, сөйлем ішіндегі белгілі бір сөзді не тіркесті басқаларынан ерекшелеп тұрады.

5. «Ғылыми фантастика жанры жаңа зерттеулерге жол аша ма?» тақырыбында дискуссивті эссе жаз.

6. Сөйлем соңына тиісті тыныс белгілерін қойып, көшіріп жаз.

XX ғасырда фантастика мәдениеттің бөлінбес бөлшегіне айналды әдебиетте, кинематографияда, сурет өнерінде дамыды ойын кеңістігінде фантастикалық мазмұнға бай компьютерлік ойындардан аяқ алып жүргісіз неге XX ғасырда фантастика қарыштап дамыды оған жаһандану, түрлі мәдени трансформациялар әсер етті фантастика тек өнер ретінде ғана дамып қоймай, ғылыми фантастиканы да жетілдірді керемет емес пе виртуалды әлемге аяқ басып тұрғанымызға қазір ешкім таңғалмайды.

7. Ғарышқа ұшқан жануарлар туралы мәлімет жинап, мәтінді аяқта.

Алғашқы ғарыштық аппараттардың сәтті ұшырылуынан кейін, ғарышқа тіршілік иелерін жіберу қолға алынды...

8. Ғарышты бағындырған жануарлар туралы фантастикалық әңгіме жазып көр.

§78. Ғылыми фантастика және экологиялық проблемалар

Экологиялық проблемалар – ең маңызды өмірлік проблемалардың бірі ғой, өйткені өңгіме адамның өмір сүрген ортасы, болашақ ұрпақтың өмірі туралы болып отыр.

Шыңғыс Айтматов

1. Мәтінді тыңда. Оқиганың дамуы мен аяқталуын болжа.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер. Өз жауабыңды жұбыңның жауабымен салыстырып, талқыла.

1. Болашақ ғарыштық зерттеулерді қалай елестетесің? Ғарышты игеру үшін қандай технологияларды қолдануға болады?

2. Ғарыштық зерттеулер Жердегі экологиялық мәселелерді шешуде қандай рөл атқарады?

3. Мәтіндерді оқып, тақырыбын, мақсатты аудиториясы мен тілдік амал-тәсілдерін салыстыра талда.

А мәтіні

Бірнеше жыл бұрын америкалық ғылыми фантаст Нора Джемисиннің «Қираған Жер» атты трилогиясын оқыдым. Бұл кітап маған қатты әсер етті. Ғылыми фантастика арқылы автор жер бетінде жүздеген жылдан кейін не болатынын сипаттаған. Адамзат қоршаған ортаны ластап, экологиялық дағдарысқа мән бермей жүре берсе, келешегі қандай болатынын шынайы баяндаған. «Жерді осындай халге жеткізбеу үшін не істей аламын?» – деп ойландым. Экологиялық зардаптың бәрі, ең алдымен, энергия көздері ретінде мұнай, газ және көмірді тоқтаусыз қолданып жатқанның әсері.

Негізі, баламалы энергияны Күннен, судан, желден алуға болады. Бірақ энергия өндірудің басқа да жаңа технологиялары дамып жатқанынын білесіздер ме? Бүгін механикалық үйкелістен пайда болатын статикалық электр зарядын энергияға айналдыру және ғылыми фантастиканың менің ғылыми жұмыстарыма тигізген жанама әсері жайлы сөз қозғаймын...

Химик-инженер Гүлнұр Калимулдина

Ә мәтіні

Кемел досым – қызық бала. Балалар оны «Қияли Кемел» деп әжуа етеді. Әсілі, фантазер болу – пайдалы мінез. Соңғы кезде ол бізге неше түрлі фокустар көрсететін болды. «Мұның бәрін қайдан білесің?» – десек: «Пәлен кітаптан оқыдым», – дейді. Ой, оның кітапты көп оқитыны рас. Бірақ кейде тым бөсіп кетеді. Кемелді тыңдасаң, жадыраған жазды қысқа айналдырып, қақаған қысты қоңыржай жаз етуге болады-мыс. Әрине, ғылымның күдіретімен...

Әлбетте, табиғатты, Кемел айтқандай, түбегейлі өзгерту – қиын нәрсе. Ал менің әкеме салсаң, бұл жайында ауыз ашуға болмайды. Өйткені жер-жаһан бір Жаратушының күдіретімен жаралған. Демек, оны қалауыңша өзгертемін деу – барып тұрған күпірлік!.. Әкем – діндар кісі!

Медеу Сәрсекенің «Көрінбестің көлеңкесі» хикаятынан үзінді

4. Экологиялық проблемаларды шешудің қандай жолдарын ұсынасың? Өз қиялыңды қосып, әңгімелеп бер.

5. «Экологиялық проблемаларды шешуде ғылыми фантастикаға қалай жүгінуге болады?» тақырыбында дискуссивті эссе жаз.

Эссе құрылымында мыналарды ескер:

- 1) өзіндік пікір – 1 сөйлем;
- 2) дәлел – 2 сөйлем;
- 3) өз пікіріңді дәлелдейтін мысал – 2 сөйлем;
- 4) өз пікіріңе қарсы дәлел – 1 сөйлем;
- 5) қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – 1 сөйлем;
- 6) қорытынды – 2 сөйлем.

Айтылу мақсатына қарай сөйлем соңына қойылатын тыныс белгілері

Тілдік қарым-қатынаста сөйлеуші бір ақпаратты жеткізуді не бір нәрсе жайлы сұрауды, біреуді іске қосуды мақсат етуі мүмкін. Сонымен бірге дәл сол сәттегі өзінің көңіл күйін, сезімін де білдіре алады. Сөйлеушінің осы күйін жазуда тыныс белгілері арқылы бейнелейміз.

Хабарлау мақсатынан туындаған сөйлемнің соңына нүкте (.), сұраулы сөйлемнің соңына сұрау белгісі (?), ерекше көңіл күйді білдіретін сөйлемнің соңына леп белгісі (!) қойылады.

– Сен фантастикалық шығармаларды оқуды ұнатасың ба?

– Әрине, жақында Жүніс Сахиевтің «Тіршілік ұясы» романын оқыдым.

– Жарайсың! Мен «Марстан шыққан жаңғырық» романын оқығанмын.

6. Айтылу мақсатына қарай сөйлем соңына қойылатын тыныс белгілерін қолданып, экология тақырыбында бірнеше сөйлем жаз.

7. Ғылыми дәлелдерге сүйене отырып, жазушының аяқталмаған романын қалай аяқтар едің? Ойыңды таратып жазып көр.

Қазақстанның қатаң табиғатын жұмсартуды қиялмен болжамдаған «Көрінбестің көлеңкесі» хикаятым жарияланған соң, «Отырар жұртынан табылған дән» атты романым жалғасын таппай, жазу үстелімде қалды. Дала өсімдігі бидайық тұқымын бидаймен будандастырып, егістің көпжылдық түрін иен даламызда етене етуге сынақ жасаған ғалым-агрономдар ізденісіне негізделген романның аяқталмай қалуы – зор өкініш.

Медеу Сәрсек

8. Сұрақтарға жазбаша жауап жаз. Сөйлем соңына қойылатын тыныс белгілерін дұрыс қолдан.

1. Ғылыми-фантастикалық шығармаларға экология мәселелерін қалай кірістіруге болады?
2. Ғылыми фантастика оқырманды адам әрекетінің қоршаған ортаға тигізетін кері әсері туралы ойландыра ала ма?

§79. Робототехника және жасанды интеллект

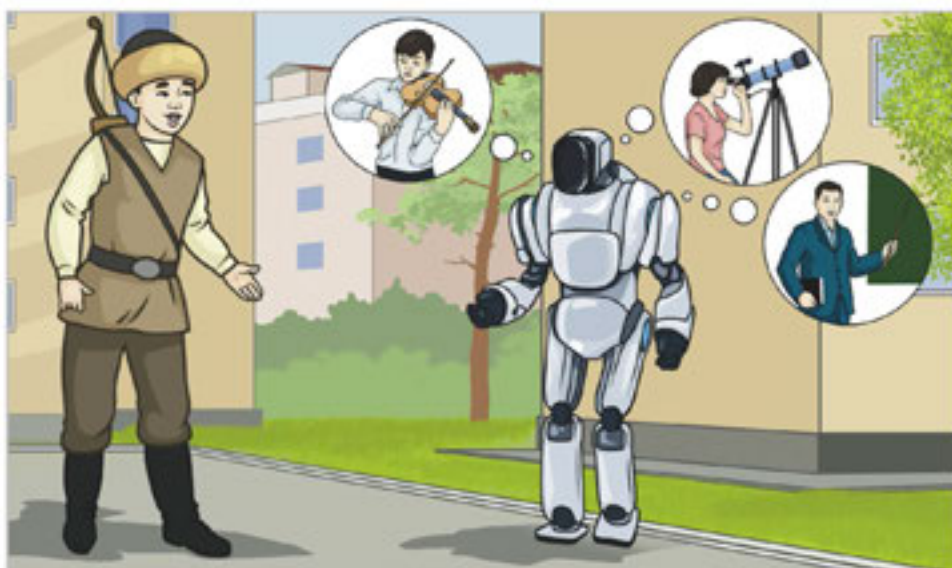

Әрбір талаптың басы қиялдан басталады. Олай болғанда, «өнер» атты, «білім», «ғылым» атты ұлы істердің алғашқы адымы қисынды қиял болмақ.

Ақжан Машанов

1. Мәтінді тыңдап, негізгі ақпараттарды жазып ал. Мәтіннен деректер келтіре отырып, сұрақтарға дәлелді жауап беруге тырыс.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша жұбыңмен ақылдасып, жауап бер.

1. Балалар үшін робототехника сабақтарының маңызы қандай?
2. Қазақстандық оқушылар бұл сала бойынша әлемдік аренада қандай жетістіктерге жетті?
3. «Робототехника саласында мамандар тапшы» деген пікірге келісесің бе?
4. «20–30 жылдан кейін роботтандыру технологиясы елге жақсы экономикалық өсім беріп, азаматтардың әл-ауқатын жақсартып алады», – деген болжамның орындалатынына қандай дәлелдер келтіре аласың?

3. Мәтіндерді оқып, тақырыбын, мақсатты аудиториясын, тілдік амал-тәсілдерін салыстыра талда.

А мәтіні

Жасанды интеллект – жиналған ақпаратты қолдана отырып, кез келген тапсырманы орындайтын алгоритмдік жүйе. Ол адамның қолынан келе бермейтін тапсырмаларды оңай әрі тез орындай алады. Кейінгі кезде жасанды интеллектінің мүмкіндігі шексіз екенін байқап жүрміз.

Жасанды интеллектінің мүмкіндігі зор болғанымен, адамзатқа үлкен қатер төндіруі мүмкін. Жасанды интеллект адамнан да артық ойлана алады. Кейінгі кездері оның адамға тән эмоциялық интеллектіге ие бола алатыны айтылып жүр. Сондықтан «Жасанды интеллект адамзатты дамыта ма, әлде құрдымға кетіре ме?» деген сұрақ әлі де өзекті. Осы мәселеге саналы түрде қарап, жасанды интеллектінің дамуын назарда ұстау – аса маңызды міндеттердің бірі.

Айтолған Жүнісханның «Жасанды интеллект адамзаттың жауы ма?» мақаласынан

Ә мәтіні

Андрей Петрович алдында роботтың тұрғанынан бейхабар еді. «Әдебиеттен сабақ өтіңізші», – деп арнайы іздеп келген роботқа Андрей Петрович:

– Түсінесіз бе, XX ғасырдың соңында кітап оқитын уақыт қалмады. Көңіл көтеретін басқа дүниелер шықты. Тыңдап отырсыз ба, Максим? – деді.

– Иә, айта беріңіз, – деді робот.

– XXI ғасырда кітап басып шығару жоғалды, қағаздың орнына электроника келді. Әрбір жаңа ұрпақтың электронды нұсқадағы әдебиетке деген сұранысы алдыңғы ұрпаққа қарағанда төмендей берді. Нәтижесінде әдебиетшілердің қатары сиреді, адамзат жазуды қойды.

– Мен де сондай тоқтамға келдім, Андрей Петрович. Сондықтан сізге хабарластым. Маған неден бастауға болатынын үйретсеңіз жетеді. Керек әдебиетті желіден өзім тауып аламын, оқимын. Тек не іздеуді білу қажет. Үйретесіз бе?

– Иә, – деді Андрей Петрович нық түрде. – Үйретемін.

Майк Гелприннің «Шырақ жанып тұрды» әңгімесінен
Аударған: Димаш Зиядин

4. Оқылым мәтіні бойынша проблемалық сұрақтар құрастыр.

Үтір

Үтір – сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгісі. Үтір сөйлемдегі сөздерді немесе сөз тіркестерін бір-бірінен бөлу, ерекшелеу үшін қолданылады.

Үтірдің қойылатын орындары:

1. Құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдер жігінде. Мысалы: *Үні сондай ашық еді, естіген адам таңғалатын.*
2. Сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің арасына. Мысалы: *Талап, еңбек, терең ой...*
3. Оқшау сөздерге байланысты. Мысалы: *Бабамыздың үнісің сен, домбыра.*
4. Оңашаланған айқындауыштың екі жағынан. Мысалы: *Оларға, дала қырандарына, еркіндік керек.*
5. Төл сөзден кейін. Мысалы: *«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», – деді Абай.*

5. «Роботтар адамның орнын алмастыра ала ма?» тақырыбында дискуссивті эссе жаз.

Қолдануға болатын сөз орамдары: *менің ойымша, бір жағынан, екінші жағынан, алайда, сондай-ақ, дегенмен, тағы бір айта кетерлігі, демек, олай болса, ендеше* т.б.

6. Тыныс белгілерін дұрыс қолданып, шағын әңгіме жаз.

Ұсынылатын тақырыптар: «Роботтар әлемінің шытырман оқиғалары», «Робототехника кабинетіндегі қызықты күн».

Бүгінде жасанды интеллект әртүрлі салада белсенді қолданылады: ғаламтордан мәлімет іздеу, автопилот режимінде жұмыс істейтін автокөліктер, программалау кодын жасау т.б. Бұл сала жақсы дамып келеді және оның әлеуеті шексіз.

7. Ережеде көрсетілген үтірдің сөздерді, сөз тіркестерін бір-бірінен бөлу, ерекшелеу қызметіне 5 мысал жаз. Мысалдарың робототехника туралы болсын.

§80. Ғылыми фантастика жазған қаламгерлер

Жаратылыстың құшағында, меруерт себілген көк шатырдың астында, хош иісті жасыл кілем үстінде күнмен бірге күліп, түнмен бірге түнеріп, желмен бірге жүгіріп, алдындағы малымен бірге өріп, сары сайран далада туып, өсетін қазақ баласының қиялы жүйрік, өткір, терең болуға тиіс.

Мағжан Жұмабаев

1. Мәтінді тыңдап, оқиганы әрі қарай қалай дамытуға болатыны жайлы ойлан. Оқиганың аяқталуын болжа.

2. Жұбыңмен ақылдасып, сұрақтарға жауап бер.

1. Ғарышкерлер үйінің пішіні мен сипаттамасында қандай ерекшеліктер бар?
2. Шолпандағы үйдің жердегі үйден айырмашылығы қандай? Бұл үйде тоңазытқыш өшіп қалса, не болады?
3. Сенің ойыңша, қоныс аударуға жайлы планета Шолпан ба, Марс па?

3. Мәтінді оқы. Мәтін мазмұны бойынша проблемалық сұрақтар құрастыру үшін ондағы негізгі ойды анықта.

Ғылыми фантастиканы сүйетін оқырман шығарманы түсінуі үшін, оның ғылыми жаңалықтардан хабардар болуы тиіс. Содан келіп, ғылымға құштарлық туады. Күні кеше ғана ғылыми-фантастикалық ойды толық түсінуге мектеп физикасы мен химиясы жетіп жататын. Бүгінде Гейзенбергтің белгісіздік қағидаларынан, Эйнштейннің салыстырмалылық теориясының негізгі идеяларынан, кварк, тахион және де осы тәріздес көптеген нәрседен хабардар болу керек. Фантастиканың бұл жағы үйретушілік, ұмтылдырушылық, ғылыми мәліметтер беру сияқты қабілетті шыңдайды.

Фантастикалық шығармалардағы ғылыми-фантастикалық идеялар кезінде қиял болып көрінгенімен, олардың көбі жүзеге асқан. Мысалы, Жюль Верннің 108 идеясының

61-і жүзеге асқан, 34-і қағида бойынша жүзеге асуы мүмкін, тек қана 10-ы қате болып шыққан. Сондай-ақ Герберт Уэллстің 86 идеясының 9-ы ғана, ал Александр Беляевтің 50 идеясының 3-еуі ғана қате екен. Алексей Толстойдың «Инженер Гариннің гиперболоиды» романына редакция: «Гиперболоид идеясы теория жүзінде іске аспайды», – деп түсініктеме берген екен. Соңғы 40–50 жылдың ішінде физикада ашылған лазерлер А.Толстойдың қиялынан туған гиперболоидтің «ізбасары» екені даусыз.

Мұндай жағдайларды ғылыми фантастиканың тарихы көптеп санап бере алады...

Абдул-Хамит Мархабаев

4. «Неліктен?», «қалай?», «не себепті?» сұрау есімдіктерін пайдаланып, оқылым мәтіні бойынша проблемалық сұрақтар құрастыр.

Сызықша

Сызықша – функцияға бай тыныс белгісі. Сызықшаның негізгі қызметтері:

1. Бөлуші. Бастауыш тобындағы сөздерді есім баяндауыш тобындағы сөздерден бөліп көрсетеді. Мысалы: *Ортада отырған кісі – елдің бәрі білетін Жақан.*
2. Ажыратушы. Сан есімнен болған бастауышты күрделі сан есімнен болған мүшеден ажырату қызметін атқарады. Мысалы: *Жүз жиырма – беске бөлінеді. Жүз – жиырма беске бөлінеді.*
3. Жинақтаушы. Бірыңғай мүшелерден кейін келіп, өзінің алдындағы мүшелердің мағынасын жинақтап тұрған жалпылауыш сөздің алдынан қойылып, сол сөзбен бірге жинақтау, топтау қызметін атқарады. Мысалы: *Алпамыс, Қобыланды, Ер Сайын – бәрі де байдың жалғыз балалары.*
4. Айқындаушы. Ыңғайлас, шарт мәнді, жалғаулығы түсірілген қарсы мәнді құрмалас сөйлемдерде қойылғанда, іс-әрекеттің не тез орындалғанын, не қарсы мәндес сөйлем екенін білдіреді. Мысалы: *Іс бітті – қу кетті.*
5. Ықшамдаушы. Баяндауыш түсіріліп, ойды ықшамдап берген сөйлемдерде ықшамдаушы қызмет атқарады. Мысалы: *Барлық жақсы – балаларға.*

5. «Жер планетасын сақтап қала аламыз ба?» тақырыбында дискуссивті эссе жаз. Сөз саны – 150.

Қолдануға ұсынылатын тіркестер мен сөйлемдер: «Жер – біздің ортақ үйіміз», «оның да бір себебі бар», «мәңгі таусылмайтын қор», «Біз Жер-Ананың баласымыз», «қайткенде де», «соның салдарынан», «олай болса», «тағы бір айта кетерлігі» т.б.

1960 жылы қаңтар айында атақты «Білім және еңбек» журналының бірінші саны шықты. Қазақ қоғамына жаңаша көзқарас, ғылыми тыныс-тіршілік алып келген бұл журналдың бастауында мемлекет және қоғам қайраткері Камал Смайылов, кен инженері Шәмшиден Әбдіраманов, физик Айсұлтан Қалығұлов, биолог Жеңіс Әбиев сынды ғалымдар тұр. Редакция жұмысына әйгілі ғалымдар Қаныш Сәтбаев, Өлкей Марғұлан және т.б. атсалысты.

«Білім және еңбек» еліміздің түкпір-түкпіріндегі талапты жастардың ғылымға, техника саласына келуіне түрткі болды. Сонымен бірге журнал фантаст жазушыларға жол ашты.

6. Оқылым мәтіні мен «Артық болмас білгенің!» айдарында берілген мәліметтерді пайдаланып, сызықшаның 5 түрлі қызметіне мысалдар жаз.

Үлгі: «Білім және еңбек» – қазақ қоғамына жаңаша көзқарас, ғылыми тыныс-тіршілік алып келген журнал.

7. Ойдан шығарылған фантаст жазушымен сұхбат құр. Сұхбат барысында үлгіге берілген сұрақтарды пайдалан.

- Қиял әлемін суреттеуде сіздің мақсатыңыз қандай?
- Кейіпкерді қауіпті ортада өмір сүруге қалай бейімдейсіз?
- Сіз үшін қандай құндылықтар маңызды?
- Сіз өз тәжірибеңізді шығарма сюжетіне кірістіресіз бе?

8. Оқылым мәтінінің мазмұны негізінде диаграмма немесе инфографика құрастыр.

§81. Ғылыми фантастика кейіпкерлері

Балаңыз ақылды болсын десеңіз, ертегіні көбірек оқыңыз.
Альберт Эйнштейн

1. Мәтінді тыңдап, оқиганы әрі қарай қалай дамытуға болатыны жайлы ойлан.

2. Сұрақтарға жауап бер.

1. Мәтінде қандай фантастикалық ертегілер айтылады?
2. Аталған ертегілерде қандай фантастикалық сарындар бар?
3. Неліктен қиял-ғажайып ертегілерді төл фантастикалық әдебиетіміз деп есептейміз?

3. Мәтінді оқып, тыңдалым мәтінімен салыстыра талда. Фантастикалық шығармалардың басқа көркем шығармалардан өзгеше болу себебін түсіндір.

Ақсақал аяқ астынан сырқаттанып қалады. Бұл үшін планетадағы роботтар ыңғайсызданады. Өзге планетада

сырқаттанып қалу кімге жақсы деп, бір-бірімен күбірлесіп, ақсақалдың сауығып кетуі үшін түрлі ем-шараларды ойластырады. Олардың зерттеуінше, ақсақалдың ағзасына 91,8% су, 2% ақуыз, 2,1% май, 1,9% көмірсуы, 0,6% көмірқышқылы, 0,9% сүт қышқылы, 1,5% спирті бар дәрі жетіспейді.

«Бұл қандай дәрі болды екен?» – деп аласұрып, бәрі жан-жақтан іске жұмылдырылады. Сөйтіп, бір дәрігердің күбірін роботтың құлағы шалып қалады. Робот дәрігерден: «Бұл не дәрі болды екен, біз бұны таба аламыз ба?» – деп сұрайды. Дәрігер: «Ол дәрі – күйіс қайырмайтын жануардың қышқыл сусыны, осы ғой ақсақалдың ағзасына жетпей тұрғаны», – дейді. «Ендеше, оны іздеуге кірісейік. Мүмкін, ол сусын планетада бар шығар?» – деп, бәрі жабыла іздейді.

Расымен-ақ, сусын табылды. Қымыз ақсақалға жеткізілді.

Абдулхамит Мархабаевтың «Ғарыштағы қымыз» әңгімесінен

4. Оқылым және тыңдалым мәтіндерінің тақырыбы, құрылымы, мақсатты аудиториясы, тілдік ерекшелігі жағынан айырмашылықтарын жұбыңмен талқыла.

Тырнақша

Тырнақша (« »). Тырнақшаның мағынасы да, қызметі де алуан түрлі.

Тырнақшаға алынатын сөздер:

1. Төл сөздер мен дәйексөздер: *Міржақып Дулатов: «Білмегенді біле бер», – деген.*
2. Мақалдар тырнақшаға алынады, бірақ оның алды-артынан төл сөзге тиісті тыныс белгілері қойылмайды. Мысалы: *«Білегіңе сенбе, біліміңе сен» деген мақал – үлкен философия.*
3. Газет, журнал, кітап, шығарма, қаулы-қарар аттары: *«Білім және еңбек» журналын ай сайын алып тұрушы едік.*
4. Ойға тірек етіліп отырған сөздер мен сөйлемдер, жеке дыбыстар тырнақшаға алынады: *Кереге құрайтын ағаштарды «желі» деп атайды.*
5. Кекесін, әжуалау, мысқылдау мағынасында қолданылған сөздер мен сөйлемдер тырнақшаға алынады: *Қоян «батыр» қорыққаннан зыта жөнелді.*

5. «Ер Төстік» ертегісі – ғылыми фантастикаға негізделген шығарма» тақырыбында өз ойыңды дәлелдеп, дискуссивті эссе жаз.

6. Тыңдалым және оқылым мәтіндерінен тырнақша қойылған сөйлемдерді көшіріп жаз. Ережедегі тырнақша қойылатын орындардың қайсысына жататынын түсіндір.

7. Сен ғылыми-тәжірибелік конференцияға қатысып отырсың. Онда «Қазақ әдебиетінің фантастика жанры кеш дамыды» деген пікір айтылды. Пікірді жоққа шығарып, ойыңды дәлелде.

8. Екі тапсырманың бірін таңдап, жазба жұмысын орында.

1. Суреттегі Ер Төстіктің достары атқарған істерді қазір қандай техника атқарады? «Ер Төстік» – ғылыми фантастикаға негізделген ертегі» тақырыбында өз ойыңды дәлелде.
2. Тыңдалымдағы суретке қарап, Ер Төстікті осы заманға әкеліп, оның достарының жұмысын атқаратын техникалармен таныстыратын сұхбат жаз.

§82. Ғарыштың сырлы әлемі

Аспандағы жұлдыздар жайлы айтатын зерделі кісілердің қызықты аңыз-әңгімелері қиялыма қанат бітірді. Сол кезде ұшқыш болуды армандайтынмын. Сол арманым мені аспанның қыр-сырын білуге құмар қылды.

Жүніс Сахиев

1. Мәтінді тыңда. «Жұлдыздардың тұрған орнын дәлме-дәл білу не үшін қажет?» деген сұраққа жауап бер.

2. Қазақ есепшілері деген кімдер?

3. Мәтінді оқып, тақырыбын анықта.

Шолпанға көшкен ауыл

Жүніс Сахиевтің «Кеңістік көшпенділері» сериясына кіретін «Шолпанға көшкен ауыл» романы да ғылыми-фантастикалық туынды.

«Романда тұтастай бір ауылды жарық сәулесімен Шолпан ғаламшарына көшіргенмін. Жарық сәулесімен затты да, тіріні де екінші жерге көшіру жөніндегі осы идеямды бүгінде

Аустралияның ғалымдары жүзеге асырды. Олар лазер сөулесі арқылы қандай да бір затты бөлшектеп, екінші жерге көшіріп, қайта қалпына келтірді. Осылай менің идеям тәжірибеде жүзеге асырылды...

Жариялануын күтіп жатқан ғылыми-фантастикалық романдарымда да осы тәрізді ғылыми идеяларым көп. Олар келер ұрпаққа ой салар, инновациялық технологияның дамыған дәуірі ғой, тәжірибеде, өмірде іске асар деп үміттемін», – дейді фантаст жазушы Жүніс Сахиев.

Айнұр Жалмағамбетова

4. «Ғылыми жаңалықтардың ашылуына аспан әлемін зерттеу жұмыстары қалай әсер етті?» деген сұраққа өз көзқарасыңды білдір. Жұбыңның жауабымен салыстыр.

Қос нүкте

Қос нүкте (:). Қос нүктенің сөйлемдегі басты қызметі – сөйлем мүшелерінің арасындағы түрлі қарым-қатынастарды көрсету.

1. Әрі қарай санамалап кететін бірыңғай сөздердің не сөйлемдердің алдынан келетін жалпылауыш мәнді сөзден кейін қос нүкте қойылады: *Саттар Ерубаевтың бұл шығармасында ғылыми фантастикаға тән белгілердің бәрі бар: олар – уақыт мәшинесі, Күннен қуат алатын құрылғылар...*
2. Құрмалас сөйлемнің екінші бөлігіндегі *өйткені, себебі* деген жалғаулықтар түсіп қалса, жай сөйлемдердің арасына қос нүкте қойылады: *Мен романды тез оқып бітірдім: фантастика менің сүйікті жанрым болатын.*
3. Құрмалас сөйлемнің жай сөйлемдерінің алдыңғысы соңғысына нұсқап, ал соңғысы алдыңғы сөйлемнің мағынасын ашып, түсіндіріп тұрса, арасына қос нүкте қойылады: *Галактиканың мынадай түрлерін білеміз: эллипс пішініндегі галактикалар, спиральді және тұрақты емес галактикалар.*
4. Төл сөздің алдынан келген автор сөзінен кейін қос нүкте қойылады: *Гүлім телефонына қарап: – Мессаған, Егіздер шоқжұлдызынан көлемі Жермен бірдей жаңа планета анықталыпты! – деді.*

Бірыңғай мүшелерден бұрын келген мысалы, атап айтқанда сияқты қыстырма сөздерден кейін қос нүкте қойылады.

5. Сөйлемдерді көшіріп жазып, қос нүктенің қойылу себебін түсіндір.

Біз мына екі шығармамен таныстық: бірі – Жүніс Сахиевтің «Шолпанға көшкен ауыл» романы, екіншісі – Питер Уоттстің «Жалған соқырлық» романы.

Марсты «Қызыл планета» деп те атайды: оның тастақ бетін қызыл түсті тозаң жауып тұрады.

Жүніс Сахиев: «Кезінде «Білім және еңбек» журналына шыққан шағын шығармамды ғылыми-фантастикалық роман етіп, кеңейтіп жазудамын», – деді.

6. Күн жүйесі планеталарының әртүрлі түске боялу себептерін зерттеп, берілген ақпаратты таратып жаз. Қос нүктені пайдаланып, қойылу себебін түсіндір.

Үлгі: Шолпан үнемі сары түске боялып тұрады: оның Күн сәулесін шағылыстыратын атмосферасы өте тығыз.

Меркурий сұр. Шолпан сары. Жер көгілдір. Марс қызыл. Юпитер қызғылт сары. Сатурн сары. Нептун көк. Уран ашық көк.

Ғылыми-фантастиканы оқитын аудиторияны үш топқа бөліп қарастыруға болады: жалпы оқырмандар, жалпы түсінігі барлар, ғылыммен айналысатындар.

Бірінші топ – жалпы оқырмандар, олар – көркем шығарма ретінде түсінетіндер. Екінші топтағылар үнемі ғылыми материалдар оқымаса да, жалпы түсінігі барлар. Мәселен, Марсты, Юпитерді біледі. Үшінші топ – ғылыммен нақты айналысатындар, олар зердесіне тоқып, толық түсінеді. Көркемдігінен де, сюжетінен де, жазушының көздеп отырған түпкі идеясынан да ләззат алады. Іздеп жүріп әрі көп оқытындар – осылар.

Жүніс Сахиев

7. Қос нүктені қолданып, «Астронавт ғалыммен болған сыр-сұхбат» тақырыбында диалог құрастыр.

§83. Фантастикалық саяхаттар

Ертегіден жаңарып қала тұрған,
Ертегіден ғұлама дана туған.
Бұл күнгі ғаламаттар, алдыменен,
Адамның қиялында жаратылған.

Мұқағали Мақатаев

1. Мәтін үзіндісін тыңдап, оқиганың дамуы мен аяқталуын болжа.

2. Сұрақтарға жауап бер.

1. Капитан Немо бастаған отряд қайда келе жатыр?
2. Неліктен су бетіне бірден көтерілу сүңгуірлер үшін қауіпті?
3. Мәтінде қандай қызықты құбылыстар сипатталған?

3. Мәтінді оқып, қою қаріппен берілген сөйлемдерге «неліктен?», «не себепті?», «қалай?» сұрау есімдіктері қатысқан үш сұрақ құрастыр.

Кемедегі ақау

Жұлдызаралық алапат кеме өзінің әдеттегі жолымен ағып келе жатқан-ды. Бөрі ойдағыдай еді. Осы жолда тоғыз ғаламшардан тұратын жүйенің бары да белгілі. Олар жарық шашқан жалғыз жұлдызды айнала қозғалады. Бұл тоғыз – ең ірілері. Ал майдалары қаншама!? Жол алыс, уақыт пен мақсат белгілі болғандықтан, кеме ғаламшарлардың арасымен ағып өтіп келе жатқан.

Кеме ішінде бөрі бар. Жолаушылар өз еліндегі жақындарымен арнайы байланыс арқылы жүздесе алады. Бос уақытты өткізетін оранжерея, бассейн де ұмыт қалмаған. Арнайы алаңда жүріп, жұлдызды жүйелерді қызықтаудың мүмкіндігі бар. Бұл аса үлкен бақылау құралдары арқылы жүзеге асады.

Кеме тоғыз ірі ғаламшардан тұратын жұлдызды жүйеге жақындағанда, кілтипанға ұшырады. Кеме басшысы отыратын арнайы үй ішінде түрлі түсті шамдар жыпылық қақты. Басшы алдындағы панельден нендей жағдай болғанын

түсіне қойды: көп қозғалтқыштың бірі істен шыққан екен. Кеме бортының жағдайын мәлімдеп тұратын биороботтардың айтуына қарағанда, оны қандай да бір ғаламшарда аялдамайынша, жөндеу мүмкін емес. Кеме басшысы ойланып қалды.

Жүніс Сахиевтің «Қимайтын әлем» ғылыми-фантастикалық романынан

4. Мәтін бойынша құраған сұрақтарыңды жұбыңа қой, оның сұрақтарына өзің жауап бер. Жауаптарды салыстыр.

5. Үтір, қос нүкте, сызықша, тырнақшаны қолданып, қиял-ғажайып кеме экипажының капитанына хат жаз. Кемедегі шытырман оқиғадан алған әсерің туралы айт. Кеме экипажына тілегіңді білдір.

6. Қосымша дереккөздерден ізденіп, мәтінді жалға. Ғарыштық туризмнің болашағына болжам жаса.

Ғарыштық туризм ХХ ғасырдың соңында қолға алына бастады. Алғашқы турист Деннис Тито 2001 жылы 28 сәуірде ғарышқа аттанды. Ол 8 ай дайындықтан өтті, тіпті ғарыш кемесін басқаруды да үйренді. Ғарышта 7 тәулік 22 сағат болып, Жерді 128 рет айналып шықты.

Соңғы деректерге сәйкес, әлемде барлығы 12 адам ғарыштық турист атанған...

7. Мәтінді оқып, «Жақын арада адамзат Марсқа қоныс аудара алады» немесе «Марсқа қоныстану мүмкін емес, бұл – тек арман» деген екі пікірдің бірін дәлелдеп, дискуссивті эссе жаз. Жазбаңда үтірді, сызықшаны, қос нүктені, тырнақшаны дұрыс қолдан.

Программист, инженер, «SpaceX» компаниясының негізін қалаушы Илон Масктің ғарышты игеру саласындағы басты жобалары – Айға туристер жіберу және Марсты бағындыру. Ол 2050 жылға қарай мыңнан аса ғарыш кемесін жасап, Марсқа 500 мың адамды қоныстандыруға талпынуда.

8. Ғылыми фантастикаға негізделген фильмдердің бірін көріп, кейіпкерлердің ұнаған сөздерін жазып ал. Тырнақшаларды қолдан.

§84. Ғажайып ғаламшар

Әлемді түгел көрсе де,
Алтын үйге кірсе де,
Аспанда жұлдыз аралап,
Ай нұрын ұстап мінсе де,
Қызыққа тоймас адамзат...

Бұқар жырау

1. Мәтінді тыңдап, негізгі ақпараттарды жазып ал. Сұрақтарға мәтіннен деректер келтіре отырып, жауап бер.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер. Өз жауабыңды жұбыңның жауабымен салыстырып, талқыла.

1. Сенің ойыңша, осы планетада экипаж мүшелерін қандай қауіп күтіп тұр? Олар күтпеген мәселелерді қалай шеше алады?
2. Зерттеушілер ғажайып ғаламшарда қандай жаңалықтар ашуы мүмкін?
3. Сюжет одан әрі қалай дамиды деп ойлайсың?

3. Мәтінді оқып, қою қаріппен берілген сөйлемдерге «неліктен?», «не себепті?», «қалай?» деген сұрау есімдіктері қатысқан үш сұрақ құрастыр.

Барлық коллекционерлер мен қызығушылық танытушылар аптасына бір рет Блук планетасына ағылады. Сенбіде Палапутра қаласында базар бар.

«Пегас» ғарыш айлағына түсе салысымен, оған екі полиция отырған көлік жақындап келді. Құлақтар – Блук тұрғындары. Олардың үлкен және қозғалмалы құлақтары бар. Олар ыстық ауа райында үлкен құлақтарын желпілдетіп, тіпті бір құлағын жастық қылып, екіншісін көрпе сияқты жауып алуы мүмкін.

– Кеме қайдан келді? – деп сұрады Құлақ.
– Жерден, – деп жауап берді Жасыл. – Біз базарға келдік.
– Сіз кемеде ешкімді жасырып отырған жоқсыз ба? – деп сұрады екінші Құлақ.

– Кіріп көріңіз, – деп жауап берді Жасыл.

Құлақтар «Пегасты» тексеріп, ештеңе таппады, содан кейін аға Құлақ түсіндірді:

– Біз бір жанды іздеп жүрміз. Ол – біздің планетамыздағы барлық сөйлейтін құстарды улаған қаскүнем. Сіз сөйлейтін құстар туралы естідіңіз бе?

– Әрине, естідім, – деді Алиса. – Сөйлейтін құстар жұлдыздар арасында ұша алады. Ол мұны не үшін жасады?

– Біз өзіміз де білмейміз. Сол жанды ұстап, жауап алғымыз келеді. Ұшыңыздар!

Кир Булычевтің «Алиса Селезнёва және Үшінші ғаламшардың құпиясы» кітабынан

4. Мәтін бойынша құраған сұрақтарыңды жұбыңа қой, оның сұрақтарына өзің жауап бер.

5. Оқылым мәтіні бойынша берілген ізденімдік тапсырманың бірін таңдап, тобыңмен бірге орында. Тыныс белгілерін дұрыс қолдануға назар аудар.

1. «Блук планетасына экспедиция» тобы Блук планетасының табиғи ерекшеліктері мен қоршаған ортасын зерттейді және сипаттайды, құлақты тұрғындармен «сөйлеседі».

2. «Сөйлейтін құстарды зерттеу» тобы болжаммен сөйлейтін құстардың мінез-құлқын және Блук планетасы үшін маңыздылығын зерттейді.

6. Түнгі аспанды бақылап көр. «Гибратты сөз» айдарында берілген Бұқар жыраудың өлеңіндегі ойды жалғап, «Аспан әлемінің ғажайыбы» тақырыбында эссе жаз.

Дәстүр дейміз бе, әдет дейміз бе, бірақ ғарышкерлердің қалыптасқан жолы бар. Олар ғарышқа аттанғанға дейін ешкімге қолтаңба бермейді. Одан кейін әрбір ғарышкер Юрий Гагариннің туған және қайтыс болған жеріне баруға міндетті. Гагариннің үйінің жанындағы құдықтан су ішу де дәстүр. Ғарышқа сапар алдында «Белое солнце пустыни» фильмін көреді. Ғарыш кемесі көтерілер сәтте «Поехали!» деп айту керек. Бұлар – Юрий Гагариннен қалған дәстүрлер.

«Егемен Қазақстан» газетінен

7. Сөйлем ішінде кездесетін тыныс белгілерін (үтір, қос нүкте, тырнақша, сызықша) дұрыс қойып, үзіндіні көшіріп жаз.

Бұл оқиғаны ешқашан ұмыта алмаймын. Президентімізге қазақ тілінде Сапарға дайынмын! деп рапорт бердім... Зымыранға барып отырдым, люктардың бәрін бекітіп жауып тастады. Командир Поехали! дегенде мен Ал қазағым сен үшін жануға да ұшуға да дайынмын дедім. Бұның бәрі таспада жазылған.

Менімен бірге күллі қазақ ғарышқа ұшты... Мен түскен кезде Тоқтар! Тоқтар! деп айқайлап жатқан аға-апаларымызды көргенде өзім абдырап қалдым. Қай жерге барсам да батырымыз келді тұңғыш ғарышкеріміз келді деп қарсы алады. Жұрттың риясыз көңіліне дән ризамын.

*Тоқтар Әубәкіровпен сұхбаттасқан
Қасқырбай Қойшыманов*

8. Өзіңді саяхатты ұйымдастырушы гид ретінде елестетіп, туристермен бір ғажайып ғаламшарға саяхат жаса. Ғаламшардың ерекшеліктері мен сұлулығын түсіндіретін қызықты және ақпараттық кіріспе жаса. Табиғат ерекшеліктеріне тоқтал.

§85. Марстан шыққан жаңғырық

Адамдардың ғарыш кемесіне отырып, Жерді тастап, сапарға шығатын уақыты келеді.

Сергей Павлович Королёв

1. Мәтінді тыңдап, дамуы мен аяқталуын болжа.

2. Тыңдалым мәтіні бойынша сұрақтарға жауап бер. Өз жауабыңды жұбыңның жауабымен салыстырып, талқыла.

1. Тұрғындар Қызыл планетаны не себепті «Екінші Жер» деп атайды?
2. Марстың екі серігі бар екенін білуші ме едің?
3. Сеніңше, Күннен қашық орналасқан Марсты адам өмір сүре алатын планетаға айналдыру мүмкін бе?
4. Күн жүйесіндегі төртінші планетада тіршілік орнату қай ғасырда не қай жылдары адамзаттың қолынан келеді деп ойлайсың?

3. Мәтіндерді оқып, салыстыр. Кестені толтыр.

Тыңдалым мәтіні	Оқылым мәтіні
Тақырыбы:	Тақырыбы:
Құрылымы:	Құрылымы:
Мақсатты аудиториясы:	Мақсатты аудиториясы:
Тілдік ерекшеліктері:	Тілдік ерекшеліктері:

Марста тіршілік болған ба?

«НАСА Марстың көп мөлшерде газ бөлетінін анықтады. Бұл – Марста өмір сүретін микробтардың болуы мүмкін деген сөз. «Кьюриосити» (Марсты зерттеу аппараты) енді қосымша зерттеу жүргізіп көрмек», – деп хабарлайды «The New York Times» басылымы.

«Адамдарды Марста өмір бары ұзақ уақыт шабыттандырып келеді. 1970 жылы «Викинг» аппараты планетада шөл дала ландшафтының суретін түсірген болатын. Жиырма жылдан астам уақыт өткен соң, планетологтер 4 млн жыл бұрын Марстың жылы және ылғалды болғанын анықтады. Енді ғалымдар бұрын Марста тіршілік болған болса, онда содан қалған микроағзалар сол жерде сақталып қалуы мүмкін деп болжап отыр», – делінген мақалада.

НАСА өкілі ғылыми дәлдік болуы үшін жоба ғалымдары мәліметтерді әлі де сараптайтынын айтты. Бұған дейін де Марста метанның табылғаны айтылған еді. Дегенмен Еуропа ғарыш агенттігінің «МАРС-Экспресс» аппараты алған мәліметтер қате деген болжам жасалған болатын. Ал 2013 жылы Марста метан көлемінің арта бастағаны анықталды.

ҚазАқпарат

4. Тыңдалым және оқылым мәтіндерінен тырнақшаға алынған сөздері бар сөйлемдерді теріп жаз.

5. Тапсырмалардың бірін таңдау бойынша орында.

1. Оқулықтағы немесе ғаламтордан көрген Марстың суретін сал.
2. Марс немесе Қызыл жұлдыз туралы өлең жаз.

3. Марсқа ұшудағы ғарышкерлердің миссиясын зертте.
4. Марсқа баратын ғарыш кемесінің үлгі макетін жаса.

Қазақтың бағзы замандағы есепшілері шетсіз-шексіз аспан әлемін, жұлдызды кеңістікті бақылай жүріп, жер шарына жақын тұрған қызыл жұлдызды көреді. Ол жұлдыздың реңіне қарап, оған «Қызыл жұлдыз» деп ат қояды. Қазіргі кезде «Марс» деп атап жүрген – осы жұлдыз.

Қызыл жұлдыз кеш бата туады да, түн бойы аспанда қызарып, көрініп тұрады. Түн ортасында оңтүстік аспан әлемінен қызғылт нұрын шашып, жарқырап көрінеді. Осы кезде есепшілер аспаннан көз айырмай, бақылайды екен. Егер жазда бұлттар әрі-бері көшіп, Қызыл жұлдыз бұлт қойнына кіріп-шығып, қызғылт нұрын шашып көрінсе, ертеңінде жауын-шашынды болады. Ал қыстыгүні болса, қалың қар жауады, қызыл шұнақ аяз болады, ағаш басына сүңгі қырау тұрады. Мұндай қатты қыс жарты айға созылады деп жорамалдайды.

Болат Бопайұлы

6. Ұсыныстарды негізге алып, Марсты зерттеудің адамзат болашағы үшін маңыздылығы туралы эссе жаз. Танымал авторлардың еңбегіне сілтеме жаса. Тыныс белгілерін дұрыс қолдан.

Ұсыныстар:

1. Марстың климатын, геологиясын зерттеу арқылы қол жеткізуге болатын жаңалықтар.
2. Марстағы тіршіліктің ізін табу мүмкіндігі және бұл планетадағы өмір туралы болжам.
3. Марсты зерттеудің Жердегі тіршілікке әсері. Өз пікіріңе дәлелдер.

7. Марсқа саяхат жасадың делік. Қызыл планетада алдыңнан кездескен оқиғаларды сипаттап, қиялдағы сапарың туралы «Марсқа саяхат» тақырыбында қысқаша сипаттамалық эссе жаз.

§86. Ғылыми фантастика кино әлемінде

Кино шынайы немесе фантастикалық өмірден, тарихтан, ғылымнан және тағы да басқа өткеніміз, қазіріміз және келешегімізден хабар береді.

Молдияр Ергебеков

1. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға мәтіннен деректер келтіре отырып, жауап бер. Жұбыңның жауабымен салыстыр.

2. «Айға сапар» фильмінің кино тарихы мен ғылыми фантастика жанры үшін маңызы қандай?

3. Мәтінді оқы. Жұбыңа «қандай?», «қалай?», «неліктен?» деген сұрау есімдіктерін қатыстырып, үш проблемалық сұрақ қой.

«Марстық» (The Martian) деп аталатын ғылыми фантастикаға негізделген фильм 2015 жылы шықты. Режиссері – Ридли Скотт, басты рөлде – Мэтт Дэймон, Джессика Честейн.

Биолог-инженер Марк Уотнидің қызыл планетадағы тіршілік үшін күресі суреттелетін бұл фильм – ғылыми тұрғыдан ең шынайы түсірілген жобалардың бірі.

Оқиғаны ширықтыра түсу үшін авторлар кей қателерге әдейі жол берген (мәселен, Марста фильмдегідей алып борандар болмайды). Әйткенмен кейіпкердің картоп өсіріп, су табуынан бастап, Жермен байланысуға тырысуына дейін мұқият ойластырылып, барынша дәл сипатталған.

Ғарыш кемесінің құрылысы, басқа планетадағы адамдардың іс-әрекеті – бәрі-бәрі қазіргі ғылым ұсынатын теория-гипотезалардың шегінен аспаған.

Димаш Зиядин

4. Тапсырмалардың бірін таңда, тобыңмен орында.

1. Ғылыми-фантастикалық фильмнің постерін жасау.
2. Ғылыми-фантастикалық фильмдегі кейіпкермен сұхбат.
3. Ғылыми-фантастикалық оқиғаны немесе кітапты оқу.

5. Берілген ережелерге мысалдар жаз.

Үтір қойылатын орындар: 1) құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдер жігінде; 2) сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің арасына; 3) оқшау сөздерге байланысты; 4) оңашаланған айқындауыштың екі жағынан; 5) төл сөзден кейін.	Қос нүкте қойылатын орындар: 1) жалпылауыш мәнді сөзден кейін; 2) құрмалас сөйлемнің екінші бөлігіндегі <i>өйткені, себебі</i> деген жалғаулықтар түсіп қалғанда; 3) құрмалас сөйлемнің алдыңғы жай сөйлемі соңғысына нұсқап, ал соңғысы алдыңғы сөйлемнің мағынасын түсіндіріп тұрса; 4) автор сөзінен кейін.
Тырнақша қойылатын орындар: 1) төл сөздер, дәйексөздер, мақалдар; 2) газет, журнал, кітап, шығарма, қаулы-қарар аттары; 3) ойға тірек етіліп отырған сөздер мен сөйлемдер, жеке дыбыстар.	Сызықша қойылатын орындар: 1) бастауыш пен есім баяндауыш арасына; 2) бірыңғай мүшелерден кейін, жалпылауыш сөздің алдына; 3) баяндауыш түсіріліп, ойды ықшамдап берген сөйлемдерде.

Фантастикалық фильмдер арқылы адамдар жаңа технологияларды, галактикааралық шытырман оқиғаларды және бөтен тіршілік иелерін көреді.

Ғылыми-фантастикалық фильмдер көбінесе жас зерттеушілерді қызықтырады. Балалар әлемнің шындықтан өзгеше сипатын көріп, болашақтың қол жеткізетін табыстарымен танысады. Нәтижесінде, олар айналасындағы әлемді жаңа, шығармашылық көзқараспен бақылай бастайды.

Ғылыми-фантастикалық фильмдер үшқыр қиялды, сыни ойлауды, шығармашылық көзқарасты дамытуды мақсат тұтады.

6. Эссе құрылымын (кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды) сақтап, «Ғылыми-фантастикалық фильмдер сыни ойлауды дамыта ала ма?» тақырыбында дискуссивті эссе жаз.

7. Ғылыми-фантастикалық фильмдердегі өнертабыс пен технологияның кейін шындыққа айналғанын зерттеп, постер жаса.

Глоссарий

Адырна – көп ішекті қазақтың шертпелі аспабы. Оны тізенің үстіне немесе екі аяқтың ортасына қойып, иыққа тіреп, шертіп ойнайды. Адырнаның бетін көн терімен қаптайды, ішегін тарамыстан немесе шуда жіптен есіп тағады.

Ай тоғамы – айдың Үркер шоқжұлдызымен тоғысуы. Бұл уақытта Ай мен Үркер бір-бірінен алыс түссе, жайсыз ауа райы келе жатыр деп алдын ала қам жасап, малын жайлы жаққа айдаған. Керісінше Үркер мен Ай жақын көрінсе, мал-жанға жайлы болады деп жорамал жасаған.

Ария – опера, оперетта, оратория, кантатаның ішінде жеке дауыстағы әнші оркестрдің сүйемелдеуімен орындайтын дербес шығарма.

Артиллерист – соғыста ауыр қару-жарақ (зеңбірек, пулемет, танк) қолданып, ұрыс қимылдарын жүргізуші.

Археология – ежелгі дәуір мен орта ғасырдағы адамзат қоғамы дамуын зерттейтін тарих ғылымының саласы.

Архитектура, сәулет өнері – құрылысты жобалау, салу, оған көркемдік бейне беру өнері.

Атмосфера – планетаның немесе аспан денесінің айналасына шоғырланған және тартылыс күшімен орнында ұсталатын біркелкі газ қабаты.

Бейуақыт, бейуақ – іңір, кешқұрым, алагеуім кез. Күн қызарып батып, қараңғы түн әлі түсе қоймаған өліара шақ. Оны басқаша «екі кештің арасы», «апақ-сапақ», «қызыл іңір», «ымырт» деп те атайды.

Биографиялық фильм – кинематографиялық жанр, жеке көркемдік шығарма, танымал тұлғалардың өмірінің маңызды драмалық сәттерін суреттеп, баяндайтын фильм жанры.

Виртуалды әлем – адамға шын сезім бере алатын техникалық құралдардан жасалған әлем.

Вокалдық музыка – музыка аспабының сүйемелдеуімен не сүйемелдеуінсіз жеке әншіге, хорға арналып жазылған музыкалық шығарма.

Гаджет – адам өмірін жеңілдетуге және жақсартуға арналған шағын құрылғы. Мысалы: телефон, ноутбук, плеер т.с.с. «Гаджет» ағылшын тілінен аударғанда «белгілі бір міндеттерді орындайтын құрылғы немесе техникалық жаңалық» деген мағынаны білдіреді.

Геология – жер қыртысына тән шөгінділердің кеңістіктегі және уақыт барысындағы өзгерістерін, сол өзгерістерді тудыратын жағдайларды зерттейтін ғылым.

Гипотеза (болжау) – белгілі бір зерттеліп жатқан зат я құбылыстың себебі жөніндегі кейбір деректерге негізделген болжам.

ДОСААФ (добровольное общество содействия армии, авиации и флоту) – ҰОС кезінде әскерге шұғыл түрде қызметкерлер дайындауды мақсат еткен ұйым.

Екінті – түс ауып, күн батуға жақындаған мезгіл, бесін мен ақшам арасы.

Жасанды интеллект – адамның ойын, іс-әрекетін компьютерде бейнелейтін, адам сияқты ойлайтын және үйрене алатын жүйе не машина.

Жаһандану – бір-бірімен тығыз экономикалық, ғылыми-техникалық, саяси, мәдени байланыстағы біртұтас адамзат қауымдастығының қалыптасуы.

Жеті ата – қазақ дәстүрінде адамның ата жағынан тегінің таратылу жүйесі: бала, әке, ата, үлкен ата, баба, түп ата, тек ата.

Жүген – мінген немесе жегілген атты басқарып отыруға арналған аттың басына кигізілетін әбзел.

Иммундық тапшылық – вирустың иммундық жүйені әлсіретіп, ағзаның инфекцияларға қарсы тұру қабілетінің бұзылуы, ауруға қарсы тұру қабілетінің жетіспеушілігі.

Инновация – қалыпты ойлау үлгісі мен дәстүрлі таным ерекшелігіне ұқсамайтын жаңа ойлау жүйесін табу, көнені өңдеу, бар нәрсені жақсарту, кем нәрсені толықтыру, өмірді жаңарту.

Интерпретация – әдеби шығарманың мағынасын, идеясын түсіну үшін талдау, түсіндіру, өз сөзімен баяндау.

Кибербуллинг – адамды ғаламторда, әлеуметтік желі мен түрлі мессенджерлерде қорқытып, зорлық көрсету.

Климат – ауа райының көп жылдық режимі, яғни осы жерде болуға тиісті ауа райы жағдайларының жиынтығы мен оның жүйелі өзгеріп отыруы.

Күпі – түйенің немесе қойдың жабағы жүнін ішіне қаратып, ұзынан-ұзын сырған, сыртын әртүрлі матамен тыстап тіккен сыртқиім. Күпінің пішімі кең, етегі тобыққа дейін түсіп тұрады.

Қара шаңырақ – ата-бабадан қалған үй, үлкен әулеттің құтты мекені.

Қонақасы – үйге тосын келген немесе арнайы шақырылған қонаққа сойылған малдың мүшелерінен табақ тарту.

Құдайы қонақ – жолаушылап жүрген сапарында көлігі болдырып немесе жолдан адасып, күтпеген жерден келіп түскен қонақ.

Қыргүйек – малшаруашылығына байланысты шыққан атау. Қой-ешкінің төлдеу уақытын көктем айына келтіру үшін, қошқар мен текеге күйек байлап, оны осы айда ағытқан.

Ландшафт – геологиялық қалыптасуы, даму тарихы, жер бедері, климаты мен өзен-сулары, топырағы, құрылымы бірегей аумақтар.

Маркетинг – компанияның тауарлары мен қызметтерінің тұтынушыларға тиімді сатылуын жүзеге асыратын іс-әрекеттердің жиынтығы.

Мессенджер – мәтінді, суретті, видео мен аудиофайлды лезде жіберетін программа, қосымша. Негізгі мақсаты хабарды лезде тарату, жіберу.

Метеорология – атмосфера мен оның процестерін зерттейтін ғылым.

Өлара – ескі ай мен жаңа ай аралығындағы Ай көрінбейтін уақыт. Жаңа ай туғанда, жіңішке орақ тәрізді болады, уақыт өте келе толысып, толған Айға айналады. Одан әрі ол күннен-күнге кішірейіп, ақыры көрінбей кетеді. Бұл кезде Ай Күн мен Жердің арасында, ал үшеуі бір түзудің бойында орналасады. Айдың жарық бөлігі Жерге қарама-қарсы жақта болады. Осы уақыт «Өлара» деп аталады.

Палеонтология (грек. «тірі ағза» және «ілім») – жойылып кеткен өсімдіктер мен жануарларды және олардың тарихи даму заңдылықтарын зерттейтін ғылым.

Пәлсапа – философия ғылымының қазақша атауы. Дүниені, болмысты тану туралы ілім.

Радиолокация – радиотолқын көмегімен түрлі нысандарды іздеп табу және оның орнын анықтау. Белгілі бір бағытқа жіберіліп, жолындағы нысаннан шағылған толқын экран бетінен импульс түрінде көрінеді.

Робототехника – автоматтандырылған техникалық жүйелерді өзірлеу және пайдаланумен айналысатын қолданбалы ғылым.

Романс – белгілі бір музыкалық аспаптың сүйемелдеуімен жеке дауыста орындалатын шығарма. Испанияда пайда болған романс алғашында испан (роман) тілінде «ән» деген ұғымды білдірген. Бүгінде романс лирико-эпикалық немесе лирико-драмалық мазмұнға толы бір дауысқа арналған ән жанры.

Репертуар – театрдың немесе басқа да өнер ұжымының қорындағы шығармаларының тізімі.

Самородок – табиғи жолмен түзілген құнды элемент. **Самородный сары алтын** – «тума талант», «дарын иесі» деген ауыспалы мәнде өнер иесіне айтылады.

Синоптика – ірі масштабты атмосфералық процестер туралы ілім.

Синоптиктер – атмосферадағы физикалық процестерді талдауға және ауа райының болашақ жағдайын болжауға маманданған метеорологтер.

Үзеңгі – ер-тұрман әбзелдерінің бірі. Үзеңгі – мінуге арналған, ердің екі қапталына қайыс бау арқылы тағылатын әбзел түрі. Екі қабырғасының жоғарғы жағында таралғы өткізетін тесік болады, ал аяқкиімнің табаны тұратын жері тұтас сопақша болып келеді.

Фантастика – әдебиеттің өмір шындығын қиял тұрғысында өсірелеп бейнелейтін жанры.

SMS немесе қысқа хабарлама қызметі – мобильді құрылғылар арқылы мәтіндік хабарламаларды жіберудің негізгі стандарты.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абжанова Ш. Ет және ет өнімдерінің технологиясы: оқулық. – Алматы, 2018.
2. Айбын. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 2011. – 880 бет.
3. Айтматов Ш., Шаханов М. Ғасыр айрығындағы сырласу (Құз басындағы аңшының зары). – Алматы: Келешек, 2016. – 524 бет.
4. Алтынсарин Ы. Шығармалары. – Алматы: Атамұра, 2012.
5. Әкірамулы С. Ұқыпты бала. Балаларға арналған өлеңдер. – Алматы, 2019. – 76 бет.
6. Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2006. – 368 бет.
7. Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. Екінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2006. – 432 бет.
8. Әуезов М. Повестер мен әңгімелер. Қыр суреттері. – Алматы: Мектеп, 1983. – 334 бет.
9. Әшімұлы А. Жан бөлек. – Алматы: Сана, 2001. – 208 бет.
10. Балалар энциклопедиясы. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 2011. – 264 бет.
11. Ел аузынан. Шешендік сөздер, ақындық толғамдар, аңыз әңгімелер. Құрастырушылар: Б.Адамбаев, Т.Жарқымбекова. – Алматы: Жазушы, 1989. – 365 бет.
12. Есенберлин І. Көшпенділер. Алмас қылыш. Тарихи роман. – Алматы: Жазушы, 1971. – 325 бет.
13. Желдібаева А.А., Тоқтамысова А.Б., Азимова С.Т., Бугубаева Г.О. Азық-түлік өнімдерінің сапасын және қауіпсіздігін бағалау. Оқу-әдістемелік құрал. – Алматы: New book, 2021. – 140 бет.
14. Жизнь животных (под ред. В.Е.Соколова). – Москва: Просвещение, 1989. – Т. 7. – 421 с.
15. Жолдасбеков М. Ел тағдыры – ер тағдыры. – Алматы: Санат, 1997. – 668 бет.
16. Жолдыбайұлы Қ. Кемел адам. – Алматы: Самға, 2023. – 376 бет.
17. Жұмаділов Қ. Дарабоз: 1-кітап. – Алматы: Мерей, 2018. – 488 бет.
18. Жұмаділов Қ. Қаздар қайтып барады. Әңгімелер жинағы. – Алматы: Жазушы, 1968.
19. Кейкін Ж. Қазақы атаулар мен байламдар. – Алматы: Өлке, 2006. – 456 бет.
20. Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Ана тілі, 1994.
21. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті. – Алматы: Алматыкітап, 2018. – 384 бет.
22. Климаттың өзгеруі жөнінде түсінікті тілмен. Қазақстандағы климаттың өзгеруіне бейімделу бойынша қалта анықтамалығы. Құрастырған: Б.Есекин. – Астана: UNDP.org, 2022.
23. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1998. 1-том. – 720 бет.

24. Қазақтың этикасы мен эстетикасы. Жиырма томдық. 12-том. Құраст. Т.Х.Ғабитов. – Астана: Аударма, 2007.
25. Қазақ энциклопедиясы. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 2017 ж. – 368 бет.
26. Қайдар Ө. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Т.І: Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 784 бет.
27. Қайдар Ө. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Т.ІІ: Қоғам. – Алматы: Сардар, 2013. – 728 бет.
28. Қайдар Ө. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Т.ІІІ: Табиғат. – Алматы: Сардар, 2013. – 608 бет.
29. Құлкенов М. Алғашқы қарлығаштар. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 208 б.
30. Лепесова А. Зиянды тағамдар жарнамасы шектеледі / Түркістан, 03.03.2018.
31. Мағауин М. Бір атаның балалары. – Алматы, 1973.
32. Мақатаев М. Жырлайды жүрек: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 496 бет.
33. Мархабаев А. Ғарыштағы қымыз: Фантастика: повесть және әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1972. – 128 бет.
34. Мәмет С. Қазақтың дастарқаны / Егемен Қазақстан. 14 маусым, 2018.
35. Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 400 бет.
36. Момышұлы Б. Үшқан ұя. – Алматы: Санат, 2005 ж.
37. Нұршайықов Ө. Ақиқат пен аңыз. Роман-диалог. – Алматы: Жазушы, 1992. – 448 бет.
38. Нұршайықов Ө. Боздақтар. – Алматы: Санат, 2005. – 272 бет.
39. Ол кім? Бұл не? Энциклопедия. Үш томдық. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1985–1987.
40. Оралбай Ө. Әлия. Деректі повесть. – Алматы: Ер-Дәулет, 1994. – 152 бет.
41. Осман А. Тіл тәуелсіздігі – ел болашағы. – Алматы: Өлке, 2011. – 480 бет.
42. Сахиев Ж. Қимайтын әлем: ғылыми-фантастикалық роман. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2003. – 224 бет.
43. Сәрсекке М. Көрінбестің көлеңкесі. Ғылыми-фантастикалық хикаят. – Алматы: ҚМКӘБ, 1960. – 128 бет.
44. Сәрсенбаев Ө. Өлеңдері. – Алматы, 1985.
45. Сейдімбек А. Қазақ әлемі: этномәдени пайымдау. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 463 бет.
46. Сұрақ және жауап. Энциклопедия. – Алматы: Алматыкітап, 2007. – 256 бет.
47. Тал бесіктен жер бесікке дейін (қазақтың отбасылық ғұрып жырлары). – Алматы: Ана тілі, 1996. – 272 бет.
48. Тұрғанбаева Л. Заттар дүниесінің сыры. – Алматы, 2011 – 492 бет.
49. Тілеуқабылұлы Ө. Шипагерлік баян. – Алматы: Жалын, 1996. – 464 бет.
50. Хасан С. Кәусар. Өлеңдер жинағы. – Алматы, 1987. 92 бет.
51. Шарманов Т. Күнделік. / Бала би. 2023, № 7.
52. Шаханов М. Ғасырларды безбендеу. – Алматы: Жазушы, 1988. – 304 бет.
53. Шойбеков. Р. Қазақ қолөнері аталымдарының түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2009. – 228 бет.

Мазмұны

Алғы сөз	4
I БӨЛІМ. АУА РАЙЫ ЖӘНЕ КЛИМАТТЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР	
Интонация. Кідіріс. Логикалық екпін	5
§1. Ауа райы. Ауа райын болжаудың халықтық жүйесі	6
§2. Ауа райына қатысты қазақ халқының танымы. Отамалы.....	9
§3. Синоптиктер болжамы	12
§4. Ауа райы құбылысының қазақы атаулары.....	15
§5. Табиғат пен адам.....	17
§6. Аспан неге көгілдір?.....	21
§7. Климаттық өзгерістер	24
II БӨЛІМ. КӨШПЕНДІЛЕР МӘДЕНИЕТІ	
Шылаудың емлесі. Орфографиялық норма	27
§8. Көшпенділік	28
§9. Көшпенділердің атбегілік өнері	32
§10. Киелі киіз үй	36
§11. Қолөнер – зор өнер.....	39
§12. Көшпенділердің музыка өнері.....	43
§13. Көшпенділердің киім ерекшеліктері.....	46
§14. Төрт құбыла – төрт түлік.....	50
§15. Көшпенділердің уақыт пен өлшемді анықтау белгілері.....	54
III БӨЛІМ. ДЕНСАУЛЫҚ – ЗОР БАЙЛЫҚ	
Фразеологизм. Мақал-мәтел. Қанатты сөз.....	57
§16. Ең басты байлық.....	58
§17. Иммуитет.....	62
§18. Дәрігермен сұхбат	65
§19. Денсаулыққа пайдалы тағамдар	69
§20. Дәрілік өсімдіктердің денсаулыққа пайдасы.....	72
§21. Дәрумендер – денсаулық кепілі.....	76
§22. Ағзаның дабылы	79
§23. Денсаулыққа зиянды әдеттер	82
IV БӨЛІМ. СҮЙІСПЕНШІЛІК ПЕН ДОСТЫҚ	
Етістіктің түрлері: есімше, көсемше, тұйық етістік.....	85
§24. Қой сүйеді баласын қоңырым деп.....	86
§25. Менің пірім	90
§26. Отанды сүйемін	93
§27. Сүйемін туған тілді – анам тілін	96
§28. Достық деген немене?.....	99

§29. Достықтың түрлері	102
§30. Достық өлкесінің заңы	105
§31. Ұлы адамдардың достығы	108

V БӨЛІМ. МУЗЫКА ӨНЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ КИЕЛІ ДОМБЫРАСЫ

Егістіктің шақ түрлері. Рай түрлері	111
§32. Атамұраң – асыл қазынаң	112
§33. Қазақтың халық музыкасындағы Қорқыт дәстүрі	115
§34. Ән падишасы	118
§35. Қазақтың дәстүрлі өндері	121
§36. Қазақтың опера жанры	124
§37. Ғасыр бұлбұлы	127
§38. Қазақтың ұлттық музыкалық аспаптары	130
§39. Қазақтың киелі домбырасы	133
§40. Күй анасы – Дина	136

VI БӨЛІМ. ҒАЛАМТОР ҒАЛАМАТЫ

Шылау түрлері. Шылау емлесі	139
§41. Адам виртуалды кеңістікте	140
§42. Айшылық алыс жерлерден жылдам хабар алғызған	143
§43. Ұлттық құндылыққа тәрбиелейтін гаджеттер	145
§44. Ақылды гаджеттер	147
§45. Ең көп қолданыстағы желілер	150
§46. Компьютердің адам ағзасына әсері және ғаламтордың зияны ...	152
§47. Жасанды интеллект	155
§48. Ғаламтор және кітап	157
§49. Ғаламтор және мен	159

VII БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТАР ДОСТЫҒЫ

Еліктеу сөздер	161
§50. Ұлттар достығы – басты байлығымыз	162
§51. Бір халық – бір ел – бір тағдыр	165
§52. Әдебиеттер достығы – халықтар достығы	168
§53. Бір атаның балалары	170
§54. Қазақ тілі – ұлт бірлігінің басты факторы	173
§55. Тілі басқа болғанмен, тілегі бір	175
§56. Қазақстан – ұлттар достығының ұйытқысы	177
§57. Қазақстан – еуразиялық кеңістіктің мәдени бесігі	179
§58. «Жерұйық» – миллиондардың мұңды тарихы	181

VIII БӨЛІМ. ДҰРЫС ТАМАҚТАНУ

Одағай түрлері	183
§59. Қазақтың дастарқаны – берекенің бастауы	184

§60. Тамақтану әдебі	187
§61. Таңғы асты тастама	190
§62. Ұлттық тағамдардың пайдасы	193
§63. Тамақ өнеркәсібі	196
§64. Тамақ өнеркәсібіндегі жарнаманың рөлі	199
§65. Азық-түлікті дұрыс таңдау	202
§66. Азық-түлік қаптамасындағы ақпараттар	205

IX БӨЛІМ. ЖЕҢІС КҮНІ. ҰЛЫ ЕРЛІККЕ ТАҒЗЫМ

Оқшау сөздің түрлері, қызметі	207
§67. Отан үшін от кешкендер	208
§68. Шығыстың қос шынары	211
§69. Ұшқыш – Талғат Бигелдинов	214
§70. ҰОС жылдарындағы Қазақстан	217
§71. Дара тұлға – Бауыржан Момышұлы	220
§72. И.В.Панфилов атындағы дивизия	223
§73. Ұшқыш қыз – Хиуаз Доспанова	226
§74. Партизан – Қасым Қайсенов	229
§75. Жеңіс жалауы желбіреген күн	231
§76. Ардагерлерімізді ардақтайық!	233

X БӨЛІМ. ҒЫЛЫМИ ФАНТАСТИКА

Сөйлем ішінде, сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілері	235
§77. Ғылыми фантастика	236
§78. Ғылыми фантастика және экологиялық проблемалар	239
§79. Робототехника және жасанды интеллект	242
§80. Ғылыми фантастика жазған қаламгерлер	245
§81. Ғылыми фантастика кейіпкерлері	248
§82. Ғарыштың сырлы әлемі	251
§83. Фантастикалық саяхаттар	254
§84. Ғажайып ғаламшар	256
§85. Марстан шыққан жаңғырық	259
§86. Ғылыми фантастика кино әлемінде	262
Глоссарий	264
Пайдаланылған әдебиеттер	267

Оқулық басылым

**Жәмила Керімбайқызы Отарбекова
Гүлжанат Бураханқызы Тоқтыбаева
Айнұр Елеубайқызы Тоқбаева**

ҚАЗАҚ ТІЛІ

**Негізгі білім беру деңгейінің
7-сынып оқушыларына арналған оқулық**

**Бас редакторы А.Бекболатова / Редакторы Н.Абдижаппарова
Техникалық редакторы В.Бондарев / Арт-директор О.Подопригора
Көркемдеуші редакторы Т.Давлетова / Бильд-редакторы А.Умбетқалиева
Суретшілері А.Айтжанов, С.Искакова, В.Сингатуллина
Беттегіңдер Л.Костина, И.Илишева, Н.Нержанова, Ж.Илахунова**

Біздің мекенжайларымыз:

Астана қ., 4-ы/а, 2-үй, 55-пәтер.

Тел.: +7 (7172) 92-50-50, 92-50-54. E-mail: astana@arman-pv.kz

Алматы қ., Ақсай-1А ы/а, 28Б үй.

Тел.: +7 (727) 973-83-83, 973-63-63. E-mail: info@arman-pv.kz

Павлодар қ., Академик Сәтбаев көшесі, 71-үй, 412-офис

«Arman-PV baspasy» кітап дүкені

Алматы қ., 8-ы/а, 87-үй

Тел.: +7 (727) 303-94-43

**Теруге 29.07.23 берілді. Басуға 05.06.24 қол қойылды. Пішімі 70 x 100 ³/₁₆. Қағазы офсеттік.
Қаріп түрі «ММ Мектептік». Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 21,93. Тарадымы 50000 дана.
«BAYRAS» ЖШС. 050012. Алматы қ., Жамбыл к., 111/72 үй.**

Артикул 807-004-001к-24